

tarih evresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

İSTANBUL TARİHİ İKİNCİ DOSYA
HAZİRAN 2021

ISSN 1303-3876

Ekonomi ile Kültür Tarihinden Yansımalar
Murat ARSLAN

İstanbul Şehir Adının Telaffuzunun Tarihi Sürec İçinde Gelişmesi
Yavuz KARTALLIOĞLU

Bizans İmparatoru III. Mihail'in Üsküdar'daki Mezarı
ve Üsküdar'daki Philippikos Manastırı
Prof. Dr. Ergün LAFLI

Tarihi Yarımada'nın Tanzimat Dönemindeki Değişimi
Gözde ÇELİK

Fetih Başkentinden Küresel İstanbul'a Kazlıçeşme'de Değişim
ve Kentsel Dönüşüm Barcelona22@ Projesi ile Bir Karşılaştırma
Funda BUDAK

İstanbul Karaim Cemaati
Tülay ÇULHA

Maximilian Brandstetter'in İstanbul yolculuğu (1608–1609)
ve İstanbul'un 16 ve 17. yüzyıldaki nüfusu
Prof. Dr. Gza Dvid

0850 724 0850
www.anadolusigorta.com.tr

**ANADOLU
SİGORTA**
Kaybetmek yok.

Kitapseverler bilir. Hiç beklemediğiniz bir anda her şey değişebilir.

Anadolu Sigorta'ya gelin, kaskodan sağlığa, konuttan seyahate hayatın ansızın karşınıza çıkarabileceği sayısız riske karşı kendinizi güvence altına alın.

tarih evresi

Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

İSTANBUL TARİHİ İKİNCİ DOSYA

HAZİRAN 2021

Sahibi

MT PROMASYON MATBAA

Yazı İşleri Müdürü

Ogün Nuri TAŞ

Yayın Yönetmeni

Nesim ŞEKER

Yayın Kurulu

Ömer KOÇ - Doç. Dr. Nesim ŞEKER, Doç. Dr. Nurten KILIÇ,

Doç. Dr. Birsen BULMUŞ, Doç. Dr. Mehmet Z,

Doç. Dr. Umut ÖZGÜR.

İrtibat

Tel: (0312) 256 74 92 - 0505 677 22 35

tarihdergisi@gmail.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ niversitelerinde bulunan Doktorlar,

Doçentler ve Master rencileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.

Dergiye gönderilen yazılar basılmaz ise istenmesi halinde iade edilir.

Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

MT PROMASYON MATBAA

Tel: 0312 384 76 15

İçindekiler

<i>Ekonomi ile Kültür Tarihinden Yansımalar</i> <i>Murat ARSLAN</i>	4
<i>İstanbul Şehir Adının Telaffuzunun Tarihî</i> <i>Süreç İçinde Gelişmesi</i> <i>Yavuz KARTALLIOĞLU</i>	24
<i>Bizans İmparatoru III. Mihail'in Üsküdar'daki Mezarı</i> <i>ve Üsküdar'daki Philippikos Manastırı</i> <i>Prof. Dr. Ergün LAFLI</i>	36
<i>Tarihi Yarımada'nın Tanzimat Dönemindeki Değişimi</i> <i>Gözde ÇELİK</i>	39
<i>Fetih Başkentinden Küresel İstanbul'a Kazlıçeşme'de Değişim</i> <i>ve Kentsel Dönüşüm Barselona22@ Projesi ile Bir Karşılaştırma</i> <i>Funda BUDAK</i>	56
<i>İstanbul Karaim Cemaati</i> <i>Tülay ÇULHA</i>	80
<i>Maximilian Brandstetter'in İstanbul yolculuğu (1608–1609)</i> <i>ve İstanbul'un 16 ve 17. yüzyıldaki nüfusu</i> <i>Prof. Dr. Géza Dávid</i>	92

Dergiden

Tarihi araştırmaların, neticesine dair söylenebilecek şeyler tarihteki hayatların, bugün yaşanabilirliklerin projeksiyonuna dairdir.

Ekonomi ile Kültür Tarihinden Yansımalar adlı makalesiyle Murat Arslan, *İstanbul şehir Adının Telaffuzunun Tarihİ Süreç İçinde Gelişmesi* adlı makalesiyle Yavuz KARTALLIOĞLU, *Bizans İmparatoru III. Mihail'in skidar'daki Mezarı ve skidar'daki Philippikos Manastırı* adlı makalesiyle Prof. Dr. Ergün LAFLI, *Tarihi Yarımada'nın Tanzimat Dönemindeki Değişimi* adlı makalesiyle Gözde ÇELİK, *Fetih Başkentinden Küresel İstanbul'a Kazlıçeşme'de Değişim ve Kentsel Dönüşüm Barselona22@ Projesi ile Bir Karşılaştırma* adlı makalesiyle Funda BUDAK, *İstanbul Karaim Cemaati* adlı makalesiyle Tülay ÇULHA ve son olarak Maximilian Brandstetter'in *İstanbul yolculuğu (1608–1609) ve İstanbul'un 16 ve 17. yüzyıldaki nüfusu* adlı makaleyle Gza Dvid hocamızın makalelerini sizlerin beğenisine sunduk.

İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler Ekonomi*

Murat ARSLAN**

Birçok Hellen kentinde olduğu üzere Byzantion'da da ekonominin kalbi *agora*, liman ve *emporion*'da atmaktaydı¹. Bunun yanı sıra kentin gelirleri esas itibariyle gümrükler, transit hizmetler, liman ücretleri, kente getirilen tarım ürünleri ile sadece pazarlardaki ticaret mallarından alınan vergilerden değil; fakat aynı zamanda kente ait arazilerin ve kamu emlaklarının kiralanması², balıkçılık, ticaret, bazı vatandaşların bağışları *etc.* gibi alışılmış kaynaklara da dayanıyordu. Aristoteles *Oikonomika*'sında (II. 2. 3a [1346b]), olağanüstü yükselen vergi artışını, yani belirli mesleklerin mensuplarına gelirlerinin üçte biri değerinde vergi ödeme zorunluluğu getirildiğini belirtmiştir. Byzantion'lular sihirbaz, kahin, eczacı, baharat tüccarı ve benzer işlerle uğraşanların kazançlarının 1/3'ünü vergi olarak ödemelerini kararlaştırmıştır³. Verginin elde edilen gelirin % 33^{1/3} oranında, alışılmışın dışındaki yüksek tutarı şaşırtıcıdır. A. Andréadis (1931, 112), büyücü, hokkabaz, kahin ve baharat tüccar-

larının sürekli bir başı bozukluk içinde hareket ettikleri, bunları yabancı olarak görmenin mümkün olduğu ve bundan dolayı da böylesi yüksek değerde bir vergi yüküne tabi tutulmuş oldukları yönünde bir tahminde bulunmuştur. Yazar Hellenistik Dönem'de Mısır'da astrologların vergilendirilmesini benzer bir örnek olarak öne sürmüştür⁴. Kentin diğer bir gelir kaynağı da belli meslekler üzerine konulmuş lisans ücretlerinden ve rahiplik gibi görevlerin satılmasından elde edilirdi.

Bu konuya ilişkin olarak *Oikonomika*'da (II. 2. 3a [1346b]) kentin kontrolü altındaki başka kaynaklardan söz edilmiştir. Devlet arazilerinden toplanan gelirler⁵, balıkçılık ve tuzlama için uygulanan devlet tekeli, para değiş tokuşu ile vatandaşlık hakkına sahip olma hakkının satışı gibi konulara değinilmiştir. Byzantion'lular ekonomik krizden dolayı para bozdurma ve de-ğıştirme hakkını tek bir bankaya satmışlardır⁶. Böylece, tüccarlar ve halk ne bir başkasına sikke

*Kaynak: Arslan, M. (2010). "Ekonomi". *İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler*. İstanbul, 375-398. Odin Yayıncılık.

**Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Antalya. marslan@akdeniz.edu.tr; Orcid: 0000-0003-1132-7423

satabilecek ne de bir başkasından sikke satın alabilecekti. Aksi takdirde haciz söz konusu olacaktı. Aynı şekilde zorunlu maddi ihtiyaç durumunda devlet çare olarak özel tedbirler alırdı. Byzantion'luların her iki ebeveyni de yurttaş olmayan yurttaş olamayacağına dair bir yasaları⁷ olmakla birlikte, nakde ihtiyaç duydukları zaman yalnız bir ebeveyni yurttaş olanın 30 *mnä*⁸ karşılığında yurttaş yapılmasını kararlaştırdılar⁹. Normal zamanlarda bu tür tedbirlere rastlanmazdı. Zira ekonomik krizin doğurduğu mali açık dolayısıyla oylama yoluyla, belirli oranda sikkeye karşılık vatandaşlık hakkının elde edildiğinin uygun bir şekilde açıklandığı özellikle vurgulanmıştır¹⁰. Keza Byzantion'da ikamet eden *metoikos*'lar arasında oldukça zengin insanlar vardı. Bunlar önemli ölçüde finansal güce sahiptiler. Bu kişiler ticaretin yanı sıra tefecilik işine de girişirlerdi. Fakat mülk edinme hakkına sahip değillerdi. Bunları kullanım hakları olmamasına karşın, gayrimenkul teminatı karşılığında borç verince, borcun üçte birini devlet kasasına ödemeyi kabul edenin mülkün hak sahibi olması kararlaştırılmıştır. Bu hak son derece istisnai durumlarda onlara verildi¹¹.

Ticari anlaşmalar da vergiye tabi tutulmaktaydı. Aristoteles *Oikonomika*'sında (II. 2. 3a-c [1346b]) –İÖ. IV. yüzyılda– Byzantion'luların ekonomik kriz dönemlerinde devlet arazilerini kiraya vermelerinin yanı sıra, ayrıca tahıl ihtiyacı durumunda uyguladıkları tedbirlere de değinmiştir. Benzer şekilde aynı yüzyılda Kalkhedon'da mali krizin eşiğine gelmiştir. Aristoteles'e (*Oecon.* II. 10 [1347b]) göre Kalkhedon'lular, kentteki yabancı askerlerin sayısını çoğaldığından onlara ücretlerini ödeyemez duruma gelmişlerdi. Bunun üzerine, yurttaşlar veya *metoikos*'lar arasından birinin kentlerden ya da bireylerden haczedilecek bir şeyleri varsa ve bunu almak istiyorsa, kendisini kaydettirmesini ilan ettiler. Çok sayıda kişinin kaydolmasının ardından bu yerinde gerekçeyle Karadeniz'e yelken açan gemilere el koydular. Kendileri

hakkındaki durumun görüldüğü zamanı da belirlediler. Bu sayede bol miktarda sikke toplanarak bundan askerlere ödemede bulundular. Ayrıca, hacize ilgili davaları da karara bağladılar. Mallarına haksız bir şekilde el konanlara ise, kent bu gelirlerden geri ödemede bulundu¹². Byzantion'lular ise, hububat kıtlığı çektikleri ve nakde ihtiyaç duydukları bir sırada Karadeniz'den gelen gemileri¹³ kendi limanlarına yanaştırttılar. Bu şekilde mallarını Byzantion'lu tüccarlara satmaları hususunda zorladılar. Bir süre sonra Karadeniz'de seyr-ü sefer halinde olan ticaret gemileri Byzantion limanlarına girmek konusunda isteksizleşince, tüccarların memnuniyetsizliklerini önlemek için Byzantion yönetimi onlara % 10 oranında ek ödeme yapmıştır¹⁴. Ardından alıcıların malın bedeli dışında % 10'unu da ödemelerini kararlaştırdılar. Söz konusu ekstra maliyet devlet hazinesinden çıkmazdı. Esas itibarıyla tahıl satan Byzantion'lu tüccarlardan tahsil edildi.

Balıkçılık ve tarım Byzantion ekonomisi için başta gelen gelir kaynaklarındandı. Bunun yanı sıra Byzantion'un ekonomisi, boğazdan geçen gemilerden aldığı gümrük vergisi ve bu ticaret trafiği ile doğru orantılı olarak gelişiyordu. Polybios (IV. 38. 5-7), Karadeniz ile Ege dünyası arasındaki ithalat-ihracat hakkında şunları söylemektedir¹⁵:

“Şurası tartışılmaz bir gerçektir ki, ihtiyaç maddeleri bakımından en bol ve en iyi kalitede sığır ve köle Karadeniz'deki memleketlerden sağlanmaktadır. O memleketlerden lüks maddeler de temin edilmektedir ki, bunlar arasında bol miktarda bal, balmumu ve kurutulmuş balık vardır. Onlar da bizim memleketimizin ihraç ettiği ürünlerini (yani) zeytinyağı ve her tür şarap alırlar. Buğday ise her iki tarafta hem alınmakta hem de satılmaktadır. Biz ihtiyaç duyduğumuzda onlar bize satmakta, onlar ihtiyaç duyduğunda da biz onlara satmaktayız. Bununla birlikte boğaz üzerinden yapılan

ticarete bizzat Byzantion'lular, kentlerinin konumu dolayısıyla en fazla ekonomik çıkar sağlamaktadırlar. Zira ihtiyaç fazlası ürünlerini ihraç edebilmekte ve gereksinim duydukları ürünleri de en avantajlı koşullarda, hiçbir tehlikeye maruz kalmadan ve güçlükle karşılaşmadan ithal edebilmektedirler".

Bu bakımdan yabancı gemilerden limanı kullandıkları için tahsil edilen gümrük vergisi önemli bir gelir getirirdi. Onur yazıtlarında bazı kişiler Byzantion'a yaptıkları hizmetleri karşılığında diğer onursal haklar yanında 'savaş ve barış zamanlarında limanı serbestçe kullanma' ayrıcalığını elde etmişlerdi¹⁶. Aynı şekilde gemilerin boğazlardan transit geçişi için alınan gümrük vergisinin Byzantion için önemli bir gelir kaynağı olduğu dikkat çekmekteydi. Bununla birlikte, Atinalılar bu vergiyi kendi yararlarına kullanmışlardır. Sadece Thrasybulos, İÖ. 390 yılında İÖ. 389 yılına kadar % 10'luk vergiyi yeniden düzenleyince Atinalılar tarafından Byzantion'lulara iltizam verilmişti. Görünüşe göre, bu durum kent için avantajlıydı. Fakat bu vergiyi İÖ. 387 yılındaki Kral Barışı'na kadar toplayabilmişlerdi¹⁷. Kent tüm bu tedbirlerden elde ettiği gelirleri tamamen savunma amacıyla; tahkimat tesislerinin inşası, silah üretimi ve özellikle de İÖ. IV. yüzyıldan itibaren, paralı askerler aracılığıyla kara savunmasının yerini tutan, ordunun bakımı için harcamıştı. Donanma kurulması ve aynı zamanda limanın düzenlenmesi, fener kulesi¹⁸ inşası ve iskelenin büyütülmesi için de büyük gayretler sarf edilmişti. Byzantion'luların elde ettikleri gelirlerin bir kısmı da tapınak, *stadion* ve *gymnasion* inşası için kullanılmıştır. Halkın iyi durumdaki kısmı ise, *leiturgia*¹⁹ ve *trierarkhia*²⁰ tarzındaki ek vergiler aracılığıyla bu işlerle sorumlu tutulmuşlardı²¹.

İÖ. IV. yüzyılın sonu ile III. yüzyıl Hellas ve Anadolu'daki kentlere büyük zararlar getirmiştir. Hellenistik monarşilerin birbirleri arasındaki çekişmelere taraf olan kentlerin büyük

çoğunluğu bağımsızlıklarını ya kısmen ya da tamamen kaybetmişlerdir. Fakat Byzantion için bu dönem kentin politik hayatta olduğu kadar ekonomik açıdan da en verimli zamanlarından biri olmuştur. Romalılar tarafından ele geçirilene kadar, Hellenistik monarşilerden hiçbirine dahil olmadan özgür bir kent olarak kalmayı başarmıştır.

Hellenistik Dönem'de mal üretiminin önemi daha da artmıştı. Hellas, Küçük Asya ve adalar ticaretinde yeni pazarların açılması, Rhodos, Byzantion gibi ticaretle uğraşan kentlerin daha çok gelişmelerine ve refah seviyelerini artırmalarına zemin hazırlanmıştı. Bu sırada Byzantion'un ticari ilişkilerinin menzili oldukça büyümüştü. Klasik Dönem'de olduğu üzere sadece İstanbul Boğazı, Marmara ve Atina ile değil; fakat aynı zamanda batı ve hatta doğu Karadeniz sahil kentlerinden, Ege ve Akdeniz sahillerine, Mısır'a kadar ticari boyutunu genişletmişti. Ancak Hellenistik Dönem'le birlikte Byzantion'un Karadeniz'le yaptığı ticaretin şekli de değişmiş olsa gerektir. Zira Polybios (IV. 38. 4), Byzantion'u Karadeniz ticareti açısından değerlendirirken tahıldan ziyade hayvan ve özellikle çok miktardaki köleye²² değinmektedir. Vergilius (*Georg.* I. 58; II. 440-445), Roma ticaret gemilerinin Karadeniz'den getirdikleri demire, yoğun kokulu yağlara ve çam kerestesine övgüler düzüyordu. Strabon'a (XI. 2. 4; 17-18 c. 493.) göre ise Karadeniz'den köle, bal, bal mumu, tuzlanmış ve taze balık, hayvan, hayvan derisi *etc.* ithal edilirdi²³. Bu arada Byzantion'un özellikle Ege Denizi ile olan bağlantıları da dikkat çekmekteydi. Zira Hellen dünyasının şimdiye kadarki en büyük ticaret kenti Atina, Hellenistik Dönem'de yerini yeni ticaret merkezlerine ve Hellenistik krallıkların başkentlerine bırakmak zorunda kalmıştı. Doğuyu batıyla bağlayan deniz ticaretinin keşiştiği rotada yer almakta idi. Rhodos ile Byzantion arasında ise, oldukça faal ilişkiler bulunmaktaydı²⁴. Benzer şekilde epi-

grafik belgeler Byzantion'un Ege Denizi'ndeki adalar, Mısır ve Seleukeia ile olan ilişkilerini de ikna edici bir şekilde desteklemektedir. Öyle ki, Khios (Sakız) Adası'ndan bir konuk listesi²⁵ Marmara kentleri Lampsakos, Kyzikos, Byzantion ve de Pantikapaion (Kerç/Yeni Kale) vatandaşlarının isimlerini içermektedir²⁶.

Bu sırada Byzantion'un bağlantıları hemen hemen tüm Hellenistik Dönem krallıklarına kadar uzanmıştı. Byzantion'un ekonomik açıdan gelişmiş durumu politik konumunu güçlendirmiş ve Marmara kentleri arasındaki önemini artırmıştı. Kent *territorium*'u, komşularından arazi satın almaları²⁷ ve Hellenistik monarşilerin hediyeleri²⁸ sayesinde genişlemişti. Bu krallıkların ve kentlerin birçoğu, kara ve deniz yollarının kavşağında bulunan Byzantion'la dostane bir şekilde bizzat ilgilenmişlerdi. Zira Byzantion'lu tüccarlar Hellenistik Dönem tahıl pazarlarına, Delos Adası'ndan sonra, tahıl tedarik ediyorlardı²⁹. Khios Adası'nın misafirleri arasında Byzantion'lu tüccarların da isimleri yer almaktaydı³⁰. Byzantion'lular da, Mısır kralının dostu olan Phormion'u onurlandırmışlardı³¹. IV. Antiokhos'un dostu olan Eudemos³² Seleukeia'da, açıkça ticari amaçla oraya gelen Byzantion'lulara iyilikte bulunmuştu.

Byzantion'lular Attika-Delos Deniz Birliği var olduğu sürece, İÖ. 478 yılından itibaren İÖ. 404 yılına kadar, belirli aralıklarla gelirlerinin bir kısmı *phoros* [vergi] ödemelerine ayırmışlardı. Ancak İÖ. 278 yılındaki Galat istilasında bir Galat güruhu arazilerini yağmalamış, tahkimatlarına zarar vermiş³³ ve tarlalarını harap etmiştir³⁴. Byzantion'luların Galatlara vergi vererek düşmanlardan kurtulmasını sağlayan *tributum* zaman içinde 80 *talanta*'ya kadar yükselmışti³⁵. Galatlara ödenen son derece ağır *tributum* yüzünden kentin ekonomisi adeta çökme noktasına gelmişti. Bunun yanı sıra komşu Trakya boyları ile aralıksız sürdürülen savaşlar da kente pahalıya mal olmuştur. Sonunda Byzantion'lular Ga-

latlara ödemekle yükümlü oldukları vergi dolaşısıyla, gümrük vergisini kendi ödemelerine göre, yükseltmeye çalışmışlardır. Bu şekilde yeni kazanç kapıları arayışı içine girmişler ve İÖ. 220 yılında Karadeniz'e yelken açan ya da Karadeniz'de gelen ticari gemilerden vergi almaya başlamışlardır. Ancak bu durum Karadeniz'le ticaret halindeki kentlerin ve Rhodos'luların hoşuna gitmemiştir. Rhodos'luların ve diğer kentlerin Byzantion'luların bu uygulamayı kaldırması yönündeki ırcaları bir sonuç vermeyince söz yerini savaşa bırakmıştır³⁶. Rhodos baskısının yanı sıra özellikle Bithynia Kralı I. Prusias karşısında ağır yenilgiye uğrayan Byzantion'lular sonunda boğazlardan transit geçiş için vergi talep etmekten vazgeçmek zorunda kalmışlardır³⁷.

Sonuç olarak antikçağda Byzantion'un kurulduğu mevkinin doğal kaynakları; kentin Karadeniz'e geçiş yerindeki konumu, deniz seferlerine hâkim noktada bulunması ile Hellenistik ve Roma dönemlerinde ulaşımın artmasıyla Asya'ya kolay geçiş yeri olması kentin hem ticari hem de stratejik açıdan önem kazanmasına neden olmuştur. Kentin mükemmel limanı ise, gemilere güvenli bir sığınak sunmuştur. Öyle ki Romalı devlet adamı ve yazar Plinius (*epist.* X. 78), Traianus'un kendisine yazdığı mektuba istinaden Byzantion'un "*her yerden kente akın eden yolcu kalabalığıyla*" Roma İmparatorluğu açısından önemli bir ticaret merkezi olduğunun altını çizmiştir³⁸.

1. Sikke Sistemi

Byzantion, kuruluşundan ancak yaklaşık 250 yıl sonra kendi otonom sikkelerini basmaya başlamıştır. Bunun iki temel sebebi vardır. Bunlardan birincisi, İÖ. VII.-VI. yüzyıllarda Karadeniz ile olan ticarete sikke yerine, değiş-tokuş sisteminin egemen olmasıdır. İkincisi ise, İÖ. VI.-V. yüzyıllarda Kyzikos *stater*'lerinin, bölgede tek geçer akçe olarak kullanılmasıdır³⁹. Bu bağlamda Byzantion'un Trakyalılarla olan ticaret ilişkisi de göz ardı edilmemelidir. Odrys

Krallığı kurulunca Trakyalılar ile Hellenler arasındaki ticaret artmıştı. Zira Byzantion'un, İÖ. VI. yüzyılın son çeyreğinde ve İÖ. V. yüzyılın başlarında bile Trakyalılarla ticari iş hacmi oldukça yoğundu. Bu döneme tarihlendirilen mezar buluntuları bu ilişkiye açıkça tanıklık etmektedir⁴⁰. Odrys Krallığı'nın gelişim dönemi olan İÖ. V. yüzyıl gömüleri çoktur. Mezarlardaki Hellen objelerinin büyük çoğunluğu Trakya soyularının Hellenlerle yaptığı yoğun ticari ilişkiyi kanıtlar niteliktedir. Zira zengin Odrys'ler seve seve Hellen sanayi ürünlerini, gümüş ve altın kapları, siyah figürlü vazoları satın alırlardı. Trakyalıların Hellen ana karası ile olan ilişkileri Karadeniz sahilindeki kolonistler ve Byzantion tarafından sağlanmış olsa gerektir⁴¹. Trakya Bölgesi'nde bu döneme ait Byzantion sikkelerinin çok nadiren bulunması, Byzantion ile Trakya arasındaki ticaret ilişkisinin varlığını inkar eden bir sebep değildir. Bunun en önemli nedeni Byzantion'un kendi sikkelerini basmaya geç başlamasıydı. Ayrıca İÖ. V. yüzyılda Kyzikos *stater*'leri tekel durumunda olduğu için, Byzantion sikkeleri sınırlı oranda tedavüle çıkartılmış olsa gerektir. Trakyalılarla olan Byzantion ticareti bu sikke temelinde sürdürülmek istenmiş gibi görünmektedir⁴².

Byzantion'un finansal durumunun incelenmesi hakkında kaynak olarak esas itibarıyla nüsmatik belgeler ön plana çıkmaktadır. Byzantion sikkeleri Klasik Dönem'den itibaren önemli oranda korunmuştur. Sikkelerin büyük bir kısmı müzelerde ve özel koleksiyonlarda bulunur. British⁴³ ve Berlin⁴⁴ müzelerinin kataloglarında yüzden fazla Byzantion baskısı sikke tescil edilmektedir. Sikkeler kısa bir kesintiyle, İÖ. V. yüzyılın sonundan İmparator Gallienus Dönemi'ne (İS. 253-İS. 268) kadar aktif olarak basılmaya devam etmiştir.

Byzantion hemidrachme'si

Byzantion'da bağımsız sikke basımının başlangıcı ilk olarak İÖ. V. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Kent, İÖ. V. yüzyılın ikinci yarısında ticari iş hacmi ve önemi artınca geleneksel gümüş ve bronz sikkeler yanında, tıpkı Sparta gibi demirden sikkeler tedavüle çıkarttığı düşünülmektedir. Kentin ilk gümüş sikkeleri İÖ. V. yüzyılın sonlarına ya da İÖ. IV. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Bu ilk sikkelerin basımında Pers ve Rhodos standartlı, iki ağırlık sistemi kullanıldığı görülmektedir. Bu sistemlerde basılan sikke birimleri *tetradrahmai*, *drakhmai*, *hemidrachmai*, bir buçuk *oboloi* ve *hemiboloidur*. Aristophanes "*Bulular*" adlı komedisinde Byzantion'un "demirden sikkeler" (= *sidareoi*) kullandığına işaret etmiştir. Ayrıca Byzantion'luların demir sikkeler üzerine yemin ettikleri belirtilmiştir⁴⁵. Antikçağda demirden sikke basımı finansal zorluklarla açıklanmaktadır. Zira böylesi sikkelerin sürümü oldukça sınırlıdır. Bunlar, ancak benzer kullanımın olduğu kentlerde ticari bakımdan bir değere sahipti. Bu bakımdan Byzantion'da da diğer kentler ve devletlerle yapılan alışveriş için alışılmış gümüş sikkeler basılmıştır. Demirden sikkeler dışında küçük madeni para birimi olarak bakır sikkeler kullanılmıştır. Bunlardan tek bir parça şimdiye kadar korunmuştur⁴⁶.

Byzantion'un Karadeniz ve Hellas'la olan ticaret ilişkileri Atina ile sınırlı değildi. Byzantion Ege ada devletleri, Delos, Rhodos ve diğerlerinin yanı sıra Marmara, Çanakkale Boğazı ve Asya kıyısındaki kentlerle de yoğun ticari ilişki içindeydi. Byzantion ile kurucu kenti Me-

gara arasında da açıkça yoğun ilişkiler bulunuyordu. Atinalıların Megara'lı tüccarlara karşı İÖ. 432 yılında yayımladıkları 'karname'nin ağırlık noktasını, Megara'lılara sadece Attika pazarının değil, aynı zamanda Attika-Delos Deniz Birliği üyelerinin ve özellikle Byzantion'un pazarının kapatılması oluştuyordu⁴⁷.

Byzantion gümüş sikkesi

Byzantion otokton sikkeler bastığı İÖ. V. yüzyılın ikinci yarısından İÖ. IV. yüzyılın ortalarına kadar, Küçük Asya'nın pek çok kenti gibi, Pers standardı kullanmıştı. Erken döneme ait bu sikkelerin ön yüzü üzerinde genellikle, bir yunus üzerinde sola doğru hareketlenmiş bir inek⁴⁸ ve kent isminin baş hecesi olan 'BY' (= By harfleri yer almaktaydı. Arka yüzde ise, dikey ayırma çizgileriyle 4 bölüme ayrılmış kare betimli yel değirmeninin kolları şeklinde *incus*⁴⁹ betimlenir⁵⁰. Kent adının ilk harfi olan Korinthos *beta*'sı Byzantion sikkelerinin spesifik işaretidir⁵¹.

Byzantion'un Batı Anadolu'da kurulan geniş bir ittifakın/birliğin üyesi olarak, İÖ. IV. yüzyılın ilk çeyreğinde⁵² gümüş sikke bastığı görülmektedir. Antik kaynaklarda ve epigrafik belgelerde herhangi yeriye rastlamadığımız bu ittifak hakkında yegane bilgi nümismatik buluntulardan sağlanmaktadır⁵³. Söz konusu birliğe üye diğer kentler ise, anlaşıldığı kadarıyla Kyzikos, Ephesos, Samos, Knidos, Rhodos, Iasos ve belki de Lampsakos'tur⁵⁴. 'Birliğin' (= *symmakhia*, Pers ağırlık sistemine göre bastırdıkları sikkelerin⁵⁵ ön yüzünde yılanlarla boğuşan çocuk Herakles ve *SYN* kısaltması⁵⁶ yer almaktadır. Ön yüz sadece bir tip göstermekte olup, çocuk Herakles iki eliyle iki yılanın boğazlarını sıkarak

kilde [*Drakonopnigon*] tasvir edilmiştir. Arka yüzde ise, birlik üyesi her kent kendi tipini ve arma resimlerini koymuştu. Bunlardan Kyzikos sikkelerinde aslan başı, Ephesos'ta arı; Samos'ta aslan başı postu; Knidos'ta Aphrodite başı; Iasos'ta Apollon başı; Rhodos'ta gül, Lampsakos'ta Pegasus'un ön kısmı, son olarak da Byzantion sikkelerinde yunus sırtında ayakta duran sığır tipi kullanılmıştır⁵⁷. Bu sikkelerin basılma tarihi genellikle ön yüzdeki Herakles betiminin seçimi ile açıklanmak istenmektedir. Bir görüşe göre, söz konusu birlik, Peloponnesos Savaşları'nın sonlarında Sparta tarafından Atina karşıtı olarak kurulmuştur. İlk görüşü savunanlara göre, sikkelerin ön yüzündeki Herakles tipi, Peloponnesos Savaşları'ndan galip çıkan Sparta'nın Atina'ya karşı kazandığı üstünlüğü simgelemek için özellikle seçilmişti. Çünkü Herakles, bir Dor yani Sparta kahramanıydı⁵⁸. Bir başka görüş ise, söz konusu birliğin Atinalı amiral Konon'un komuta ettiği Pers donanmasının, İÖ. 394 yılında Sparta donanmasını Knidos açıklarında bozguna uğratmasından bir süre önce, Sparta karşıtı olarak kurulduğu şeklindedir. Bu görüşü savunanlara göre sikkeler, Konon'un zaferiyle bölgedeki kentlerin Sparta boyunduruğundan kurtulmalarını sembolize ediyordu. Çünkü sikkelerin ön yüzünde yılanlarla boğuşan Herakles tipi onlara göre, yılanların saldırısına uğramış; zor durumda kalmış Herakles'e işaret etmekteydi⁵⁹.

İÖ. IV. yüzyılın ortalarından itibaren Byzantion sikkelerinin ağırlık standardının değiştiği gözlemlenmektedir. Kentin Pers sisteminin Rhodos standardına geçtiği görülür⁶⁰. Bu değişim, Byzantion'da siyasi görüşün ve ticaretin başka bir istikamete yöneldiğine dair bir işaretir. Zira İÖ. IV. yüzyılın ilk yarısından itibaren Rhodos, Hellen ticaret dünyasında ön plana çıkmaya başlamıştı. Önemli bir geçiş noktası olarak, Rhodos'lularla ortak sikke standardına sahip olmak Byzantion için avantaj sağlamış olsa gerektir.

Kalkhedon hemidrachme'si

Byzantion hemidrachme'si

İÖ. IV. yüzyılın ortalarından sonra, sikkeler üzerinde monogramlar dışında kent isimleri⁶¹ yer almaya başlamıştır. Aynı şekilde İÖ. ca. 340 ile İÖ. ca. 300 yılları arasında Byzantion ve Kalkhedon'da çok miktarda benzer formda *hemidrachme*'ler basılmıştır. Kentlerin darplarında aynı ön yüzü tipini kullanmaları bu sırada işbirliği ya da ittifak içinde olduklarına işaret etmektedir. Her iki kentin sikkelerinin ön yüzlerinde ayakta duran bir sığır/boğa betimlemesi yer almaktadır. Byzantion sikkelerinde bir yunus tarafından taşınan sığır motifi bulunurken Kalkhedon sikkelerinde sığırın/boğanın altında bir buğday başağı tasvir edilmiştir. Ayrıca darplar onları basan kentlerin adlarının ilk harfleri ile birbirinden ayırt edilebilmektedir. Sikkelerin arka yüzlerinde ise, bir tür yel değirmeni motifi formunda eski moda *incus* basılmıştır⁶².

İÖ. IV. yüzyıldaki gibi İÖ. III. yüzyılda da ticaret Byzantion'un ekonomik yaşamında egemen bir rol oynamıştır. Bu dönemde kentin Karadeniz ticaretindeki önemi daha da artmıştı. Batı Karadeniz yöresi ve özellikle Bosporos Krallığı ile olan ticari ilişkileri genişlemiştir⁶³. Makedonya Kralı Büyük İskender ve halefleri zamanında ise kent, büyük ölçüde kral tipine uyan sikkeler bas-

mıştır⁶⁴. Bu darplarda öncelikle Olympos tanrı tasvirleri sikke baskılarında betimlenmiştir. Bu durum Hellenistik krallıklar ve kentler tarafından da benimsenmiş ve tanrı betimleri sikkelerde sevilerek kullanılmıştır. Hellenistik Dönem'de Byzantion sikkelerinin ana tipi Lysimakhos tasvirli gümüş ve altın *stater*'lerdi. Byzantion, Lysimakhos Krallığı'na katılmayı reddetse de, onunla ittifak kurmaya son vermemiştir. Dolayısıyla Lysimakhos'un darp örneğine uygun sikkeler basmıştır⁶⁵. Aynı durum Kalkhedon açısından da geçerlidir⁶⁶. Bu bakımdan Kalkhedon'un İÖ. 306-İÖ. 281 yılları arasında bastığı sikkeler üzerinde lejantları yer almaktaydı⁶⁷.

İÖ. III. yüzyıl. Ön yüzde Lysimakhos başı; arka yüzde bir tahta oturmuş Athena tasviri

Trakya Kralı Lysimakhos (İÖ. 306-İÖ. 281) döneminde bağımsız bir kent olan Byzantion'da, kralın ölümünden sonra (İÖ. 281) da onun adına sikke basılmaya devam edilmiştir⁶⁸. Bu darpların arka yüzünde yer alan *BY* inisiyali/ilik harfleri Byzantion'un adına işaret etmekte olup, sikkelerin Byzantion'da basıldığını göstermektedir⁶⁹. Byzantion ve Kalkhedon'da Lysimakhos sikkelerinin basımı, otonom gümüş sikkelerin tedavüle çıktığı İÖ. ca. 235-İÖ. ca. 220 yılına kadar devam etmiştir. Ancak bu tarihte aniden basımı durdurulmuştur⁷⁰.

İÖ. III. yüzyıl ortaları. Ön yüzde I. Ptolemaios; arka yüzde şimşek demeti üzerinde duran bir kartal

Aynı şekilde Byzantion sikke trafiğinde Mısır sikkelerinin varlığı Byzantion'un Mısır ile olan sıkı ilişkilerine işaret etmekteydi. Ptolemaios I Soter'in monogramlarını taşıyan *stater*'leri ve *tetradrachme*'leri, üzerlerine Σ ; Π ; Φ üst baskıları vurularak Byzantion sikkeleriyle birlikte tedavüldeydi⁷¹. Aynı şekilde İÖ. ca. 250 yılı civarında Byzantion'a önemli miktarda Ptolemaios *tetradrachme*'sinin gelmiş olduğu görülmektedir⁷². Sikkeler sebebinin bilmediğimiz bir nedenden ötürü farklı ağırlık sisteminde basılmış olsalar da, Byzantion'lular tarafından tedavüle sokulmasına karar verilmiştir. Bu sikkeler üzerinde Byzantion'un adını işaret eden BY ilk hecesinin yanı sıra bir *magistratus* inisialinin ya da monogramının bulunduğu üst baskılar vurulmuştu. Üst baskı işinde en az 8 farklı *magistratus*'un çalıştığı tespit edilmiştir. Bu bakımdan Ptolemaios hanedanlığına ait sikkelerin bir defada ve aynı anda yapılan bir ödemeden ziyade, birkaç yıl aşkın bir zaman süresi içerisinde Byzantion'a geldiği öngörülmektedir⁷³.

Birlik sikkeleri kentlerin bağlantıları hakkında önemli bilgiler vermektedir. İÖ. III. yüzyılın ikinci yarısında (İÖ. ca. 235-İÖ. ca. 220) Byzantion ile Kalkhedon sikke birliğine karar vermiş ve birlik baskılı sikkeler tedavüle çıkarmışlardır. Birlik sikkelerinin ön yüzlerinde başak çelenkli bereket tanrıçası Demeter başı, arka yüzde ise, deniz tanrısı Poseidon başı ve her iki kent isimlerinin bir araya gelmesinden oluşan lejantı yer alırdı⁷⁴. Bazen de sikkelerin ön yüzlerinde ışık tanrısı Apollon başı, arka yüzlerinde ise, tanrının atribüsü olan üç kulplu üçayak ile iki kent *BYZANT-KAAXA* adları yazılmıştı⁷⁵. Bazı Byzantion baskılarında başörtüsünde başak çelenği olan Demeter başı ve arka yüzde Poseidon bir kaya üzerinde oturur vaziyette tasvir edilmiştir. Deniz tanrısı öne doğru uzattığı sağ elinde *aplustris*⁷⁶, sol elinde ise, omzuna yasladığı üçlü yabası *trident*'ini tutar şekilde betimlenmiştir⁷⁷. Bazılarında ise, defne çelenği içinde

Apollon⁷⁸ başı ya da Korinthos miğfer ve sorgucu ile bilgelik ve başarı tanrıçası Pallas Athena başı tasvir edilmiştir⁷⁹. Aynı şekilde başka bir kentin vatandaşı için yazılmış olan bir onur dekreti⁸⁰, türdeş sikke sisteminin kullanılması gibi Karadeniz kentleri arasındaki sıkı ilişkiye işaret etmektedir. Byzantion ile aynı ticaret politikası ile ilgilenen Batı Karadeniz kentleri Mesembria ve Odessos da tıpkı Byzantion gibi sikkeler basmış ve bunların kendi kentlerine ait olduğunu kent arması ve isimyle belirtmişlerdir.

İÖ. III. yüzyıl. Ön yüzde Demeter; arka yüzde kayaya oturmuş Poseidon

Bununla birlikte, İÖ. III. yüzyıldan bazı sikkeler bu duruma istisna oluşturmaktadır. Meniskos⁸¹, Hekatomoros⁸², Olympiodoros⁸³ etc. gibi örneklerde olduğu üzere Byzantion sikkelerinde *magistratus* adları anılmaya başlanmıştır⁸⁴. Bunun yanı sıra kent kendi sikkelerini basmak yanında büyük oranda diğer kentlerin sikkelerini kullanmaya devam etmiştir. Bu sikkeler üzerinde üst baskılar yer almaktaydı. Üst baskı olarak harfler ve monogramlar: Σ ; Π ; Φ işaretler: ψ ; χ ; ϕ ; λ ; $\odot$ ve resimsel tasvirler: yunus, üzüm salkımı, *amphora* kullanılırdı. Ptolemaios I Soter sikkelerinde, genellikle hükümdarın tasvirini taşıyan ön yüzde monogram formunda bahsi geçen üst baskılara rastlanırdı⁸⁵.

Byzantion, İÖ. III. yüzyılda gümüş sikkelerin yanı sıra, bronz sikkeler de basmıştır. Bu tip sikkelerin ön yüzlerinde Poseidon, Dionysos, Demeter ve Apollon'un portreleri, arka yüzlerinde ise, üç çatalı asa, ayakta Poseidon, içi çeşitli meyvelerle dolu bereket boynuzu (*cornucopia*), obe-

lisk, üç ayaklı kazan ve gemi pruvası betimlenmişti. Bronz sikkelerde kentin adı, bazen tam olarak *BYZANTIQN* şeklinde yazılmıştır⁸⁶.

Byzantion ve Kalkhedon'un İÖ. ca. 235-İÖ. ca. 220 yılları arasında basımını durdurdıkları Attika ağırlığındaki *posthumus* Lysimakhos sikkelerinin kullanımına, İÖ. II. yüzyılın son çeyreğinde geri döndükleri anlaşılmaktadır. Bu sırada kentlerin kendilerine ait yerel sikke üretimi izole edilmiştir. Kentlerin kârlı bir gelir kaynağını neden terk ettikleri konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Byzantion ve Kalkhedon'un İÖ. 211 yılında Galatların Tyllis Kralığı'nın yıkılmasından sonra ağır vergilerden kurtulmuş olmalarının getirdiği ekonomik rahatlamaya olabilir. İkinci neden olarak, Karadeniz'le sıkı ticaret ilişkisinde olan yabancı tüccarların her tür yeni vergiye yaptıkları itiraz gibi Byzantion ve Kalkhedon'un uyguladığı kontrmarklara ve sikkelerin nominal değerleriyle oynamalarına itiraz etmiş olmaları gösterilebilir. Bu durum Byzantion'un İÖ. ca. 219 yılında Rhodos'lularla yaptıkları anlaşma koşulları arasında ileri sürülmüş olabilir. Ayrıca kentler şimdiki kadar uyguladıkları bu mali tedbirin uzun vadede ticaret hacimlerini düşürdüğünün farkına varmış ve kendi istekleriyle eski sisteme dönmeyi kararlaştırmış olabilirler⁸⁷.

İÖ. ca. 215 yılında Byzantion'da basılan Lysimakhos altın *stater*'lerinin arka yüzünde Poseidon'un simgesi olan üç çatallı mızrak betimlesi yer almaya başlamıştır. İÖ. ca. 205 yılından itibaren ise, kentte basılan altın ve gümüş sikkelerin arka yüzlerinde Athena'nın oturduğu tahtın altında önceleri Korinthos daha sonra ise, Hellen alfabesiyle kentin inisialı belirtilmiştir⁸⁸.

İÖ. ca. 195 yılında Byzantion'da basılan *tetradrachme*'lerin arka yüzlerinin alt kısmına bir de üç çatallı mızrak eklendiği görülmektedir⁸⁹. Bu şekilde Byzantion'da basılmış *posthumus* Lysimakhos sikkelerinin İÖ. 180 yıllarına kadar devam ettiği düşünülmektedir. Kent İÖ. II. yüz-

yılda ayrıca 3 *drakhmai* değerinde gümüş *kistophoroi*'lar⁹⁰ basmıştır. Bunların ön yüzünde Athena başı, arka yüzünde *trident* üstünde sığır ile *BY* kısaltması ve *magistratus* adı yazılmıştır. İÖ. II. yüzyıla ait diğer önemli bir sikke grubu ise, Byzantion ile Kalkhedon'un ortak bastıkları bronz sikke darparıdır. Bu sikkeler, iki kent arasında bir anlaşmanın varlığına işaret etmektedir. Sikkelerin ön yüzlerinde yine akıl ve zanaat tanrısı Athena, ayrıca Demeter, Apollon ve Poseidon gibi tanrı ve tanrıça portreleri; arka yüzlerinde de sığır, kayada oturan Poseidon, üç ayaklı kazan, gemi pruvası ve ayakta duran Athena tipleri yer almıştır. Bu sikke tipinin iki kentten ortak darparı olduğu, sikkelerin arka yüzlerinde yer alan iki kentten *BYZANT-KAAXA* şeklindeki inisialinden anlaşılmaktadır⁹¹.

İS. I. yüzyıl. Ön yüzde Artemis başı; arka yüz hilal ve yıldız

Byzantion, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Augustus (İÖ. 27-İS. 14) ve Tiberius (İS. 14-37) adına gümüş sikkeler basmıştır. Bronz sikkeler Caligula (İS. 37-41) ile başlayıp İS. 268 yılında Gallienus'a kadar devam etmektedir. Kentin adı, önce olduğu gibi kısaltma biçiminde *BY* değil; fakat tam olarak, Hellence *BYZANTIQN* şeklinde yazılmaktadır⁹². Sikkelerin ön yüzünde Roma imparatorlarının portreleri ve adları yer alırken arka yüzde Byzantion ile ilgili atribütlere işlenmiştir. En çok betimlenen tipler, palamut ve balık sepetleri-kapanlarıdır(?). Bu kapanlardan bazıları, diğerlerinden biraz daha farklı olduklarından, me ale olarak da yorumlanmaktadır. Ayrıca günümüz Türk bayrağından bildiğimiz hilal ve yıldız motif de, Byzantion sikkelerinde sevilerek kullanılan simgelerden biri

olmuştur⁸³.

İS. I.-İS. III. yüzyıllarda Byzantion'un sikkelerinin ön yüzlerinde Roma imparatorlarının büstlerinin olmadığı sikkeler mevcuttur. *Pseudo* otonom (sözde-otonom/ bağımsız) olarak tanımlanan bu grup sikkelerin ön yüzlerinde genellikle Poseidon, Apollon, Artemis, Hermes, Herakles, Demeter ve Dionysos gibi kentte kutsanan tanrı ve tanrıçaların portreleri, arka yüzlerinde ise, bu tanrılarla ilgili tipler ve motifler resmedilmiştir. Bu grupta yer alan ilginç bir emisyon, ön yüzünde Byzantion'un efsanevi kurucusu Byzas'ın miğferli ve sakallı büstü ile **ΒΥΖΑΣ** adının yer aldığı bronz sikke tipidir. Bu tip sikkelerin bazı emisyonlarının arka yüzünde betimlenen tekne ise, bir görtüşe göre Byzas'ı Megara'dan Byzantion'a getiren gemidir⁸⁴.

İS. II. yüzyıl. Ön yüzde Byzas, arka yüzde gemi tasviri

Özellikle Traianus'a kadarki İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde unvansız olarak memurlar ve rahipler bulunmaktadır⁸⁵). Rahiplik (*arkhiereus*) memuriyeti *B* ve *Γ* eklemelerine göre tekrar tekrar üstlenilebilirdi. Diğer yandan kadınlar –rahibeler– de sikkeler üzerinde anılmıştır. Memurlar ve rahiplerin-rahibelerin yanına imparator ve imparatoriçeler getirilirdi. Rahibin ya da rahibenin yerine bazen bizzat tanrının konması ve ‘memuriyet yılını’ veren sayı ile verilmesi özel durumlarda görüldü⁸⁶.

DİPNOTLAR

¹ Theopomp. *fr.* 62; Arist. *Oecon.* II. 2. 3b [1346b]; Ksen. *Anab.* VII. 1. 19.

² Söz konusu kamu emlakları, kent içindeki ev ve dükkanlar ile kırsal kesimdeki çiftlikler, tarlalar ve otaklardan oluşmaktaydı.

³ W. P. Newskaja'ya (1955, 54) göre, belirli mesleklerin burada bildirilen vergi dolayısıyla oluşan mükellefliklerin görünüşe göre, müttefik kentlerde demokratik yapıda geçerli olan ve esasen böylesi fevkalade yüksek vergileri ödemekle halkın varlıklı tabakalarını vazifelenendirme genel ilkesine muhalefet etmektedir.

⁴ Byzantion civarında ele geçen ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen yazıtlardan bazılarında ebe, astronom ve kentte görev yapan Mylasa'lı (Milas) bir yargıcın adı verilmektedir (Tekin 2005³, 21). Böylesi bir vergilendirmenin sadece kentin güçlü biçimde finans ihtiyacı duyduğu olağanüstü durumlarda ortaya çıktığı eklenebilir (Newskaja 1955, 54).

⁵ Antikçağda kentlere ait arazi ya da kırsal kesim toprakları çoğu durumda kentlerin ana gelir kaynağını teşkil etmekteydi.

⁶ Byzantion'un Ege ve Karadeniz kıyısında yer alan ve kendi sikke sistemlerine sahip kentlerle kurduğu ticari ilişkiler kentte sikkelerin özel değişim odalarının, para bozdurma/ değiştirme yapan bankaların ve özel teşebbüslerin kurulmasına neden olmuştu. Ancak zaman içinde gelir getiren bir iş olan para değişimi devletin tekeline geçti. Aristoteles'in *Oikonomika*'sında (II. 2. 3a [1346b]) belirtildiği üzere ihtiyaç durumunda kent bu kurumunu kiralardı. Ama yasal düzenleme olmaksızın bu yetki başka bir özel kişiye yeniden kiralanamazdı. Bu şartların ihlali durumunda sikke değiş tokuş yapma hakkı kişiden geri alınırdı.

⁷ Bu karamame, Perikles'in İÖ. ca. 451/450 yılında Atina'da çıkardığı yasayı çağrıştırmaktadır (Plut. *Per.* XXXVII. 2-3 dn. 1).

⁸ 1 mna (ca. 436 gr) gümüş, 100 drakhmai'a eşittir.

⁹ Yurttaşlık hakkının satılması Hellenistik Dönem'in belirgin bir özelliği haline gelmişti. Daha detaylı bilgi için bk. Robert 1940, I 37 vdd.

¹⁰ Aristot. *Oecon.* II. 2. 3b [1346b].

¹¹ Aristot. *Oecon.* II. 2. 3d [1347a]. Ayrıca bk. Newskaja 1955, 55.

¹² Zoepffel 2006, 593 vd.

¹³ Aristot. *Oecon.* II. 2. 3c [1346b].

Bunlar, özellikle Bosphoros Krallığı'ndan ve kuzey-kuzeybatı Karadeniz sahillerindeki kentlerden Hellas'a yelken açan hububat yüklü gemilerdir.

¹⁴ Aristot. *Oecon.* II. 2. 3c [1346b]; ayrıca bk. Zoepffel 2006, 574 vdd.

Tahil tüccarlarına verilmesi kararlaştırılan % 10 oranında ek ödeme antikçağ ticareti açısından oldukça makul bir orandır. Zira Athenaios'a (*Deip.* VII. 292 b-c) göre, antikçağda Byzantion limanından 2 günlük yola yelken açan bir tüccar mallarını sattığında % 10 ile % 20 oranında kazanç elde edebiliyordu.

¹⁵ Konuya ilişkin olarak ayrıca bk. Rostovtzeff 1941, 585 vdd.; 589 vdd.; 1642 dn. 20; Austin 2000⁹, 169 vd. n° 96.

¹⁶ *SIG³* II 644 str. 44-45=Michel 1900, 535; Newskaja 1955, 56 dn. 3.

¹⁷ Newskaja 1955, 55.

¹⁸ Byzantion'lular Haliç'in boğaza açılan burunda yüksek ve gemiler ışık sağlayan bir fener kulesi inşa etmişlerdi (Amm. Marc. XXII. 8. 8). Ayrıca Byzantion'lu Dionysios zamanında harabe olan boğazın Karadeniz girişindeki deniz feneri de şüphesiz Byzantion tarafından tesis edilmişti (Byz. Dion. II. 24 fr. 53). Ayrıca bk. Kubitschek 19702, col. 1141.

¹⁹ *Leiturgia* [λεϊτουργία] kelimesi iki bitimli sıfat olan halk için/halka ait (= *leitōs/on* [λεϊτός/όν]) ile iş (= *ergon* [ἐργον]) kelimesinin birleşmesinden türetilmiştir. Kelime anlamı itibarıyla 'kamu işi'; 'kamusal hizmet'—kamu karcamalarının seçkinler/zenginler tarafından karşılanması—manasına gelir. Antikçağ Hellen kent devletlerinde zengin yurttaşlara verilen onursal bir sorumluluktur. Bu sorumluluğu taşıyan kişi kamu masraflarına katkıda bulunup kendi kesesinde karşılardı. Bir gösterinin sunulması, *trieres* inşası *etc.* gibi halk yararına yapılan bu harcamalar bazen zengin vatandaşlar tarafından bir nevi sponsorluk gibi gönlüllü; bazen de yasa yoluyla vergilendirme şeklinde yerine getirilirdi.

²⁰ *Triērarkhia* [τριερραρχία] kelime anlamı itibarıyla 'trieres/üç sıra kürekli savaş gemisi komutanlığı'; 'kamu/devlet yararına *trieres* donatma

zorunluluğu" manasına gelir. Antikçağda Hellen kent devletlerinde bazen gönüllü birlik de yasa yoluyla vergilendirilmenin diğer bir şekliydi. *Trierarkhes*, *trieres*'in donanımı, bakım-onarımı ve savaş sırasında komutası ile yükümlüydü. Ancak her zaman için zenginler savaş sırasında operasyona katılmıyorlardı. Yerine atadıkları *trieres* komutanı tarafından bu görev yerine getirilebiliyordu.

²¹ Newskaja 1955, 56.

²² Karadeniz'in sahil kesimi kölelerin ana dağıtım merkezlerinden biriydi. Bu bakımdan Byzantion'da, Anadolu ve Hellas kentlerinin köle tedarik ettikleri önemli büyüklükte köle pazarı bulunurdu. Kölelerin bir bölümü kentin ekonomik yaşamında istihdam edilirdi. Bunlar kısmen İskit, kısmen de Karadeniz'in güney tarafından, örneğin Bithynia (Diod. XXXVI. 3) ve özellikle Trakya'dan ihraç edilirdi.

Polybios'un (IV. 38. 4-5) pasajlarından anlaşıldığı üzere, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi Hellenistik Dönem'de de Hellas'tan Karadeniz'e ihraç edilen mallar bulunmaktaydı. İhracatta ilk sırada zeytinyağı ve şarap yer alıyordu. Bundan sonra seramik, dokuma ve metal ürünler *etc.* gibi Hellen zanaat eserleri geliyordu. Diğer taraftan, İÖ. V-IV. yüzyıllarda Karadeniz ticaretinde etkin bir rol oynayan tahıl bu dönemde arka plana düşmüştü. Artık Hellas için tahıl deposu Mısır olmuştu. Daha ucuz olan Mısır tahılı, Hellen pazarlarında Bosporos Krallığı'na ait tahılın yerine geçmişti. Bu bakımdan Polybios (IV. 38. 5), İÖ. II. yüzyılda Byzantion'luların tahıl ticaretini şu şekilde kaydetmiştir: *Buğday ise, her iki tarafca alınmakta ve satılmaktadır. Biz ihtiyaç duyduğumuzda onlar bize satmakta, onlar ihtiyaç duyduğunda da biz onlara satmaktayız.* Bununla birlikte Karadeniz tahılının ihracatı hâlâ devam etmekteydi. Ama, artık Hellas için İÖ. IV. yüzyıldaki gibi kati ve önemli bir rol oynamadığı görülmektedir. Zira söz konusu ticaret, iklim koşullarına bağlı olarak o yılın mahsülüyle sınırlandırılmıştı. Bununla birlikte Hellenistik Dönem'de tahıl pazarı olan Delos'tan ele geçen bir yazıt, Byzantion ticaret trafiğinde tahılın sahip olduğu muazzam öneme işaret etmektedir (IG XI/4 627). İÖ. III. yüzyılın ilk yarısına ait olan bu yazıt, Delos'a 500 *medimnoi* oranında tahıl getiren Byzantion'lu Dionysios için alınan bir onur dekretidir. Delos'lular Dionysios'a olan minnettarlıklarını göstermek için ona *proksenia* (devlet konukluğu), *isoteleia* (eşit vergi hakkı) ayrıcalıklarının yanı sıra *euergetes*'lik (hayırhahlık) onuru

bahşetmişlerdir.

Bundan başka Polybios (IV. 38. 4) Karadeniz'den ihraç edilen mallar arasında bal, balmumu ve tuzlanmış balığı anmıştır. Hayvan, köle, bal ve balmumu Byzantion için esas itibarıyla transit ticaret mallarıydı. Byzantion'lu tüccarlar bu ürünlerin hepsini Trakya ve Karadeniz sahillerindeki otokton ve Hellen kentlerinden, Bosporos Krallığı'ndan satın alırlardı. Bu mallar Byzantion *agora*'larından sonra, Hellas, Batı Anadolu ve hatta Doğu Akdeniz sahillerinden Mısır'a kadar pazarlanırdı. Balık genellikle Byzantion'a yakın sularda elde edilen ve geniş kullanıma sahip bir üründü. Özellikle Byzantion'luların Karadeniz'den elde ettikleri ve Akdeniz'e yaptıkları ticaret aracılığıyla dağıtımını sağladıkları tuzlanmış balık ve ürünleri antik çağ boyunca aranan mamullerdi. Bu ihracat Byzantion açısından o derece önem arz etmekteydi ki, kentin baştığı sikkelerde balık, çengel ve balıkçılıkla ilgili malzemeler amblem olarak kullanılmaktaydı.

²³ Ayrıca bk. Kubitschek 1970², col. 1143.

²⁴ Newskaja 1955, 132 vd.; Girgin 2007, 101.

²⁵ Rostovtzeff 1941, 245.

²⁶ Bu durum Khios'un Karadeniz ve Byzantion ile ara istasyon olarak sürdürdüğü faal ticareti belgeler niteliktedir (Newskaja 1955, 140).

²⁷ Dion. Byz. III. 5 fr. 58=Gyllius *Bosp.* III. 5.

²⁸ Dion. Byz. II. 7 fr. 28.

²⁹ I.Delos 46=IG XI/4 627.

³⁰ Rostovtzeff 1941, 245.

Byzantion'luların bireysel ve harici şekilde Klasik Dönem'den itibaren Hellas'ın birçok kentiyle ilişki içinde olmalarına ilişkin olarak bk. Olympia: SEG XXXII 412; Delphi: SEG XVIII 180; Atina: IG II² 8434-8435; ayrıca bk. Paus. VI. 19. 9.

Athenaios'a (*Deip.* XI. 480 a.) göre, Byzantion'luların Olympia'daki Tapınak/Hazine binasında, Poseidon'un servi ağacından yapılmış elinde gümüşten bir 'kase' (= *kratantion* [κράτάντιον]) tutan heykeli sergilenirdi. Ayrıca deniz tanrısının kutsal alanında gümüşten bir siren heykeli; 2 tane gümüş 'ortası ağızından ve kaidesinden ince olan içki kasesi' (= *karkhēsia* [καρχήσια]); 1 gümüş 'şarap kasesi' (= *kylix* [κύλιξ]); altından yapılmış 1 şarap sürahesi; 2 tane 'içki içmek/sunu sunmak için boynuz' (= *keras* [κέρας]) bu-

lunurdu.

³¹ IG VII 298.

³² SIG³ II 644-645.

Byzantion'lu tüccarlar Kalykadnos kenarındaki Seleukeia'ya (Silifke) kadar yayılmışlardı. Kentin *akropolis*'inde bulunan yazıt, Seleukeia'dan Eudemos'a bahşedilen bir onurlandırma ile ilgiliydi. Bu karar her iki kent tarafından –Byzantion ve Seleukeia– ayrıca umuma bildirilmiştir. Yazıtın Byzantion kısmı görüntüye göre, farklı yıllarda alınmış iki karar içermektedir. İlkinde (SIG³ II 644 str. 34-49) Eudemos methedilir. Ona kent konukluğu ile savaşta ve barışta Byzantion limanını kullanma imtiyazı verilir. Eudemos'un kent için yaptığı hizmet, onun Byzantion halkına dostça davranması ve herhangi bir vesile ile Seleukeia'ya gelen Byzantion vatandaşlarına 'kolaylık sağlamasından' [ἐντιγχανόντων] ibarettir. İkinci dekrete (SIG³ II 645 str. 50-64), devam eden dostça tutumu ve ihtimamı dolayısıyla 'bütünüyle kente ve tek tek vatandaşlara yardımcı dokunan' Eudemos'a artık, 'kanuna göre, kendisine bizzat vatandaş olma hakkı' [ἐμὲν αὐτὸν πολίταν κατ' τὸν νόμον] ve isterse Byzantion vatandaşlarının katılabildiği yüzler takımına kaydolabilme yetkisi anlamına gelen vatandaşlık hakkı bahşedilmiştir. Yazıtta, kral IV. Antiokhos'a gönderilen yaşlıların *boule* toplantısında ondan bahsettiklerine işaret edildiği için Eudemos'un, IV. Antiokhos'un sarayında etkili bir kişilik olduğu kabul edilebilir. Buradan Byzantion'luların Seleukeia'ya hem devlet meselelerinde –kent tarafından elçi olarak gönderilenler gibi–, hem de özel işlerde –herhangi bir nedenle orada olanlar– seyahat ettikleri anlaşılmaktadır. Eudemos açıkça onları hem resmi hem de özel olarak desteklemiştir. Eudemos'un faaliyetlerini öven benzer dekretler Kyzikos, Argos, Boiotia, Kalkhedon (SIG³ II 644-645 str. 1-94) ve Lampsakos (*Lampsakos* 6 str. 1-17) tarafından da ilan edilmiştir. Ayrıca bk. Newskaja 1955, 140 vd.

³³ Dion. Byz. III. 5 fr. 58. Ayrıca bk. Gyllius *Bosp.* III. 5.

³⁴ Polyb. IV. 46. 3.

³⁵ Polyb. IV. 45. 9-46. 4; VIII. 22; Iust. XXV. Böylelikle Byzantion'lular, İÖ. 278 yılından İÖ. 212 yılına, Tyllis Galat Krallığı'nda Kavaros'un hükümdarlığının sonuna kadar Galatlara harem veremeyi sürdürmüşlerdir. Ancak Kavaros'un hükümdarlığı sırasında Galatların Tyllis Krallığı, Trakyalılar tarafından

yıkılmıştır. Tyllis Krallığı'nda ikamet eden halkın büyük bir bölümü, İÖ. ca. 212 yılında Trakyalılar tarafından kılıçtan geçirilmiştir (Polyb. IV. 46. 3-4).

³⁶ Polyb. IV. 46. 5; 47. 1-2.

³⁷ Polyb. IV. 52. 6-9.

³⁸ Plinius (*epist.* X. 78) ayrıca kentin elverişli konumuna değinmiştir. Byzantion günümüzde olduğu üzere antikçağın her döneminde Karadeniz'den Akdeniz'e; Balkanlar'dan Anadolu'ya ulaşan kara ve deniz yollarının keşiştiği yerde kurulmuş olmasının avantajını iyi değerlendirmiştir. Bu yüzden antikçağda ticaretin ana merkezi olarak adlandırılmıştır (ayrıca bk. Kubitschek 1970², col. 1143).

Antikçağda Byzantion, Iustinus (IX. 1. 2) tarafından *receptaculum terra marique copis* –kara ve deniz kuvvetleri açısından güvenli bir yer; Historia Augusta'nın yazarı/ları (Gall. VI. 8) tarafından *claustrum Ponticum* –Pontus'un kapısı olarak adlandırılmıştır. Cassius Dio (LXXV. 14. 4) ise, duvarlarının gücüyle ünlenmiş kenti τὸν δὲ δὴ Ρωμαίων μέγα καὶ φυλακτήριον καὶ ὀρμητήριον πρὸς τοὺς ἐκ τοῦ Πόντου καὶ τῆς Ἀσίας βαρβάρους –Romalıların Asya ve Karadeniz'deki barbarlara karşı kuvvetli ordugahı ve operasyon karargahı şeklinde tasvir etmiştir.

³⁹ Tekin 2005³, 21 vd. Bu bakımdan Karadeniz ticaretinde son derece önemli bir rol oynayan Byzantion'un, İÖ. V. yüzyıla kadar bağımsız, otonom sikkelerinin olmaması Kyzikos *stater*'lerini tahsil eden tekel durumuyla açıklanmaya çalışılmaktadır (Newskaja 1955, 50 vd.).

⁴⁰ Newskaja 1955, 40 dn.

⁴¹ Odrys'lerin Byzantion'lularla olan ticari ilişkileri Karadeniz ve Hellas ile olan ekonomik ilişkilerinden oldukça az araştırılmıştır. Bu bakımdan Hellen ticaretinin Trakyalılarla olan en önemli arabulucuları Apollonia, Kallatis, Mesembria, Odessos, Istria ve Tomoi *etc.* gibi Batı Karadeniz kentleri kabul edilmektedir. Esasen Byzantion'dan daha zayıf olan bu kentler, onlardan herhangi bir toprak almadığı ve yerel halkı boyunduruğu altına sokmadıkları için Trakyalılarla dostane ilişki içinde bulunuyorlardı. Ayrıca Odrys krallarına *tributum* ödtüyorlardı. Fakat Byzantion da, sık sık Trakyalılarla savaşmasına rağmen, yine de onlarla ticaret ilişkisi içindeydi. Bu bakımdan Güneydoğu Trakya mezarlarında bulunan Hellen eserlerinin bir kısmının Trakya halkına, yörenin en büyük limanlarından biri olan Byzantion üzerinden ulaştığı

düşünülebilir (Newskaja 1955, 41). Ayrıca bk. Meritt et al. 1950, 309 vdd.

⁴² Newskaja 1955, 41 dn. 2.

Sitalkes'in yeğeni Seuthes'in hakimiyet döneminden itibaren Trakyalılar kendi sikkelerini basmaya başlamışlardır. Bu durum kendi ticaret ilişkilerinde sikkesel temel üzerinde gelişmelerini gösterir. Hellen eserleri yönünden zengin olan mezarların ortaya çıkarıldığı Plovdiv alanındaki 20 *drakhma*'nın üzerindeki Byzantion baskısı bunların bir kısmının buraya açıkça Byzantion üzerinden ulaştığını belgeler. Byzantion'un ticari ilişkileri, kentin özel finansal gelişimini sürekli baskı altında tutan Atina'nın etki sahasından çıktığı Klasik ve Hellenistik dönemlerde önemli oranda artmıştır. Öyle ki Byzantion baskısı olan Lysimakhos *stater*'leri, Karadeniz sahillerinde tedavülde bulunan en güçlü sikke grubunu oluşturmaktadır (Newskaja 1955, 41 vd.).

⁴³ BMC Thrace 93-106 n° 1-103; 107-109 n° 1-6.

⁴⁴ Sallet 1888, 142-158 n° 1-113.

⁴⁵ Aristoph. *Nub.* 248-249; ayrıca bk. Plat. 'Comic' *fr.* 96; *fr. Pei.* 3; Poll. *onom.* VII. 105-106; IX. 77-79; İskenderiyeli Hesiakhios, *lex.* ç. 592 s.v. <Σιδάρεος=Sidareos>). İÖ. V. yüzyılda Byzantion ve Sparta'dan başka Megara, Tegea ve Argos'ta da demirden sikkeler kullanılmaktaydı. Heichelheim (1930, 22-24) de, Byzantion'un Pausanias'ın hakimiyeti altındayken demir sikke bastırıldığını iddia eder. Ancak Byzantion'luların kullandıkları demir sikkelerden günümüze kalmış örnek yoktur (Head 1977³, 266; Tekin 2005³, 22). Bununla birlikte Tegea ve Argos'taki kazılarda bu tarzda bir kaç sikke ele geçmiştir (Blanchet 1907, 269 vdd.).

⁴⁶ Newskaja 1955, 51 dn. 3.

⁴⁷ Thuk. I. 67. 4; 144. 2; Aristoph. *Akharn.* str. 519-523; 532-534 dn. 71=Schol. Aristoph. *sch. Akharn.* str. 519-534; Plut. *Per.* XXIX. 4-XXX. 4; Philostr. *vit. Soph.* I. 24 [529].

Aristophanes'e (*Akharn.* str. 530-535) göre, Perikles çıkardığı bu yasa ile Megara'nın kendi aralarından, tarlalarından, pazar yerlerinden, denizlerden ve karalardan kovulmasını emretmiştir.

Megara'nın ihtiyaç duydukları tahıla karşılık Byzantion pazarlarından seramik eserler, kaliteli dokuma ve sanayi ürünleri sattıkları kabul edilebilir.

Ayrıca bk. Aristoph. *Akharn.* str. 519-551.

⁴⁸ Yunus üzerinde inek tasviri bulunan gümüş sikkelerin bazı bilim adamları tarafından inek kılığında Bosporos'u aşan İo efsanesi ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (ayrıca bk. Newskaja 1955, 52 dn. 2). Ancak E. Schönert-Geiss'in (1970, 3 dn. 5) başını çektiği bazı nümismatlar bu teze katılmamaktadır. Belki de sikkeler üzerindeki yunus betimi, denizcilik ve balıkçılığı, sığır ise, tarım ve hayvancılığı sembolize ediyordu. Çünkü, sikke üzerindeki tasvir İo mitosuyla ilgili olsaydı ineğin sırtında İo'nun bulunması gerekirdi. Oysa sikkeler üzerinde yalnızca yunus ve ayakta duran bir sığır betimi vardır. Bu şekilde sanki bu iki hayvanın, Byzantion için önemi vurgulanmıştır (Tekin 1994, 232 vdd.; 2005³, 23).

Bunun yanı sıra, Byzantion ile Kalkhedon sikkelerinin ön yüz tiplerinin benzerliğinden, iki kent arasında sikke darpi anlaşması olduğu sonucu çıkarılabilir. Kalkhedon sikkelerinde ön yüzde buğday başağı üzerinde ayakta duran bir sığır betimi yer almaktadır. Gerek Byzantion gerekse Kalkhedon sikkelerinin arka yüzlerinde ise, yel değirmeninin kolları şeklinde bir *incus* bulunmaktadır (Tekin 1994, 232 vdd.; 2005³, 22 vd.).

⁴⁹ Erken dönem Hellen sikkelerinin resimsiz/betimsiz ve çukur arka yüzleridir.

⁵⁰ BMC Thrace 93 vd. n° 1-24; Newskaja 1955, 51; Tekin 1994, 77 n° 63; 332 vdd.; 2005³, 25 res. 9.

⁵¹ Head 1977³, 267.

W. P. Newskaja (1955, 21 dn. 10), bu harfin kullanılışını kentin kuruluşunda Korinθος'luların da rolü olduğuna bağlamaktadır. Fakat Byzantion sikkeleri üzerinde çalışma yapan bazı nümismatlar bunun doğru olmadığını, *beta*'nın arkaik formunun, yalnızca Megara ile Korinθος alfabeti arasındaki benzerlikten kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Bu harfin Byzantion'un yerel *beta*'sı olduğunu söylemek daha doğru olsa gerektir. Byzantion'un sığır tasviri taşıyan ve İÖ. V. yüzyılın sonlarında basılmaya başlayan bu sikke tipi büyük bir olasılıkla, II. Philippos'un İÖ. 339 yılındaki Byzantion kuşatmasından sonra son bulmuştur (Tekin 2005³, 23).

⁵² Söz konusu birliğin kurulduğu tarih ile Byzantion'un bu birliğe ne zaman üye olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte birliğin, İÖ. V. yüzyılın son çeyreğinde kurulmuş olabileceği yö-

nünde görüntüler bulunmaktadır (ayrıca bk. Karwiese 1980, 10 vdd.; Tekin 2005³, 23 vd.). Ancak İÖ. V. yüzyılın son çeyreğinde Samos Adası'nın Atinalıların en önemli müttefiki olması (Thuk. VIII. 16; 19; 21; 27; 30; 33; 35; 38; 43-44; 47-54; 56; ayrıca bk. Ksen. Hell. II. 2. 1-2; 5-6; Plut. Lys. VI. 2; XIII. 3-4; XIV. 1), söz konusu birliğe bu tarihte üye olmasını imkansız kılmaktadır. Bu bakımdan birliğin, İÖ. IV. yüzyılın ilk çeyreğinde; ya İÖ. 394 yılındaki Knidos Deniz Savaşı'ndan ya da İÖ. 387 yılındaki Antalkidas Barışı'ndan sonra, Pers kralı ve Atinalıların desteğiyle Lakadaimon'lulara karşı kurulmuş olması ihtimal dahilindedir. Byzantion'un birliğe diğer kentlerden daha sonra girdiğinin bilinmesi; Byzantion *tridrahme*'si de diğer sikkelerden daha geç bulunduğu için ilgi çekicidir. Bazı yazarlarca birliğin, İÖ. 394 yılında Knidos'taki Konon Zaferi'nin ardından akdedildiği düşünülmektedir. Birlik kısa bir süre var olmuştur. Byzantion sikkeleri onu zamansal açıdan belirleyebilmeyi mümkün kılmıştır. Byzantion'da 3 *drakhmai* parçaları bulunana kadar, birliğin daha İÖ. 390 yılında parçalandığı görüldüğü ağır basmaktaydı. Çünkü o zaman Ephesos, Samos ve Knidos tekrar Sparta tarafına katılmıştı. Fakat Byzantion, İÖ. 389 yılından önce birliğe girememişti. Çünkü ilk kez bu yılda Sparta boyunduruğundan kurtulmuştu. Buna göre birliğin var olduğu zaman birkaç yıl daha –İÖ. 389'a kadar ve hatta İÖ. 387 yılındaki Antalkidas Barışı'na kadar– uzatılmalıdır. Byzantion'un birliğe katılımı, bu birleşmenin kronolojik ve territoryal çerçevesini genişletir. Zira kent, birliğin diğer üyelerinden oldukça uzakta bulunmaktadır. Konuya ilişkin olarak bk. Diod. XV. 5. 1-3; XXVIII. 2-4; ayrıca bk. Newskaja 1955, 53; SchönerGeiss, 1970, 35 vdd.; ayrıca krş. Karwiese 1980, 19 vd.; 24 vd.

⁵³ Atlan 1993, 35; Karwiese 1980, 1 vdd.; Tekin 2005³, 23 vd.

⁵⁴ Head 1977³, 267; Karwiese 1980, 1 vdd.; 16 vd.; Atlan 1993, 35; Tekin 2005³, 24.

⁵⁵ Gümüşten basılmış bu tip ittifak sikkelerinin birimi belirsizdir. Ağırlıkları ise, esas itibarıyla 11.00-11.30 gr civarındadır. Bu durum o dönemde yaygın kullanıma sahip olan Khios(?)–Rhodos(?) ağırlık sistemine göre, 3 *drakhmai* yapmaktadır. Her ne kadar 3 *drakhmai* normal bir birim değilse de, sadece bu olay için, yani ittifak için basılmış ve kullanılmış olma ihtimali vardır. Zira, 3 *drakhmai*, 2 Pers *sigloi*'una eşittir. Pers ağırlık sistemi yalnızca bazı Hellen kentleri ta-

rafından kullanıldığından değil; fakat aynı zamanda Pers politikasının desteklenmesinden; diğer bir deyişle yardımların Perslerin altın; *dareikos* ve gümüş; *siglos* sikkeleriyle ödenmesi ihtimalinden dolayı da önem arz etmekteydi. Konuya ilişkin olarak ayrıca bk. Head 1977³, 267; Karwiese 1980, 17 vdd.; Atlan 1993, 35; Tekin 2005³, 25.

⁵⁶ 'Müttefiklerin sikkesi' (= *symmachikon nomisma* [συνμαχικὸν νόμισμα]) anlamına gelmektedir.

⁵⁷ Schöner-Geiss 1970, 126 vd.; Karwiese 1980, 16 vd.; Atlan 1993, 35 lev. XXXII. 4-12.

⁵⁸ Cook 1961, 67 vdd.; Karwiese 1980, 10 vdd.; 24 vd.; Tekin 2005³, 25.

⁵⁹ Cawkwell 1956, 69 vdd.; 1963, 152 vdd.; Strauss 1984, 47 dn. 41; Tekin 2005³, 24 vd.; ayrıca krş. Atlan 1993, 35.

⁶⁰ Head 1977³, 267.

⁶¹ BMC Thrace 96 n° 34-35.

⁶² Mørkholm 2000, 105 dn. 48 n° 270-271.

⁶³ Bosporos Krallığı'nda bulunan çok sayıda ki Byzantion sikkesi bu durumu desteklemektedir. Byzantion sikkelerinin Bosporos Krallığı'nda hemen hemen tekel olan konumu, Klasik Dönem'de Kyzikos *stater*'lerinin Karadeniz sahilinin güneybatı kısmında elinde bulundurduğu üstünlüğe benzetilebilir. Bu durum, ayrıca Byzantion'un Karadeniz'deki ticaret açısından taşıdığı muazzam öneme ve Bosporos Krallığı ile olan sıkı ilişkilerine ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Byzantion sikkeleri Bosporos Krallığı ile yaptıkları ticaret trafiğinde öyle ileri bir yer tutardı ki, Bosporos hükümdarları kendi *stater*'leri üzerinde kendi isimlerinin yanına Byzantion'un sembolü olan üçlü yabayı da betimletirlerdi (Newskaja 1955, 134 vdd.).

Bu bağlamda Kafkasya'daki Byzantion sikkeleri de benzer anlamda yorumlanabilir. İÖ. I. yüzyılda Byzantion altın sikkelerinin akımı azalınca, Kafkasya'nın iç bölge halkı sikkelerini Byzantion örneklerine göre, tedavüle sokmaya başlamıştı (Newskaja 1955, 136).

⁶⁴ Newskaja 1955, 52; Head 1977³, 268.

⁶⁵ Lysimakhos, hükümdarlığı sırasında önemli ölçüde gümüş sikkede bastırarak piyasaya sürmüştü. Bu sırada Lysimakhos'la ittifak halinde bulunan bazı kentler de darphanelerinde kral adına gümüş sikkeler

basmışlardır. Byzantion gibi kendilerine özgü darp-haneleri olan bağımsız kentler bu dönemde bastıkları sikkelerin ön yüzünde kralın başını; arka yüzlerinde ise kralın ismine ek olarak kentin sembolünü ya da monogramını taşıyan baskılar piyasaya sürmüşlerdir. Lysimakhos bu duruma ses çıkarmamış hatta desteklemiştir. Bununla birlikte bağımsız kentler tarafından basılan sikkelerin kendi tarafından piyasaya sürülmüş olanlarla aynı ağırlık ve isme sahip olmalarını şart koşmuştur.

Lysimakhos kral unvanının kabulüne, yani İÖ. 306 yılına değin sikkelerini Büyük İskender örneğine göre bastırmıştır. Söz konusu sikkelerin ön yüzünde Pallas Athena betimlenmişti. Tanrıça sağa dönmüş, yılan, anka ya da sfenks ile süslenmiş Korinthos miğferli olarak tasvir edilmişti. Arka yüzde ise, sola dönmüş, sağ elinde bir taç, sol elinde de, 'geminin kıçına tabi bir mekanizma' (= *styliis* [στύλις]) tutan Nike tasviri yer almaktaydı. Bu sikkeler üzerindeki Lysimakhos'un sembolü sıçramış bir aslanın ön kısmına ait betimlemeydi.

Lysimakhos kral unvanını aldıktan sonra, sikkelerinin ön yüzünde İskender'in sağa dönmüş, *diadem* ile Zeus Ammon'un koçboynuzlarını takmış başının tasvirini taşıyan sikkeler basmaya başladı. Arka yüzde, bir tahta oturmuş, sol eliyle tahta yaslanan kalkanı tutan, 'zafer taşıyan' Athena (= *Nikēphoros* [Νικηφόρος]) tasvir ediliyordu. Tanrıça öne uzattığı sağ eli üzerinde elinde çelenk taşıyan zafer tanrıçası Nike'yi tutmaktaydı. Bu bakımdan sikkelerin arka yüzü de açıkça İskender'in *stater*'lerinin arka yüzlerine benziyordu. Sikkelerin her iki yüzünde *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΥΞΙΜΑΧΟΥ* yazısı yer alıyordu. Byzantion *stater*'lerinin ayırt edici işareti ise, alanın alt kısmındaki ayraç çizgisinin altına yerleştirilmiş, sapının yanında iki yunus olan üç dişli mızraktı. Tek bir sikkede bunun motifin üzerinde ayrıca *BY* harfleri bulunmuştur. (Newskaja 1955, 134 vd.)

Lysimakhos *stater*'leri İÖ. III. yüzyılda Karadeniz sahilinde tedavüle olan özel ticari sikkeler olduğu için bu durum ticarete verilen öneme işaret etmektedir. Byzantion'un Lysimakhos *stater*'leri Karadeniz'in tüm sahil serinde ve özellikle de kuzeydoğu kısmında –Kırım ve Kafkasya– oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Öyle ki, Tuapse sikke buluntusu 90'dan fazla parçadan oluşmakta olup tamamen Byzantion baskısı *stater*'lerden meydana gelmekteydi. Bu buluntular dışında Byzantion

sikkeleri Anapa, Mingrelia, Eni ve Sukhumi'de ele geçmiştir. Byzantion baskısı altın sikkeler, Hellenistik Dönem'de Karadeniz'in kuzey sahilinde öyle geniş bir yayılım göstermişlerdir ki, İÖ. III. yüzyılın sonundan Mithradates Dönemi'ne (İÖ. II. yüzyılın son çeyreğine) kadar, Bosporos Krallığı'nın altın tedavülündeki en önemli kısmını oluşturmışlardır. Bu yüzden Bosporos hükümdarlarının kendi sikkelerinden daha fazla sayıda Byzantion sikkeleri bilinmektedir (Newskaja 1955, 135 dn. 1-6).

⁶⁶ Ruge 1965², col. 1557.

⁶⁷ Ruge 1965², col. 1557.

⁶⁸ O. Mørkholm'a (2000, 160) göre, Byzantion şüphesiz antikçağda *posthumus* Lysimakhos sikkelerinin en önemli üreticisiydi (ayrıca bk. n° 491).

⁶⁹ Byzantion, İÖ. III. yüzyılda Fenike ve Attika sisteminde gümüş sikkeler piyasaya sürmüştür. Fenike sisteminde birimler *tetradrachmai* ve 9 *oboloi* değerindeki parçalardı. Attika sisteminde ise, *oktoboloi* (8 *oboloi*) basılmıştı. Fenike sisteminde ön yüz tipi bereketi simgeleyen tanrıça Demeter portresi, arka yüz tipi kayada oturan Poseidon betimiydi. Attika sisteminde ise, ön yüzde deniz tanrısı Poseidon'un başı resmedilirken, arka yüzde gemi pruvası yer alırdı. Kentin adının ilk harfleri Fenike sisteminde yine

⁷⁰ Mørkholm 2000, 160.

⁷¹ BMC Thrace 110 n° 1-3.

⁷² Uzaklara uzanan bir ticaret politikası sürdüren Ptolemaios'lar boğazlara Mısır'dan çok uzakta olmasına rağmen tıpkı rakipleri olan Hellenistik Krallıklar gibi ilgi duymışlardır. Bunun dışında Küçük Asya'da sahip oldukları yerler Byzantion *territorium*'una sınır oluştuyordu. Bundan dolayı Ptolemaios II Philadelphos, en önemli rakibi ve düşmanı Seleukos Kralı II. Antiochos İÖ. 251 ca. yılında Byzantion'u kuşatınca, Byzantion'lulara onbinlerce ölçü tahılın yanı sıra, savaş mühimmatı ve maddi yardımda bulunmuştur. II. Ptolemaios kente zor zamanında yapılan yardımlar dışında Asya'da bir bölge vermiş ve bu sayede Byzantion'un krallığıyla olan dostluğunun devam etmesini güvence altına almıştır. Byzantion'lular da Mısır kralına bir tanrı gibi hürmet göstermişlerdir. Hatta II. Ptolemaios onuruna boğazda –Dolmabahçe Sarayı'nın olduğu mevkide– bir tapınak adanmışlardır. Byzantion'da Sarapis ve Isis kült-

lerinin yayılması da Mısır'la olan sıkı ilişkileri göstermektedir (Dion. Byz. II. 7 fr. 28; ayrıca bk. Gyllius *Bosp.* II. 7; *Const.* I. 1). Bütün bu sebeplere dayanarak P. Dethier ve I. Mordtmann (1864, n° 14), Irene Kiliyesi'nde bulunan ve Isis ile Sarapis'in isimlerini anan bir adak yazıtını, İÖ. III. yüzyılın sonuna tarihlenmişlerdir. 1875 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan bir hafriyat sırasında -büyük bir ihtimalle II. Ptolemaios'a adanmış tapınağa ait- pek çok sütun, sütun başlığı ve diğer mimari parçalar ele geçmiştir. Bu eserler daha sonra kullanılmak üzere sarayın ebi- niye ambarına nakledilmiştir (Tezcan 1989, 24 vd. dn. 3).

⁷³ Mørkholm 2000, 160 n° 494.

Bununla birlikte söz konusu sikkeler gruplarından her birinin II. Ptolemaios'un Byzantion'a yolladığı yardımın bir parçası mı olduğu; yoksa bunlardan bir bölümünün ticaret yoluyla mı kent ekonomisine girdiği konusu açık değildir.

⁷⁴ *BMC Thrace* 107 n° 2; Ruge 1965², col. 1557.

Sikkeler gümüşten ve bakırdan basılmışlardır. Byzantion ve Kalkhedon dışarıyla olan iş ilişkilerinde esas itibarıyla gümüş sikkeler kullanırdı. Bakır darpların nominal değerlerinin düşük olduğu göz önüne alındığında bunların Byzantion ile Kalkhedon arasında iç ticarete kullanılmak amacıyla tedavüle sürülmüş olduklarını düşünmek mümkündür.

⁷⁵ *BMC Thrace* 107 n° 1; Newskaja 1955, 52 vd.; 139.

⁷⁶ Kıvrık ve süslü gemi burnu.

⁷⁷ *BMC Thrace* 94 n° 25-27; ayrıca bk. n° 32-35.

⁷⁸ *BMC Thrace* 96 n° 31; 37.

⁷⁹ *BMC Thrace* 96 n° 36.

Esas itibarıyla Byzantion'un İÖ. IV. yüzyılın ikinci yarısı ve Hellenistik Dönem'de bastığı bakır sikkeler üzerinde, inek betiminin yanı sıra Demeter, Apollon ve Athena gibi tanrı-tanrıça portreleri yer almaktadır. Sikkelerin arka yüzlerindeyse daha çok deniz ile ilgili tipler seçilmiştir. Deniz tanrısı Poseidon'un üç çatallı asası -trident- veya yunus betimlemeleri dikkat çekmektedir. Deniz tanrısı Poseidon'un üç çatallı asası -trident- veya yunus betimlemeleri dikkat çekmektedir. Bu tip sikkelerin gerek ön gerekse arka yüzlerinde kentin adına istinaden BY initials/hecesi bulunmaktadır (*BMC Thrace* 96 no 25-37; Tekin 20053, 23).

⁸⁰ Karadeniz kentleri arasındaki sıkı ilişkiler

Satyros oğlu Theokles'in onuruna yazılan bir Olbia dekretinden de anlaşılabilir. Bu yazıt her bakımdan oldukça geç bir döneme aitti (*IOSPE I* 40=CG 2059). Theokles, aralarında Byzantion, Olbia, Tomoi, Kyzikos ve Sinope'nin de bulunduğu Karadeniz kentlerinin tümü tarafından altın bir çelenkle onurlandırılmıştır. Dekrette, onun Olbia'ya gelen yabancılar karşı gösterdiği hayırseverliği ve orada 'atalarının takdire şayan işlerini devam ettirmesi' methedilir. Her halükarda gene Roma Dönemi'ne ait başka bir yazıtta (*IOSPE I* 79), Byzantion'lular babasından Byzantion halkına karşı dostça davranmayı miras alan Olbia'lı Orontes'e, Olbia ticaret limanına yaşayan Byzantion'luların himayesinde gösterdiği tutuma teşekkür etmek için vatandaşlık hakkı ve *prok-senia* bahşetmişlerdir.

⁸¹ Head 1977³, 268; Tekin 1994, 78 n° 64.

⁸² *BMC Thrace* 96 n° 34.

⁸³ *BMC Thrace* 95 n° 26; ayrıca bk. Newskaja 1955, 52; Head 1977³, 269.

⁸⁴ Tedavüldeki bu sikkelerden *magistratus*'ların imzasını taşıyan Byzantion'dan en az 10; Kalkhedon'dan ise en az 6 farklı seri bilinmektedir (Mørkholm 2000, 160).

⁸⁵ Ptolemaios I Soter'in bastığı gümüş *tetrad-rakhme*'lerin ön yüzlerinde kralın portresi arka yüzlerinde ise, kralın simgesi şimşek demeti üzerinde duran bir kartal ile ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ lejanti yer almaktaydı (*Berl. Cat.* 145 n° 33-36; *BMC Thrace* 110 n° 1-3). Lysimakhos'un bronz sikkelerinden birinin üzerinde ise, yunus formunda Byzantion üst baskısı bulunur (Newskaja 1955, 53).

Antikçağda üst baskılar sadece diğer kentlerin ve krallıkların sikkelerine konulmazdı. Eğer nominal değeri değiştirerek yükseltmek istenirse kentin kendi sikkelerinde de böylesi üst baskılar ortaya çıkabilirdi. Byzantion'luların sık sık böylesi önlemlere başvurmalarının nedeni kentin finans açığı çektğine delalet etmekteydi. Bu durum, kentin kendi değerli metallerinden sikkeler basma gücüne ya da Byzantion sikkelerinin sadece dar bir çevrede kullanıldığına yorulmaktadır. Diğer bir görüş, bu durumu kentin Galatlar *tributum* ödeme zorunluluğu ile açıklamaya çalışmaktadır. Bununla birlikte yabancı sikkelerin geniş kullanımı Byzantion'un yoğun uluslararası ticari ilişkilerine işaret etmekteydi. Bundan dolayı kente büyük oranda yabancı sikkeler dolaşması olma-

taydı (Newskaja 1955, 53).

⁸⁶ Head 1977³, 268; Tekin 2005³, 27.

⁸⁷ Mørkholm 2000, 161 vd.

⁸⁸ Mørkholm 2000, 162 n° 498-499.

⁸⁹ Mørkholm 2000, 162 n° 498.

⁹⁰ Batı Anadolu'da basılmış ve 3 *drakhmai* değerinde, büyükçe [*kistophoros*] gümüş sikkelere verilen addır.

⁹¹ Head 1977³, 269; Tekin 2005³, 27.

Sikke darparlarından anlaşıldığı üzere Byzantion, İÖ. V. yüzyıl sonlarından itibaren boğazın karşı kıyısındaki Kalkhedon ile dostça ilişkiler içine girmiştir. Her iki kent bu dönem sikkelerinin ön yüzlerinde sığır betimi seçmişlerdir. Sığır, Byzantion sikkelerinde yunus üzerinde, Kalkhedon sikkelerinde ise, buğday başağı üzerinde resmedilmiştir. İÖ. II. yüzyılda da kentler arasındaki dostluk ilişkileri oldukça ilerlemişti. Zira kentler bu tip dışında bastıkları sikkelerde bu kez kendi adlarını sikkeler üzerinde yan yana koymuşlardı (Tekin 2005³, 19). Byzantion'un komşularıyla dostça ilişkileri Roma imparatorluk döneminde de sürmüştü, bu kez Nikaia (İznik) ve Bizye (Vize) ile ittifak/dostluk (*homonoia*) sikkeleri basmıştır. Byzantion'un Nikaia ile bastığı *homonoia* sikkeleri esas itibarıyla Marcus Opellius Macrinus (İS. 217-İS. 218), Gaius Vibius Trebonianus Gallus (İS. 251-İS. 253) ile Gaius Vibius Volusianus (İS. 251-İS. 253) ve Publius Licinius Valerianus (İS. 253-İS. 260) ile Publius Licinius Egnatius Gallienus (İS. 253-İS. 268) dönemlerinde basılmıştır (Franke-Nollé 1997, 12 vd. *lev.* 12-13 n° 127-139; Dönmez-Öztürk 2006, 96 vd.). P. R. Franke (1968, 16) söz konusu sikkelerin arka yüz betimini balıkçı sepetleri arasında alevli sunak şeklinde yorumlamıştır (ayrıca bk. Tekin 1994, 102 n° 243). Yazar ayrıca Byzantion ile Nikaia arasındaki *homonoia* bağlantısının iki kentin balıkçıları arasındaki avlanma hakkıyla ilgili olduğunu düşünmüştür. Ancak E. Schönert-Geiss (1972, 22) Byzantion ile Nikaia arasındaki *homonoia*'yı her iki kentin aynı

sikke sistemini kullanmasından kaynaklanan daha büyük ekonomik çıkarlara bağlamaktadır (ayrıca bk. Dönmez-Öztürk 2006, 96 vd.). Bu bakımdan daha sonradan P. R. Franke (1968, 16) ile M. K. Nollé (1997, 21 n° 127-134) sikkelerin arka yüz tiplemelelerini balıkçı sepeti yerine meşale şeklinde değerlendirmişlerdir (ayrıca krs. *BMC Thrace* 100 n° 66; *Königliche Museen zu Berlin* 151 n° 78, 156 n° 103; 157 n° 109-110). Byzantion ile Bizye arasındaki *homonoia* sikkeleri ise, Marcus Iulius Philippus (İS. 244-İS. 249) döneminde (Franke-Nollé 1997, 19 vd. *lev.* 12 n° 124) basılmıştır. Bu darparın bazılarında sikke tipi olarak palamut balıkları seçilmiştir (*BMC Thrace* 100 n° 66). Bir kara kenti olan Bizye, Byzantion ile yapmış olduğu *homonoia* anlaşmasıyla Trakya'nın en önemli liman kenti konumundaki Byzantion'un desteğini ve korumasını kazanmak istemiş olsa gerektir (Schönert-Geiss 1972, 22; Tekin 2005³, 19; Dönmez-Öztürk 2006, 97).

⁹² Tekin 2005³, 28.

⁹³ *BMC Thrace* 96 vd. n° 38-42; 105 n° 109; Head 1977³, 270; Tekin 2005³, 28. Bu motifin Megara'lılar aracılığıyla Byzantion'a getirildiği düşünülmektedir. Benzer şekilde hilal ve yıldız sembolleri Hellenistik Dönem Pontos Krallığı'nın krali standartlarından biridir (*BMC Pontus* 42 n° 1 *lev.* VIII/2; Head 1977³, 500 n° 4; Sear 1979, 679 n° 7239; Ramsay 1999, 216 dn. 68). Hilal ve yıldız sembollerinin anlamları üzerinde numismatlar arasında büyük fikir ayrılıkları vardır. Ancak hepsi hilal ve yıldızın Hellenistik Dönem Pontos Krallığı'nın sembolü olduğu üzerinde birleşmektedirler (ayrıca bk. McGing 1986, 24 dn. 57; Arslan 2007a, 62 dn. 283).

⁹⁴ Head 1977³, 269 vd.; Tekin 2005³, 4 vd.; 28.

⁹⁵ Pick 1895, 50 vdd.; Mordtmann 1885, 18 n° 4.

⁹⁶ *Berl. Cat.* 148 vdd. n° 56 vdd.; Sallet 1882, 147 vdd.; Pick 1895, 27 vdd.; ayrıca bk. Kubitschek 1970², col. 1144.

Kaynakça

- (Antik kaynaklar için PHASELIS dergisi kısıltmalarından yararlanılmıştır).
- Atlan, S. (1993). *Grek Sikkeleri (Arkaik-Klasik-Hellenistik)*. İstanbul.
- Austin, M. M. (2008). *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*. Cambridge.
- Berl. Cat. Beschreibung der antiken Münzen: Taurische Chersonesus, Sarmatien, Dacien, Pannonien, Moesien, Thracien, Thracische Könige. Ed. A. Sallet. Königliche Museen zu Berlin Bd. I. Berlin 1888.
- Blanchet, A. (1907). "Une monnaie de fer. Ath nes ou Mégare? (1 vignette)". *Journal international d'archéologie numismatique* X, 269-272.
- BMC Trace A Catalogue of the Greek Coins of the Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace etc. B. V. Head, P. Gardner, R. S. Poole. London 1877.
- Cawkwell, G. L. (1956). "A Note on the Heracles Coinage Alliance of 394 B.C.". *NC* 6/16, 69-75.
- Cawkwell, G. L. (1963). "The Coins Again". *JHS* LXXXIII, 152-154.
- CIG Corpus Inscriptionum Graecarum. Berlin 1825-1877. P. Dethier und I. H. Mordtmann=P. Dethier und I. H. Mordtmann, Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis. Wien 1864.
- Cook, J. M. (1961). "Cnidian Peraea and Spartan Coins". *JHS* LXXXI, 56-72.
- Girgin, Ç. (2007). "Sirkeci'de sürdürülen kazı çalışmalarından elde edilen sonuçlar". *Şurada: Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı: Marmaray, Metro, Sultanahmet kazıları*. İstanbul, 98-105.
- Head, B. V. (19773). *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*. London.
- I.Lampsakos Die Inschriften von Lampsakos. Ed. P. Frisch. Bonn 1978 (IK 6).
- IG Inscriptiones Graecae, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae ed. maior: I-IV., VII., IX., XI., XII., XIV. Berlin 1873-1939.
- IOSPE Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Ed. B. Latyshev. St Petersburg 1885-1901.
- Karwiese, S. (1980). "Lysander as Herakliskos Drakonopnigon". *NC* 20, 1-27.
- Kubitschek, W. (19702). "Byzantion (1)". *RE* III/1, col. 1116-1158.
- Meritt, B. D., H. T. Wade Gery & M. F. McGregor (1939, 1949, 1953). *The Athenian Tribute Lists*. Harvard Uni. Press. Cambridge Massachusetts. Princeton, New Jersey, vol. I 1939, vol. II 1949, III 1950, IV 1953.
- Mørkholm, O. (2000). *Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri: Büyük İskender'in Tahta Çıkışından Apameia Barışı'na Kadar (İ.Ö. 336- 188)*. Çev.: O. Tekin. İstanbul.
- Newskaja, W. P. (1955). *Byzans in der klassischen und hellenistischen Epoche*. Koehler/Amelang-Leipzig (Rusça 1953 edisyonundan çeviri).

- Robert, L. (1940). *Hellenica I: Recueil d'épigraphie de numismatique et d'antiquités grecques*. Paris.
- Rostovtzeff, M. I. (1941). *Social and Economic History of the Hellenistic World I-III*. Oxford.
- Ruge, W. (19652). "Kalchedon (1)". *RE* X/2, col. 1555-1559.
- Sallet, A. v. (1888). *Beschreibung der antiken Münzen: Taurische Chersonesus, Sarmatien, Dacien, Pannonien, Moesien, Thracien, Thracische Könige. Königliche Museen zu Berlin Bd. I*. Berlin.
- Schönert-Geiss, E. (1970-1972). *Die Münzprägung von Byzantion. Teil I: Autonome Zeit. Berlin 1970; Teil II: Kaiserzeit, Berlin 1972*.
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum (1-25 Leiden 1923; 26-7 Alphen 1979-80; 28 vd. Amsterdam 1982-.
- SIG3 Sylloge Inscriptionum Graecarum. Ed. W. Dittenberger, et al. I-IV Leipzig 1883-1924.
- Strauss, B. S. (1984). "Thrasybulus and Conon: A Rivalry in Athens in the 390s B.C.". *AJPh* 105/1, 37-48.
- Tekin, O. (1994). *Grek ve Roma Sikkeleri. Yapı Kredi Koleksiyonu*. İstanbul.
- Tekin, O. (20053). *Byzans'tan I. Constantinus'a Kadar Eskiçağ'da İstanbul*. İstanbul.
- Zoepffel, R. (2006). *Aristoteles, Oikonomika: Schriften zu Hauswirtschaft und Finanzwesen*. Berlin.

İstanbul Şehir Adının Telaffuzunun Tarihî Süreç İçinde Gelişmesi*

Yavuz KARTALLIOĞLU**

Özet

İstanbul adının Osmanlı Türkçesi döneminde nasıl telaffuz edilmiş olduğu Arap harfli metinlerden değil Latin harflerinin de kullanıldığı, kelimenin ünlü ve ünsüzlerinin açıkça kaydedildiği çeviri yazılı metinler aracılığı ile tespit edilebilir. İstanbul adı Grekçe *stambōli* ~ *stembōli(n)* ~ *stimbōli(n)* şekillerinden Osmanlı Türkçesine *Stambol* şeklinde geçmiş ve Osmanlılar arasında 15 farklı şekilde telaffuz edilmiştir. Bu kadar farklı telaffuzun ortaya çıkmasında ön seste ünlünün bulunup bulunmaması, ı harfinden önceki ü'nin durumu ve son hecedeki ünlünün geniş veya dar olarak telaffuz edilmesi belirleyici olmuştur. Bu makalede 38 çeviri yazılı metinde İstanbul kelimesinin Osmanlı Türkçesi boyunca nasıl telaffuz edilmiş olduğu ve Türkçeleşme süreci incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Stambol, İstambol, İstanbul, telaffuz, Osmanlı Türkçesi

Historical Pronunciations of İstanbul

Abstract

The way how İstanbul noun was pronounced in Ottoman Turkish period can be detached through transcription texts in which the vowels and consonants of the words were recorded explicitly in Latin letters, not through the texts written in Arabic script. The noun İstanbul transferred from Greek *stambōli* ~ *stembōli(n)* ~ *stimbōli(n)* forms into Ottoman Turkish and was pronounced with 15 different forms by Ottomans. The decisive reason for these different pronunciations are whether there is a vowel in the beginning position, the situation of ü before ı and pronunciation of the final vowel as rounded or unrounded. In the present article the way how İstanbul noun was pronounced during

*Kaynak: FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi FSM Scholarly Studies Journal of Humanities and Social Sciences Sayı/Number 7 Yıl/Year 2016 Bahar/Spring © 2016 Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, yavuzkartalligolu@gmail.com

Ottoman Turkish period and their process of becoming Turkish elements are analyzed in 38 transcription texts.

Keywords: Stambol, İstambol, İstanbul, pronunciation, Ottoman Turkish

İstanbul Adının Kökeni

İstanbul adının kökeni ile ilgili etimoloji denemeleri 19. yüzyılın sonunda başlar.¹ Berberian, daha önceki araştırmaların verilerine göre İstanbul adının kökenini iki maddede toplar: 1. *Stambol* Grekçe *eis tin polin* /istinpolini/ veya *stin poli*, yani "şehirde" kelimesinin bozulmuş şeklidir. 2. *Stambol* Grekçe *Konstantinopolis*'in bozulmuş şeklidir.² Berberian'a göre *Konstantinopolis* adının *İstanbul* şeklini aldığı görüşü eskidir ve çok kabul görmemektedir, genel kabul *İstanbul* adının *eis tin polin* veya *stin poli*'nin değişik varyantı olduğudur.³

İstanbul adının etimolojisi ile ilgili son ve en önemli araştırma Marek Stachowski ve Robert Woodhouse'a aittir. Onlara göre İstanbul adının kökü günlük konuşma diline ait Orta Çağ Grekçesindeki *στην Πόλι(ν)* /stin Póli(n)/'dir. Kökün anlamı da büyük bir ihtimalle "İstanbul'da"dır, muhtemelen "İstanbul'a, İstanbul'un içine"dır.⁴ Problemin büyük bir kısmını oluşturan ve zor açıklanan -stin morfemi ile ilgili Stachowski ve Woodhouse şu tespitlerde bulunurlar: "Birinci unsurun üç varyantı -stin, -sten, -stan 20. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde duyulmuştur.⁵ -staN- hecesinin ünlü sistemi, büyük bir olasılıkla Tsakonian *staN bol biçiminin devam etmesine veya itacistic *stiN bol'un Türkçe düzeline gösterebilmesine rağmen itacistic *steN bol'dan Türkçe ünlü uyumu aracılığıyla türemiştir. -bul'un ünlü sistemi tamamen Türkçedir."⁶ Stachowski ve Woodhouse kelimenin ilk parçasını Grekçeye dayandırır, -bul kısmı Türkçenin ses özellikleri sonucu oluşan şekildedir; ön sesindeki i, ilk seste ünsüz yığılmasını engelleyen Türkçe bir ön türemidir.⁷ Stachowski ve Woodhouse, Grekçe şekillerin Türkçeye geçişini şöyle göstermişlerdir:

Çağdaş Türkçe: *İstanbul* < Osmanlı Türkçesi: *Stambol* (~ 14. yüzyıl *Astanbul*) < Ortaçağ Grekçesi

(Tsakonian, Marmara Denizi'nin güney kıyısında); *stambóli* ~ (diğer lehçelerde: *stembóli(n)* ~ *stimbóli(n)*), yazı dilinde 'İstanbul'da, İstanbul'a, İstanbul'un içine' < *stan Póli(n)* ~ *sten Póli(n)*⁸ > Arapça /al-Masudi, 10. yüzyıl/ *stan bülün* 'İstanbul' ~ *stin Póli(n)* < Grekçe günlük konuşma dilinde: s- '1. +A; 2. +DA; 3. +A doğru' + *tan* ~ *ten* ~ *tin*, tanınımlik + Póli(n), belirtme hâli < *Pólis*, yazı dilinde 'şehir', örnek olarak 'İstanbul'.⁹ Stachowski ve Woodhouse, bu açıklamaları ile İstanbul adının *Konstantinópolis* veya *Konstantinu póli* şekillerinden geldiği görüşünü ahlında bertaraf etmiş olurlar.¹⁰

Osmanlı Türkçesinde İstanbul Adı

Anadolu Selçukluları ve Osmanlıların ilk devirlerine ait bazı kaynaklarda şehrin adı استنبول (İstinbol, İstanbul veya İstanbul) imlasıyla yazılırken¹¹ 12. yüzyıla ait bir Ermeni kaynağında *Stambol* tabiri geçer.¹²

Osmanlı Türkçesinde İstanbul adı genel olarak استنبول veya استانبول şeklinde yazılmıştır. Arap harfli şekillerin Osmanlı Türkçesinde hangi dönemde nasıl telaffuz edildiği konusunda bir inceleme yoktur. Kelimenin etimolojisi dışında ilk hecenin /i/ ile mi yoksa /u/ ile mi telaffuz edilmiş olduğu veya telaffuz edilmesi gerektiği delile dayanmayan popüler bir tartışmadır. Delile dayalı bir inceleme, yani kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde nasıl telaffuz edildiği, sadece hem Arap hem de Latin harflerinin kullanıldığı ve /i/, /i:/, /u/, /m/, /u/, /o/ seslerinin açıkça belirtildiği çeviri yazılı metinler vasıtası ile yapılabilir.

Stachowski ve Woodhouse Orta Çağ Rumcasındaki *stambóli* ~ *stembóli(n)* ~ *stimbóli(n)* şekillerinin Osmanlı Türkçesine *Stambol* olarak geçtiğini ortaya koymuşlardır. Bu makalede Osmanlı Türkçesindeki *Stambol* şeklinin *İstanbul* şeklini alış süreci ve tarihi telaffuzu 1553-1921 yılları arasında hem sadece Latin hem de Arap-Latin harfleri ile yazılmış olan gramer ve sözlükler aracılığı ile tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun için veriler i, i; n, m; u, o gibi seslerin birbirinden açıkça ayrılark kaydedildiği çeviri yazılı metinlerden -Parigi hariç- alınmıştır.

İnceleme

İncelemenin esası olan İstanbul adının telaffuzu üç farklı noktada çeşitlilik göstermekte ve bir sorun oluşturmaktadır:

1. Ön sesteki ünlünün durumu: Ø, i, ı (?);¹³
2. ب ünsüzünden önceki ن'nin durumu: n, m (?);
3. son hecedeki ünlünün durumu: o, u, ı (?).

İstanbul adının telaffuzu çeviri yazılı metinlerde yüzyıllara göre şöyle kaydedilmiştir:

15. yüzyıl

Johannes Schiltberger'e göre 15. yüzyılın başında Rumlar şehre /İstimboli/, Türkler ise /Stambol/ demekte idiler.¹⁴

15. yüzyılda *İstanbul* adı aslı şekline yakın olarak telaffuz edilmiştir.

16. yüzyıl

Filippo Argenti (1533)'de¹⁵ kelime sadece Latin harfleri ile *stambol* /Stambol/ olarak kaydedilmiştir.

Bartholomeo Georgieviz (1553)'de¹⁶ kelime Latin harfleri ile *stambol* /Stambol/ şeklindedir.

16. yüzyılda kelime ön seste ünlü olmadan, /b/ sesinden önce /m/'li olarak ve ikinci ünlüsü aslı şekline uygun, /u/ yerine /o/ ile telaffuz edilmiştir. Argenti ve Georgieviz'in kayıtları İnalçık'ın daha önce vermiş olduğu bilgiyi doğrulamaktadır; 16. yüzyıldaki yaygın telaffuz, özgün şekle en yakın olan *Stambol*¹⁷ telaffuzudur.

16. yüzyıl	Arap harfli imla	Telaffuz
Argenti	-	Stambol
Georgieviz	-	Stambol

17. yüzyıl

Pietro Ferraguto (1611)'da¹⁸ kelime Latin harfleri ile *stambol* /Stambol/ şeklindedir. Rocchi bu telaffuzun eski Osmanlı'da yaygın, popüler bir kullanım olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Hieronimo Megisero (1612)'da²⁰ kelime sadece Latin harfli olarak geçer: *stambol* /Stambol/.

Giovanni Molino (1641)'da²¹ kelime Latin harfleri ile *İsdambol* /İ(I)sdambol/ şeklinde kayıttır. Molino, ön seste ünlüyü kaydetmiştir ama bu imladan ünlünün i mi ı mı olduğunu anlamak zordur.

Bernardo da Parigi (1665)'de²² kelime harekeli Arap harfleri ile إستانبول, إستانبول şeklinde kaydedilmiştir. Bu imladan kelimenin nasıl telaffuz edildiği açıkça belli olmasa da ön seste /i/ veya /ı/ ünlüsünün bulunduğu bellidir.

Jakab Nagy de Harsany (1672)'de²³ kelime Latin harfleri ile *stambol* /Stambol/ olarak geçer.

Antonio Mascis (1677)'te²⁴ kelime sadece Latin harfleri ile *İstanbul* /İ(I)stanbul/ şeklindedir.

Mesgnien Meninski (1680)'de²⁵ kelimenin hem Arap hem de Latin harfleri ile farklı kayıtları vardır; Arap harfli kayıtlar imlayı gösterirken, Latin harfli kayıtlar o dönemdeki telaffuzu için çok önemli bir delildir. Arap harfli kayıtlar اسلامبول, استنبول, استنبول şeklinde iken Latin harfli kayıtlar, yani telaffuzlar şöyle kaydedilmiştir: *iftāmbol* /İstambol/, *iftānbol* /İstanbul/, *İslāmbol* /İslambol/.²⁶

Bu yüzyılda kelimenin Arap harfli imlasında bütün ünlülerin harf ile gösterildiği ve /a/ ünlüsünün harf ile gösterilmediği iki yazılış vardır: استنبول, استنبول, اسلامبول. İslambol şeklinde ise bütün ünlüler gösterilmiştir.

17. yüzyılın genelinde de *Stambol*²⁷ telaffuzu hâkimdir fakat kelime Molino tarafından *İsdambol* şeklinde ön seste ünlü ile kaydedilmiştir; bu çeviri yazılı metinlere yansıyan ilk ön ünlülü telaffuzdur. Ön sesteki ünlünün /i/ olduğunu Meninski kaydetmiştir. ب'den önceki ünsüzün telaffuzu ile ilgili Meninski Latin harfleri ile *stambol* şeklini kaydetse de bu yüzyılda da genel telaffuz ب'den önce /n/ ile değil /m/ iledir. *İslambol* şekli ilk olarak Meninski'de geçer. Bu yüzyılda kelimenin son hecesi yaygın olarak aslı o ünlüsü ile telaffuz edilir fakat Mascis'in son hecenin /u/ ile de telaffuz edildiği kaydı, /o/ > /u/ değişiminin ilk kayıdır; /u/'lu telaffuzun -başka daha erken tarihli bir kayıt bulununcaya kadar- 17. yüzyılda başladığı söylenebilir.

17. yüzyılda *Stambol* telaffuzunun yaygın telaffuz şekli olduğunu yine 17. yüzyılda İstanbul'a gitmiş olan yabancı seyyahlardan da doğrulamak mümkündür. Josephus Grelot, Türklerin şehre *Stambol* dediklerini belirterek kelimenin kökeni ile ilgili önemli bir bilgi vermiştir: *Bu ad belki de kent çevresindeki Rumlara, yolda "Nereye gidiyorsun?" diye sorulduğunda verdikleri cevap olan "Eis ten polin" /şehre/ sözlerinin bozulmasından türemiştir. Türkler ve diğer levantenler de gerçek kökenini bilmezler. Şu hâlde kentin eskiden "Konstantinopolis" bugün ise iman bolluğunu belirten "Stambol" adıyla tanındığını söylemek yeterlidir.*²⁸ George Wheler da şehrin *Stambol* olarak telaffuz edildiğini, kelimenin aslının *İslambol* olduğunu kaydetmiştir.²⁹ Jean du Mont da kelimeyi *Stambol* olarak yazmıştır.³⁰

17. yüzyıl	Arap harfli imla	telaffuz
Ferraguto	-	Stambol
Megisero	-	Stambol
Molino	-	İslambol
Parigi	استانبول	-
Harsany	-	Stambol
Mascis	-	İstanbul
Meninski	اسلامبول استنبول استانبول	İslambol İstanbul İstambol

18. yüzyıl

Thomas Vaughan (1709)'da³¹ kelime Latin harfleri ile *İstanbul* /İstanbul/ şeklindedir.

Johannes Christianus Clodius (1730)'da³² kelime Arap harfleri ile استانبول şeklinde iken telaffuz *İstambol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Jean Baptiste Holderman (1730)'da³³ kelime Arap harfleri ile استانبول şeklindedir ve telaffuzu *İstanbul* /İstanbul/ dur.

Pierre François Viguier (1790)'da³⁴ kelimenin sadece Latin harfli kayıtları vardır:

Eftambel /İstambıl/, *eftanbel* /İstanbıl/, *eftambol* /İstambol/, *eftanbol* /İstanbol/, *eftamboul* /İstambol/, *eftanboul* /İstanbol/, *İslambol* /İslambol/, *İslambol* /İslambol/. Viguier'nin kayıtlarında sekiz farklı telaffuz vardır. İstanbul adının ilk /ı/'lı şeklinin kaydedildiği tarih 1790'dır. Kelimenin son hecesindeki /o/ ünlüsü ilk defa /u/'ya, hatta /ı/'ya dönüşmüş olarak kaydedilmiştir. Yani -bol hecesinin 18. yüzyılda artık -bul şeklinde yaygın olarak telaffuz edildiğini Viguier'in kayıtlarından tespit etmek mümkündür. Bunu, *İslambol* şeklinin *İstambol* olarak kaydedilmiş olması da desteklemektedir.

Joseph von Preindl (1791)'da³⁵ Latin harfleri ile *Stambol* /Stambol/ olarak yazılmış, telaffuzda st-ünsüzlerinin önünde i'nin türetildiği bilgisi verilerek telaffuzun *İftambol* /İstambol/ şeklinde olduğu kaydedilmiştir.

Cosimo Comidas de Carbognano (1794)'da³⁶ Arap harfli şekil استنبول, Latin harfli şekil *Ystambol* /İstambol/ dur.

Bu yüzyılda kelimenin Arap harfli imlasında bütün ünlüleri harf ile gösterilmiştir.

18. yüzyılın başlarında *İstanbol* ve *İstambol* telaffuzları hâkimdir. Viguier, döneminde kelimenin sekiz farklı telaffuzu olduğunu göstermiştir. Ön seste i ünlüsü ilk olarak Viguier'de vardır, sonra Carbonano'da aynı kayıt görülür. Viguier ve Carbognano'nun Osmanlı Türkçesi telaffuzları ile ilgili en doğru bilgiler veren nadir eserlerden³⁷ olduğu göz önünde bulundurulursa bu yüzyılda /ı/'lı telaffuz en az /i/'li telaffuz kadar yaygın olmalıdır. Son hecenin /o/ yanında /u/, hatta /ı/ ile de telaffuz edildiğini yine ilk olarak Viguier kaydetmiştir. *İslambol* telaffuzundan başka *İslambol* telaffuzunun da kaydedilmesi /u/'lu şeklin de yaygınlaşmaya başladığını gösterir. Preindl'a göre *Stambol* şekli 18. yüzyılda hâlâ vardır. Carbognano'nun kelimeyi sadece *İstanbul* şeklinde kaydetmesi önemlidir, ama bu kayıttan kelimenin /i/ ile telaffuz edilmediği sonucuna ulaşamaz.

18. yüzyıl	Arap harfli imla	telafluz
Vaughan	-	İstanbol
Clodius	استانبول	İstambol
Holderman	استانبول	İstanbol
Viguier	-	İstambıl İstanbıl İstambol İstanbol İstambul İstanbul İslambol İslambul
Preindle	-	İstambol
Carbognano	استانبول	İstambol

19. yüzyıl

Jean Charles de Besse (1829)'de³⁸ kelime *Sztambol* /Stambol/ ve *Isztambul* /İstambol/ olmak üzere iki şekildedir.

Arthur Lumley Davids (1832)'te³⁹ Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *Istambol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Amedee Jaubert (1833)'te⁴⁰ Arap harfli şekil استامبول , Latin harfli şekil *Istamboul* /İstambul/ dur. Metinde /i/ ünlüsü /e/ ile yazılmaktadır, bu sebeple /i/ ünlüsü /i/ ye karşılık gelir.

Guillaume Schroeder (1835)'de⁴¹ kelime Latin harfleri ile *Isztambul* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Artin Handoğlu (1838)'nda⁴² kelimenin hem Arap harfli hem de Latin harfli iki kaydı vardır. Arap harfli kayıtlar استامبول , استانبول , Latin harfli kayıtlar ise *istambol* /İstambol/ ve *islambol* /İslambol/ dur.

Charles Boyd (1842)'da⁴³ kelimenin hem Arap harfli hem de Latin harfli iki kaydı vardır. Arap harfli kayıtlar استانبول , استانبول , Latin harfli kayıtlar ise *istanbol* /İstanbol/, *istambol* /İstambol/ dur.

Xavier Bianchi (1843)'de⁴⁴ kelimenin Arap harfli üç, Latin harfli iki kaydı vardır. Arap harfli kayıtlar استانبول , استنبول , استانبول , Latin harfli

kayıtlar *istāmbol* /İstāmbol/, *islāmbol* /İslāmbol/ olarak geçer.

Antoine Paulin Pihan (1847)'da⁴⁵ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *Stamboul* /Stambol/ şeklindedir.

Friedrich Heinrich Dieterici (1854)'de⁴⁶ kelimenin hem Arap harfli hem de Latin harfli iki kaydı vardır. Arap harfli kayıtlar اسلامبول , استانبول , Latin harfli kayıtlar *İslambul* /İslambul/ ve *İstambul* /İstambul/ dur.

Burckhardt Barker (1854)'da⁴⁷ kelime Arap harfleri ile استامبول , Latin harfleri ile *istambul* /İstambol/ şeklindedir.

Alexandre Timoni (1854)'de⁴⁸ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *istamboul* /İstanbul/, *istanbol* /İstanbol/ olarak kaydedilmiştir.

Alexandre Chodzko (1854)'da⁴⁹ sadece Latin harfleri ile kaydedilmiş olan *Stambol* /Stambol/ ve *Istambol* /İstambol/ telafluzları geçer; metinde *Stambol* şekli daha yaygındır.

Charles Viotte (1856)'de⁵⁰ kelime sadece Latin harfleri ile *Istāmbol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Nassif Mallouf (1863)'ta⁵¹ Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *istambol* /İstambol/ şeklindedir. Ayrıca eserde *islambol* /İslambol/ şekli de vardır.

Theodore Zenker (1866)'de⁵² kelime Arap harfleri ile dört farklı şekilde kaydedilmiştir: استانبول , استان بول , استامبول , اسلامبول . Kelime, Latin harfleri ile *ISTAMBOL* /İstambol/ olarak verilmiştir. Zenker, kelimenin *Stambul* kelimesi ile ilgili olduğunu belirtir. *İstambol* telafluzu için de "İslam'ın hâkim olduğu yer" anlamını vermiştir.

Ambroise Calfa (1869)'da⁵³ kelime Latin harfleri ile *Istambol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Charles Wells (1880)'te⁵⁴ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *Istanbol* /İstanbol/ şeklindedir.

Şemseddin Sami (1883)'de⁵⁵ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *ystanbol* /İstanbol/ şeklindedir. Sözlükte ayrıca Arap harfleri استامبول , Latin harfleri *İstambol* şekli de vardır.

James Redhouse (1884)'ta⁵⁶ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *istânbol* /İstanbol/ şeklinde kaydedilmiştir.

John Jacob Manissadjian (1893)'da⁵⁷ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *ystanbol* /İstanbol/ şeklinde kaydedilmiştir.

Bu yüzyılda kelimenin Arap harfleri imlasında bütün ünlüleri harf ile göstermek -Bianchi'deki bir örnek dışında- bir imla kuralı hâline gelmiş gibidir. Jaubert, Hindoglu, Boyd, Barker ve Zenker'de ʿdan önce /b/'li telaffuz ʿ harfi ile yazıya da aktarılmıştır; burada telaffuz imlayı değiştirmiştir: استامبول .

19. yüzyıldaki 20 çeviri yazılı metnin ikisinde, Sami ve Manissadjian'da, kelimenin ön seste /i/ ile telaffuz edildiği gösterilmişken çoğunluk /i/'li telaffuzu kaydetmiştir. Besse ve Chodzko'da *Stambol*, Pihan'da *Stambul* telaffuzları vardır. Besse'nin hem *Stambol* hem de *İstambol* telaffuzlarını kaydetmesi *Stambol* telaffuzunda yabancı etkisi olabileceğini düşündürmektedir. 19. yüzyılda ön seste yaygın telaffuz /i/ ile. Timoni, Redhouse, Sami ve Manissadjian hariç 16 metinde Arap harfleri ile ʿden önce ʿ bulunsa da telaffuz Latin harfleri ile /m/'li olarak gösterilmiştir; yaygın telaffuz /b/'den önce /m/'lidir. Boyd ve Jaubert'de استامبول kaydı, telaffuzun imlayı değiştirdiğini gösterir niteliktedir. Son hece ünlüsü metinlerde 17 kere /o/, 7 kere /u/ ile kaydedilmiştir; 2 metinde ise hem /o/ hem de /u/ ile telaffuzun mümkün olduğu tespit edilmiştir. 19. yüzyılda son hecede Türkçeleşmiş /u/ bulunsa da /o/'lu telaffuz daha yaygındır. Bu yüzyılda *İstambol* şekli de vardır, 1 metinde /u/ ile *İstambol* olarak tespit edilmiştir.

19. yüzyıl	Arap harfleri imla	telaffuz
Besse	-	Stambol İstambol
Davids	استانبول	İstambol
Jaubert	استامبول	İstambol
Schroeder	-	İstambol
Hindoglu	استامبول استامبول	İstambol İstambol
Boyd	استانبول استامبول	İstanbol İstambol
Bianchi	استانبول استنبول استامبول	İstambol İstambol
Pihan	استانبول	Stambol
Dieterici	استانبول استامبول	İstambol İstambol
Barker	استامبول	İstambol
Timoni	استانبول	İstambol İstanbol
Chodzko	-	Stambol İstambol
Viotte	-	İstambol
Mallouf	استانبول	İstambol İstambol
Zenker	استانبول استان بول استامبول استامبول	İstambol
Calfa	-	İstambol
Wells	استانبول	İstambol
Sami	استانبول استامبول	İstanbol İstambol
Redhouse	استانبول	İstanbol
Manissadjian	استانبول	İstanbol

20. yüzyıl

V. Hovhannes Hagopian (1907)'da⁵⁸ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *İstambol* /İstambol/ ve *İstambol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Ali Ulvi Elöve (1921)⁵⁹ /b/, /p/ ünsüzlerinden önce /n/ > /m/ değişmesi olduğunu belirtir ve İstanbul kelimesini de *İstan(m)bul* /İstambol/ şeklinde kaydeder.

20. yüzyılda kelime ön seste /i/ ile kaydedilmiştir. Telaffuzda iki eserde de /b/'den

önce /m/ vardır. Hagopian, son hecede /u/ yanında /o/’lu telaffuzu da kaydetmiştir.

20. yüzyıl	Arap harfli imla	telaffuz
Hagopian	استانبول	İstambul İstambol
Deny	-	İstan(m)bul

İncelenen 38 çeviri yazılı metinde dördü sadece Viguier’de geçen 15 farklı *İstanbul* telaffuzu⁶⁰ kaydedildikleri çeviri yazılı metinlere göre şöyledir:

1. /Stambol/ = *stambol*: Schiltberger (1394-1427), Argenti (1533), Georgieviz (1553), Ferraguto (1611), Megiser (1612), Harsany (1672), Prindle (1791), Besse (1829), Chodzko (1854)
2. /Stambol/ = *Stamboul*: Pihan (1847)
3. /İsdambol/ = *İsdambol*: Molino (1641)
4. /İstambol/ = *İfāmbol*: Meninski (1680), Clodius (1730), Prindle (1791), Davids (1832), Hindoğlu (1838), Boyd (1842), Bianchi (1843), Chodzko (1854), Viotte (1856), Zenker (1866), Calfā (1869), Wells (1880), Hagopian (1907)
5. /İstambol/ = *Istamboul*: Jaubert (1833), Schroeder (1835), Dieterici (1854), Barker (1854), Besse (1829), Hagopian (1907), /Elöve (1941)/, /Ergenç (1995)/
6. /İstambol/ = *İfāmbol*: (Meninski 1680), Vaughan (1709), Holderman (1730), Boyd (1842), Timoni (1854), Wells (1880), Redhouse (1884)
7. /İstambol/ = *istanboul*: Mascis (1677), Timoni (1854)
8. /İslambol/ = *İslāmbol*: (Meninski 1680), Viguier (1790), Hindoğlu (1838), Bianchi (1843), Zenker (1866)
9. /İslambol/ = *İslamboul*: Viguier (1790), Dieterici (1854)

10. /İstambol/ = *Eftambel*: Viguier (1790)
11. /İstambol/ = *eftambel*: Viguier (1790)
12. /İstambol/ = *eftambol*: Viguier (1790), Carbognano (1794)
13. /İstambol/ = *eftambol*: Viguier (1790), Sami (1883), Manissadjian (1893)
14. /İstambol/ = *eftamboul*: Viguier (1790)
15. /İstambol/ = *eftamboul*: Viguier (1790)

Sonuç

16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar *İstanbul* kelimesi 15 farklı şekilde telaffuz edilmiştir. Bu çeşitliliği belirleyen sebepler, ön seste ünlünün bulunmaması veya /i-/ , /ı-/ ünlülerinin bulunması; ʾ’den önceki ʾ’un /n/ veya /m/ ve son ünlünün /o/, /u/ veya nadiren /ı/ olarak telaffuz edilmesidir.

Asli şekle en yakın olan ve ön seste ünlü bulundurmayan *Stambol* şekli 15. yüzyıldaki Schiltberger ve 1533, 1553 tarihli metinlerden itibaren görülür -Stahowski ve Woodhouse’a göre bu Türkçedeki ilk şekildir.- ve *Stambol* telaffuzunun son kayıt tarihi 1791’dir. Son hecedeki ünlünün daralması ile oluşan -son hece ünlüsü bakımından daha da Türkçeleşmiş- *Stambul* şekli tek telaffuz örneği olarak 1847’de kaydedilmiştir. Kayıtlara göre *Stambol* ve *Stambul* şekillerinin 19. yüzyılın ortalarında da belirli bir kesim tarafından telaffuz edildiği söylenebilir.

Çeviri yazılı metinler 15. yüzyılın sonunda yazılmaya başlandığı için bu yüzyıldan önce kelimenin ön sesi hakkında sadece Arap harfli metinlerdeki elifli yazılışa bakılarak tahminlerde bulunulabilir. Çeviri yazılı metinlere göre ön seste ilk telaffuz edilen ünlü /i/ ünlüsüdür; kelimenin bu ünlü ile başlayan 7 farklı telaffuzu vardır: *İsdambol*, *İstambol*, *İstanbol*, *İstambul*, *İstambol*, *İstanbul*, *İslambul*. Ön seste telaffuz edilen diğer ünlü /ı/ ünlüsüdür ve /ı/’lı telaffuz ilk olarak 18. yüzyılın sonunda, 1790 yılında kaydedilmiştir. Bu ünlü ile başlayan ve 4’ü sadece Viguier’de geçen 6 farklı telaffuz vardır: *Istambul*, *Istanbul*, *Istambol*, *Istanbol*, *Istambul*, *Istanbul*.

Orta hecede yer alan ب'den önceki ن, 15 farklı kaydın 10'unda /m/ olarak telaffuz edilmiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde /m/'li telaffuz o kadar yaygındır ki 19. yüzyıldaki 5 metinde kelime Arap harfleriyle de ن ile değil م ile استامبول şeklinde yazılmıştır. İcâl Ergenç'e göre kelime Türkiye Türkçesinde de *İstambul* şeklinde telaffuz edilir.⁶¹

İstanbul adının son hecesinin /o/ ile telaffuzu asıl şekle yakın olandır ve 15 telaffuzun 7'sinde son hecede /o/ vardır. İlk metinlerden itibaren telaffuz kayıtları /o/ iledir ve /o/'lu son kayıt 1907 yılındadır. /o/'nun /u/'ya daralmasıyla Türkçeleşme süreci tamamlanan /u/'lu telaffuz, ilk olarak 1677'de kaydedilmiştir ve 15 telaffuzun 6'sı /u/'ludur. Son hecenin /u/ ile telaffuz edildiği iki örnek 1790

yılında kaydedilmiştir. *İstambıl* ve *İstanbul* telaffuzlarında son hece ünlüsü -çift dudak ünsüzünün yanında bulunsu da- o > u > ı değişimleri ile dudak uyumuna bağlıdır.

1533-1907 arasında ön seste yaygın olarak telaffuz edilen ünlü /i/'dir, ب'den önceki ن /m/ olarak ve son hecedeki ünlü de yaygın olarak /o/ ile telaffuz edilmiştir. Bu üç tespite göre Osmanlı Türkçesinde en yaygın telaffuz, 12 eserde kaydedilmiş olan *İstambol* şeklidir ve bu telaffuzun 1907 yılında da duyulduğu tespit edilmiştir. *İstambol* telaffuzundan sonra yaygın olan telaffuzlar *İstanbol* (6), *İstambul* (5) ve *Stambol* (5)'dur.

Kaynakça

Adamoviç, Milan, *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, (çev. Aziz Merhan), Ankara, TDK, 2009.

Barker, W. Burckhardt, *A Practical Grammar of the Turkish Language with Dialogues and Vocabulary*, London, 1854.

Berberian, H., "Stanbol (İstanbul) Kelimesinin Etimolojisine Dair Bir Deneme", *İktisat Tarihî Dergisi*, 6/9, İstanbul, 1954.

Besse, Jean Charles de, *Abrege de la Grammaire Turque*, Pest, 1829.

Bianchi, Xavier, *Dictionnaire Francais-Turc*, Paris, 1843.

Boyd, Charles, *The Turkish Interpreter or a New Grammar of the Turkish Language*, Paris, London, 1842.

Calfa, Ambroise, *Dictionnaire de poche Français-Turc*, Paris, 1869.

Carbognano, Cosimo Comidas de, *Primi Principi della Gramatica Turca*, Roma, 1794.

Chodzko, Alexandre, *Le Drogman Turc Donnat les Mots et les Phrases les plus Necessaires pour la Conservation*, Paris, 1854.

Clodius, Johannes Christianus, *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, Leipzig, 1730.

Dankof, Robert-Kahraman, Seyit Ali-Dağlı, Yücel, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 1. kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Davids, Arthur Lumley, *A Grammar of the Turkish Language*, London, 1832.

Deny, Jean, *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı)*, *Türk Dili Grameri (Osmanlı*

Lehçesi), Paris, 1921, (çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941).

Dieterici, Friedrich Heinrich, *Chrestomathie Ottomane Précédée de Tableaux Grammaticaux et suivie d'un Glossaire Turc-Français*, Berlin, 1854.

Duman, Musa, "Türkiye Türkçesi'nin Tarihi Kaynaklarından Carbognano'nun Grameri ve İmlâ-Telaffuz İlişkisi Bakımından Önemi", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 1, 1995.

Ergenç, İclal, *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü: Bir Deneme*, Simurg Yayınları, İstanbul, 1995.

Georgieviz, Bartholomeo, *De Turcarum Moribus Epitome*, Apvd Ioan Tornaesivm, Lvgdvni, 1557.

Grelot, Josephus, *İstanbul Seyahatnamesi*, (çev. Maide Selen), Pera Turizm ve Ticaret AŞ, Alâattin Eser Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1998.

Gümüşkılıç, Mehmet, "Viguiet ve Elemens de la Langue Turque Adli Eseri", *İlmî Araştırmalar*, 10, 2000.

Hagopian, V. Hovhannes, *Ottoman-Turkish Conversation-Grammer*, London, 1907.

Hazai, George, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsany*, Akademiai Kiado, Budapest, 1973.

Hindoğlu, Artin, *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*, Vienne, 1838.

Holderman, Jean Baptiste Daniel, *Grammaire Turque*, Constantinople, 1730.

İnalçık, Halil, "İstanbul", *TDVİA*, c. 23, İstanbul, 2001.

Jaubert, Amedee, *Elements de la Grammaire Turke*, Paris, 1833.

Kartallıoğlu, Yavuz, *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük*, Bernardo da Parigi, TDK, Ankara, 2015.

Macit, Muhsin, Nedim Divanı, ekitap, Kültür Bakanlığı, 2012
(<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10635,nedim-divanipdf.pdf?0>).

Mallouf, Nassif, *Grammaire élémentaire de la langue turque*, Paris, 1862.

Manissadjian, John Jacob, *Lehrbuch der Modernen Osmanischen Sprache (Mürşid-i Lisan-ı Osmani)*, Stuttgart&Berlin, 1893.

Mascis, Antonio, *Vocabolario Toscana e Turchesco*, Florence, 1677.

Megisero, Hieronymo, *Institutionum Lingva Tvrca*, Leipzig, 1612.

Meninski, François Mesgnien, *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turciace, Arabiace, Persiace Lexicon*, c. I, Stanislaw Stachowski-Mehmet Ölmez, Simurg, İstanbul, 2000, 178.

Mont, Jean du, *A New Voyage to the Levant 1690-1691*, London, 1696.

Pihan, Antoine Paulin, *Glossaire des mots Français tires de l'arabe, du Persan et Turc*, Paris, 1867.

Priendl, Joseph von, *Grammaire Turque d'une Toute Nouvelle Methode d'apprendre*, Berlin, 1791.

Redhouse, James, *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language*, London, 1884.

Rocchi, Luciano, *Il "Dittionario della Lingua Turchesca" di Pietro Ferraguto (1611)*, Edizioni Università di Trieste, Trieste, 2012.

Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Fransevi Türkçeden Fransızcaya Lugat (Dictionnaire Turc-Français)*, İstanbul, 1883.

Schiltberger, Johannes, *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427, Türklük ve Tatarlar Arasında*, (çev. Turgut Akpınar), İstanbul, 1997.

Schroeder, Guillaume, *Grammaire Turque a l'usage des Français et Anglais Contenant en outre une collection d'idiotismes, de discours Familiers et un Vocabulaire eb Français, Turc et Anglais*, Leipsic, 1835.

Siemienieć-Golaś, Ewa, *Turkish Lexical Content in "Dittionario Della lingua Italiana, Turchesca" by Giovanni Molino (1641)*, Kraków, 2005.

Stachowski, Marek-Woodhouse, Robert, "The Etymology of İstanbul: Making Optimal Use of the Evidence", *Studia Etymologica Cracoviensia*, Krakov, vol. 20, 2015.

Timoni, Alexandre, *Guide de la conversation français- turc*, Paris, 1854.

Vaughan, Thomas, *A Grammar of the Turkish Language*, London, 1709.

Viguiier, Pierre François, *Élémens De La Langue Turque*, Constantinople, 1790.

Viotte, Charles, *Grammaire turque courte et facile*, Leipzig, 1856.

Wells, Charles, *A Practical Grammer of the Turkish Language*, London, 1880.

Wheler, George, *A Journey into Greece 1675-1676*, London, 1682.

Yavuz, Kemal-Saraç, M. A. Yekta, *Âşık Paşazade Osmanogulları'nın Tarihi*, Koç Kitaplığı, İstanbul, 2003.

Yavuzarslan, Paşa, *Şemseddin Sami Kamus-ı Türki*, TDK, Ankara, 2010.

Zenker, Julius Theodor, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, c. I, Leipzig, 1866.

¹ Kelimenin etimolojisi ile ilgili çalışmalar için şu iki makale önemlidir: H. Berberian, "Stanbol (İstanbul) Kelimesinin Etimolojisine Dair Bir Deneme", *İktisat Tarihi Dergisi*, 6/9, 1954, s. 187-192, Marek Stachowski-Robert Woodhouse, "The Etymology of Istanbul: Making Optimal Use of the Evidence", *Studia Etymologica Cracoviensia*, Krakov, vol. 20, 2015, s. 221-245.

² Berberian, a.g.m., s. 187

³ Berberian, a.g.m., s. 188. Berberian, makalesinde verdiği örneklerle İstanbul kelimesinin Ermenice üzerinden Türkçeye geçtiğini ispatlamaya çalışır (bk. Berberian, a.g.m., s. 190).

⁴ Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 240

⁵ Stachowski ve Woodhouse'un verdiği bu bilgiyi Pihan vasıtasıyla doğrulamak mümkündür. Pihan İstanbul kelimesini Arap harfleri ile استنبول, Latin harfleri ile *Stamboul* = Sтамбул şeklinde kaydeder (bk. A. P. Pihan, *Glossaire des mots Français tires de l'arabe, du Persan et Turc*, Paris, 1847, s. 262). Arap harfli kayıt imlayı, Latin harfli kayıt ise telaffuzu gösterir. Ayrıca Besse ve Chodzko'da *Stambol* telaffuzu vardır. 19. yüzyılda kelime hâlâ *Stambol* ve *Stambul* olarak da telaffuz edilebilmektedir.

⁶ Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 240

⁷ Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 240

⁸ Kelimenin ilk kaydıyla ilgili şu bilgi önemlidir: 10. yüzyılda Arap bir yolecu tarafından tutulan en eski kayıt, neredeyse etacisti ştev Πόλις στήν (n)'den başka bir şekilde yorumlanamaz (bk. Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 40).

⁹ Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 240

¹⁰ Şemseddin Sami de *Kamus-ı Türkî*'de kelimenin kökenini *eis tin polin* şeklinde Rumea kaydı ile gösterir (bk. Paşa Yavuzarslan, *Şemseddin Sami Kamus-ı Türkî*, TDK, Ankara, 2010, s. 530).

¹¹ Halil İnalcık, "İstanbul", *TDVİA*, c.23, İstanbul, 2001, s. 220.

¹² Ani'li Samuel'e dayanarak Berberian, İstanbul veya İstanbul şekillerinin Ermenice'de 11. yüzyıldan beri mevcut olduğunu belirtir (Berberian, a.g.m., s. 190).

¹³ Stachowski ve Woodhouse, i'li şeklin modern Türkçe telaffuzu gösterdiğini, i'li şeklin ise Türkçenin ünlü uyumu sebebi ile meydana geldiğini kaydederler (bk. Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 222).

¹⁴ Johannes Schiltberger, Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427, Türker ve Tatarlar Arasında, (çev. Turgut Akpınar), İstanbul, 1997, s. 175.

¹⁵ Milan Adamović, *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, (çev. Aziz Merhan), Ankara, TDK, 2009, s. 237.

¹⁶ Bartholomeo Georgieviz, *De Turcarum Moribus Epitome*, Apvd Ioan Tornaesivm, Lvgdvni, 1557, s. 69.

¹⁷ Bu telaffuz çeviri yazılı metinlerden tanıklanabilen şekildir. Çeviri yazılı metinlerden önce yazılmış bazı Osmanlı Türkçesi metinlerinde استنبول şekli vardır. Mesela, 15. yüzyılda yazılmış olan *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'da (bk. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, *Âşık Paşazade Osmanogulları'nın Tarihi*, Koç Kitaplığı, İstanbul, 2003) kelime استنبول şeklinde geçer. Bu imla, telaffuza ilgili kesin bilgi vermez.

¹⁸ Luciano Rocchi, *Il "Dittionario della Lingua Turchesca" di Pietro Ferraguto (1611)*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 2012, s. 71.

¹⁹ Rocchi, a.g.e., s. 101.

²⁰ Hieronymo Megisero, *Institutionum Lingva Tyrcica*, Leipzig, 1612, s. 112.

²¹ Ewa Siemienieć-Golaś, *Turkish Lexical Content in "Dittionario Della lingua Italiana, Turchesca" by Giovanni Molino (1641)*, Kraków, 2005, s. 131.

²² Yavuz Kartallıoğlu, *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük*, Bernardo da Parigi, TDK, Ankara, 2015, s. 489.

²³ George Hazai, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsany*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, s. 276.

²⁴ Antonio Mascis, *Vocabolario Toscano e Turchesco*, Florence, 1677, s. 35.

²⁵ F. M. Meninski, *Thesaurum Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae Lexicon*, c. I, Stanislaw Stachowski-Mehmet Ölmez, Simurg, İstanbul, 2000, 178, s. 205.

²⁶ İslambol, "İslam"ın bol olduğu yer, İslam ile dolu" anlamında bir halk etimolojisidir ve muhtemelen bu şekil de ilk olarak Meninski'de geçer (Stachowski-Woodhouse, a.g.m., 221). Meninski ile aynı yüzyılda yazılmış olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde de *İslâm-ı Âl-i Osmânîyânda İslâmbol derler* (bk. Robert Dankof, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14) açıklaması vardır. Halk etimolojisine dayalı bu şekil de 17. yüzyılda yaygın bir telaffuzdur.

²⁷ *Nedim Divanı*'nda hem *İstanbul* hem de *İstambol* şekli vardır (bk. Muhsin Macit, *Nedim Divanı*, ekitap, Kültür Bakanlığı, 2012, s. 21). 17. yüzyılda bu iki kelimenin telaffuzu *Stambol*, *İstambol* olmalıdır.

²⁸ Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, (çev. Maide Selen), Pera Turizm ve Ticaret AŞ, Alâattin Eser Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 62.

²⁹ George Wheler, *A Journey into Greece 1675-1676*, London, 1682, s. 178.

³⁰ Jean du Mont, *A New Voyage to the Levant 1690-1691*, London, 1696, s. 145.

³¹ Thomas Vaughan, *A Grammar of the Turkish Language*, London, 1709, s. 77.

³² Johannes Christianus Clodius, *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, Leipzig, 1730, s. 744.

³³ Jean Baptiste Daniel Holderman, *Grammaire Turque*, Constantinople, 1730, s. 117.

³⁴ Pierre François Viguier, *Elémens De La Langue Turque*, Constantinople, 1790, s. 218.

³⁵ Joseph von Priendl, *Grammaire Turque d'une Toute Nouvelle Methode d'apprendre*, Berlin, 1791, s. 95.

³⁶ Cosimo Comidas de Carbognano, *Primi Principi della Grammatica Turca*, Roma, 1794, s. 550.

³⁷ Bu eserleri tanıtan şu iki makale faydalıdır: Musa Duman, "Türkiye Türkçesi'nin Tarihi Kaynaklarından Carbognano'nun Grameri ve İmlâ-Telaffuz İlişkisi Bakımından Önemi", *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 1, 1995, s. 95-106; Mehmet Gümüşkılıç, "Viguier ve Elémens de la Langue Turque Adlı Eseri", *İlmi Araştırmalar*, 10, 2000, s. 39-64.

³⁸ Jean Charles de Besse, *Abrege de la Grammaire Turque*, Pest, 1829, s. 91, 155.

³⁹ Arthur Lumley Davids, *A Grammar of the Turkish Language*, London, 1832, s. 89.

⁴⁰ Amedee Jaubert, *Elements de la Grammaire Turke*, Paris, 1833, s. 49.

⁴¹ Guillaume Schroeder, *Grammaire Turque a l'usage des Français et Anglais Contenant en outre une collection d'idiotismes, de discours Familiers et un Vocabulaire en Français, Turc et Anglais*, Leipsic, 1835, s. 129.

⁴² Artin Hindoğlu, *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*, Vienne, 1838, s. 28, 38.

⁴³ Charles Boyd, *The Turkish Interpreter or a New Grammar of the Turkish Language*, Paris, London, 1842, s. 19, 161.

⁴⁴ Xavier Bianchi, *Dictionnaire Français-Turc*, Paris, 1843, s. 339.

⁴⁵ Antoine Paulin Pihan, *Glossaire des mots Français tirés de l'arabe, du Persan et Turc*, Paris, 1867, s. 262.

⁴⁶ Friedrich Heinrich Dieterici, *Chrestomathie Ottomane Précédée de Tableaux Grammaticaux et*

suivie d'un Glossaire Turc-Français, Berlin, 1854, s. 90.

⁴⁷ W. Burckhardt Barker, *A Practical Grammar of the Turkish Language with Dialogues and Vocabulary*, London, 1854, s. 5.

⁴⁸ Alexandre Timoni, *Guide de la conversation (grammaire, dialogues, vocabulaire) français-turc*, Paris, s. 29, 108.

⁴⁹ Alexandre Chodzko, *Le Drogman Turc Donnat les Mots et les Phrases les plus Necessaires pour la Conservation*, Paris, 1854, s. 24, 36.

⁵⁰ Charles Viotte, *Grammaire turque courte et facile*, Leipzig, 1856, s. 111.

⁵¹ Nassif Mallouf, *Grammaire élémentaire de la langue turque*, Paris, 1862, s. 46, 60.

⁵² Julius Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, c. I, Leipzig, 1866, s. 36, 50.

⁵³ Ambroise Calfa, *Dictionnaire de poche Français-Turc*, Paris, 1869, s. 1.

⁵⁴ Charles Wells, *A Practical Grammar of the Turkish Language*, London, 1880, s. 63.

⁵⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fırnevi Türkçeden Fransızcaya Lugat (Dictionnaire Turc-Français)*, İstanbul, 1883, X, s. 93.

⁵⁶ James Redhouse, *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language*, London, 1884, s. 186.

⁵⁷ John Jacob Manissadjian, *Lehrbuch der Modernen Osmanischen Sprache (Mürşid-i Lisan-ı Osmani)*, Stuttgart & Berlin, 1893, s. 10.

⁵⁸ V. Hovhannes Hagopian, *Ottoman-Turkish Conversation-Grammer*, London, 1907, s. 9, 79.

⁵⁹ Jean Deny, *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı)*, [Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)], Paris, 1921, (çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941), s. 141.

⁶⁰ Stachowski ve Woodhouse, Meninski (1680)'ye dayanarak ön seste a ile telaffuz edilen İstanbul şeklini de gösterirler, fakat onların referans olarak gösterdikleri 176 ve 205. sayfalarda İstanbul telaffuzuna rastlanamamıştır.

⁶¹ İclal Ergenç, *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü: Bir Deneme*, Simurg Yayınları, İstanbul, 1995, 37.

Bizans İmparatoru III. Mihail'in Üsküdar'daki Mezarı ve Üsküdar'daki Philippikos Manastırı

Prof. Dr. Ergün LAFLI*

Abstract: Michael III's tomb in Üsküdar and the Philippicus monastery

In this brief paper the focus is given to the monumental tomb of Michael III in Üsküdar on the Asiatic side of Istanbul and the monastery of Philippicus. For this purpose some Byzantine sources will be quoted.

Keywords: Üsküdar, Istanbul, Chrysopolis, Scutarion, Byzantine period, Michael III, monastery of Philippicus, medieval archaeology.

Bizans Dönemi'nde Üsküdar'daki, yani o dönemdeki ismi ile Skutarion'daki yapılara baktığımızda, İmparator Maurikios'un (İ.S. 582-602) yazlık sarayı, İ.S. 6. yy.'ın sonlarında Bizans İmparatoru Mavrikios'un eniştesi olan Philippikos'a sunulmuş manastırı, Azize Marina'ya ithaf edilen manastır ve Lyknia Manastırı Bizans kaynaklarında adları geçen başlıca Bizans yapılarıdır. 2005 yılı kazılarında

Mihrimah Sultan Külliyesi'nin batısındaki alanda bir Bizans yapı kompleksinin alt yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Ancak somut olarak bakıldığında Üsküdar'ın Bizans Dönemi'ne ait diğer izleri çevreye dağılmış sütun parçalarından öteye gitmez. Bu çok kısa yazıda işte tüm bu yapılar arasında ismi oldukça sık geçen Philippikos Manastırı üzerine birkaç söz söyleyeceğim.

Bizans İmparatoru III. Mihail İ.S. 842-867 yıllarında Amorium (Phrygialı) Hanedanı'nın üçüncü ve son üyesi olarak hüküm sürmüştür. İmparatorluğu 26 yıl süren III. Mihail'in İ.S. 23/24 Eylül 867 tarihinde öldürülmesinin ardından Üsküdar'da, o zamanki ismi ile Skutarion'daki, Philippikos Manastırı'na gömülmüştür. Bilindiği üzere Bizans Dönemi'nde Üsküdar özellikle manastırları ve bu manastırlarda keşişlik yapan Bizans İmparatorluğu'nun yöneticileri ile ün salmıştır. Üsküdar'da, avlusunda İ.S. 610 yılında ölen

---

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Ortaçağ Arkeolojisi Anabilimdalı Başkanı, ergun.laflı@deu.edu.tr

Philippikos'un da mezarının bulunduğu Philippikos Manastırı ve bu manastırda bulunan III. Mihail'in mezarına ilişkin olarak birçok Bizanslı yazar bize geniş bilgiler vermektedir. Ancak bu yazarların üzerinde daha ağırlıklı olarak durdukları konu, İ.S. 886-912 yılları arasında tahtta kalan Bizans İmparator VI. Leon'un III. Mihail'in Khrysopolis'te gömülü olan naaşının İ.S. 886 yılında İstanbul'a büyük bir onurla getirilmesi ve bugünkü Fatih Cami'nin yerinde bulunan ve Bizans imparatorları ile kutsal kişilere ait lahitlerin bulunduğu Havarıyyun (Kutsal Havariler) Kilisesi içindeki bir lahte aktarılmasıdır (bkz. res. 1). Bu olay İmparator VI. Leon'un tahta çıktıktan sonra yaptığı ilk eylemlerinden biri olup, bu konu için büyük bir tören düzenlenmiştir. Bu ilginç olayla ilgili geniş bilgiler İ.S. 10. yy.'ın ikinci yarısında yaşamış ve azizlerin hayatlarını anlatan 10 ciltlik Yunanca bir eserin yazarı olan Symeon Metaphrastes'in eserinde mevcuttur (De Leone Basilii filio, cilt I, sf. 700). Symeon'un anlatımında dikkat çekici unsur VI. Leon'un III. Mihail'in naaşı için yeni bir sarcophagus yerine, eski bir lahit kullanmasıdır. Bu durum birçok modern tarihçi ve filolog tarafından ayrıntılı olarak irdelenmiştir. III. Mihail hükümdarlığı sırasında annesi ve kızkardeşleriyle kavga ettiği için bu kişilerin mezarları Gastria Manastırı'nda, Mihail'den ayrı olarak gömülmüştür. Bizans İmparatorluğu makamını gasp etmiş Ermeni asıllı bir kişi olan ve İ.S. 867-886 yılları arasında hüküm süren I. Basileios, III. Mihail'in mezarının Üsküdar'dan İstanbul'a taşınmasına karar veren kişidir. III. Mihail'in Havarıyyun (Kutsal Havariler) Kilisesi'ndeki naaşının yanında İ.S. 912-913 yıllarında Eudokia ve oğlu

Alexandros gömülmüştür. Bizanslı kronikçiler bize III. Mihail'in kemiklerinin Üsküdar'dan İstanbul'a selvi ağacından yapılmış ahşap bir tabut içinde aktarıldığını anlatmaktadır. Naaş Havarıyyun Kilisesi içinde İmparator I. Ioustinos'un (İ.S. 518-527) ve karısı Euphemia'nın Augusta Manastırı'ndan getirilen ve yeşil mermerden yapılmış lahtine konuldu. Bazı yazarlar bu lahtin Prokennessos, yani Marmara Adası mermerinden yapıldığını iddaa etmektedirler. Hem Üsküdar'daki mezar, hem de Philippikos Manastırı ile ilgili olarak, bir Bizans asilzadesi olan Günah Çıkartıcı Theophanes'in (İ.S. 758/760 –817/818) İ.S. 285'ten 813'e uzanan vakayinamesinin İ.S. 813–961 yıllarını kapsayan devamı niteliğindeki "Oî meta Theophanin'de ("Oî μετὰ Θεοφάνην"; "Theophanes'ten Sonrakiler"; "Theofanes Continuatus") bazı bahisler vardır (Bekker, yya., Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, sf. 849). Mezar ile ilgili pasaj aynen şöyledir: "ο δε αὐτός Λέων μετὰ το αὐτοκρατορήσαι ... ἐξήγαγεν Μιχαήλ εκ του τάφου, και εβαλεν ἐν γλωσσοκόμῳ κυπαρισίνῳ· και ἐπὶ κραβάτου θέντες και σκεπάσαντες βασιλικῶς τε τιμήσαντες, μεθ' ὅμων και τιμῆς πολλῆς, ἐπομένων ἐκέϊσε και των ἀδελφῶν αὐτοῦ, ἡγαγεν εις τους αγίους αποστόλους και ἀπέθετο ἐνλάρνακι."

İçinde Bizans Dönemi'nin 7., 8. ve 9. yy.'larının önemli şahsiyetlerinin gömülü olduğu bu manastırın tam yeri hakkında Üsküdar'da hala devam eden kazıların sonuçlarını beklememiz gerekecektir.

Resim 1: VI. Leon'un, III. Mihail'in naaşının Üsküdar'dan alınıp, İstanbul'daki Kutsal Havariler Kilisesi'ndeki imparatorluk mozolesine devredilmesine başkanlık etmesi sahnesi (anonim gravür, İ.S. 13. yy.; Skylitzes Matritensis; Biblioteca Nacional de España, Madrid, İspanya).

Kaynakça

G. Downey, The tombs of the Byzantine emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople, The Journal of Hellenic Studies 79, 1959, 27-51.

Philip Grierson, Cyril Mango ve Ihor Ševčenko The tombs and obits of the Byzantine emperors (337-1042); with an additional note, Dumbarton Oaks Papers 16, 1962, 1+3-63

Ş. Karagöz, Marmaray-Üsküdar Kazılarında Ortaya

Çıkarılan Antik Khrysopolis Kenti (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, 2008).

A. Karakaya, Üsküdar'ın Bizans Devri Arkeolojisi, İstanbul 46, 2003, 74-83.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar, İstanbul, Khrysopolis, Skutarion, Bizans Dönemi, III. Mihail, Philippikos Manastırı, Ortaçağ arkeolojisi.

Tarihi Yarımada'nın Tanzimat Dönemindeki Değişimi*

Gözde ÇELİK**

Osmanlı devleti, 19. yüzyılda II. Mahmud'un modernleşme çabaları ile ortaya çıkan ve Tanzimat Dönemi ile ağırlık kazanan bir dizi sosyal ve kurumsal reform gerçekleştirmiş, bu süreçte devlet yapısı büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Tanzimat Fermanı'nın okunmasıyla başlayan, Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanat yıllarını kapsayan (1839-1876) Tanzimat Dönemi, İstanbul'da kentsel ölçekte büyük değişimlerin de yaşandığı bir süreç olmuştur.

Başkentte, 18. yüzyıldan itibaren geleneksel çekirdeği oluşturan Tarihi Yarımada'nın dışına doğru bir büyüme söz konusudur. Saray ve çevresi, Haliç ve Boğaz

boyunca yaptırdıkları saray, kasır, köşk ve yalılarla eski kent merkezinin dışına doğru yayılım gösterirken, devletin askeri yapısı da kuzeyde ve Anadolu yakasında inşa edilen kışlalarla yeni yerleşim alanları meydana getirmiştir. Batı ile etkileşimin artması, sosyo-ekonomik ve siyasi dinamiklerin etkisiyle¹ hızla gelişen Galata-Pera hattı sayesinde, İstanbul iki merkezli bir metropol haline gelmiş², 1858'de Beyoğlu'nda bağımsız yapıya sahip Altıncı Daire-i Belediye'nin göreve başlaması, bu bölgenin imarını sağlamıştır.³ Öte yandan, İstanbul'un asırlardır merkezi yönetim bölgesi konumundaki Tarihi Yarımada, Haliç'in

*Kaynak : Gözde Çelik, İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları, Yayınlanmamış Doktora tezi, İTÜ, FBE, İstanbul, 2007'den derlenmiştir. Yazarın aynı tezden türetilmiş benzer konudaki makaleleri için bkz. G. Çelik, "Tanzimat ve Tarihi Yarımada'nın Yeni Mimari Çehresi," Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları, yay. haz. Gözde Çelik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s. 29-43; G. Çelik ve Z. Kuban, "İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları", inü dergisi, seri:a, cilt:8, sayı:1, ISSN: 1303-7005, İstanbul, Mart 2009, s. 67-80.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü, İstanbul.

karşı kıyısındaki mekansal gelişimi sağlayan etkenlerden daha farklı içsel dinamikler nedeniyle bu dönemde büyük bir değişime sahne olmuştur. Tarihi Yarımada'nın geçirdiği değişimin izleri, kentsel ölçekte şehircilik çalışmalarından, tek tek yapılar bazında oluşturulan yeni inşaat programına kadar gözlenebilir. Tanzimat döneminde bürokrasinin temel kurumları ve bunların işleyiş biçiminde gözlenen reorganizasyon⁴, kentsel ölçeği değiştiren büyük boyutlu yapıların yeniden işlevlendirilmesinde de etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme politikasının resmiyet kazandığı bu dönemde Batı ile diplomatik ilişkilerin artması ve bürokratların mevcut sistemi iyileştirme çabaları ile siyasette başlayan değişim, zamanla günlük hayatın her alanına yayılmış, fiziksel çevrede de gözle görülür etkiler yapmıştır. Tanzimat, temelde Sadık Rıfat Paşa, Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa, Keçecizade Mehmed Fuad Paşa, Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa gibi entelektüel devlet adamlarının kararlı yaklaşımları ile şekillenen bir zihniyet değişimine işaret eder. Sadık Rıfat Paşa, yazdığı risale ve raporları ile Tanzimat hareketine fikir bazında zemin hazırlamış devlet adamıdır. Yazılarında Viyana'da yaptığı gözlemleri belirterek eğitim sistemi, belediye hizmeti, cadde ve sokakların düzeni gibi konulara dikkat çekmiş, ülkenin imarını, halkın yaşam düzeyinin uygarlık seviyesine yükseltilmesini amaçlamıştır.⁵ Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan Mustafa Reşid Paşa ise, İngiltere elçiliğinde görev yaparken, II. Mahmud'a gönderdiği layihalardan birinde,

yangınların İstanbul'da yaptığı tahribata dikkat çekmiş ve bu konuda alınabilecek önlemlerden bahsetmiştir.⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru, kâğır inşaatın devlet tarafından önerilmesinde⁷ Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşid Paşa'nın kâğır yapım tekniğini destekleyen yazıları da etkili olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısında, ahşap evlerden meydana gelen yoğun kentsel dokuya sahip Tarihi Yarımada'da gerçekleşen büyük yangınlar, fiziksel değişimin çıkış noktası olmuş, bu yangınlarla harap olan alanlardaki parseller geometrik kurallara göre yeniden düzenlenmiştir. Bölge, yangın tehlikesini azaltacak yeni inşaat teknikleri, yolların yeni ulaşım teknolojilerine uygun olarak genişletilmesi, kent mekânının yeniden inşa edilmesi çalışmalarıyla şekillenmiştir.⁸ Bu çerçevede, 1839 İlmühaberi ile başlayan süreç, 1848'de çıkarılan Ebniye Nizamnamesi ve Ebniye Beyannamesi ve 1849 tarihli Ebniye Nizamnamesi ile yasal bir çerçeveye kavuşmuş,⁹ büyük bir alanı tahrip eden Aksaray yangınından sonra yapılan restorasyonda bu nizamnameler esas alınmıştır.¹⁰ Geniş bölgeleri etkileyen 1848 ve 1863 yangınlarından sonra, yeni imar yönetmelikleri ile asgari sokak genişlikleri artırılmış ve yangından zarar görmüş ahşap evlerin yerine taş ve tuğla binalar yapılması yönünde yönetmelikler çıkarılmıştır.¹¹

1855'de ilk belediye örgütü olan Şehremaneti'nin ve ardından en önemli işlerinden biri sokakların kaldırılmanması olan İntizam-ı Belde Komisyonu'nun

kurulması,¹² geleneksel payitahttan çağdaş bir kente geçiş sürecinde dönüm noktaları olmuştur. 1865 tarihli büyük Hocapaşa yangınından sonra kurulan ve 1869'a dek görev yapan İslahat-ı Turuk Komisyonu'nun yürüttüğü geniş çaplı altyapı faaliyetleri ile, o zamana kadar İstanbul'da görülmemiş ölçüde yoğun bir kentsel planlama gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Tarihi Yarımada'daki başlıca arterler oluşturulmuş¹³, yeni sokakları üç sınıfa ayıran bir nazım planı düzenlenmiş, Çemberlitaş, Süleymaniye, Ayasofya gibi önemli anıtların çevresi açılmıştır.

Bizans'tan Osmanlı'ya ulaşan en eski ve önemli arter konumundaki Divanyolu'nun, iki tarafında yıkım çalışmaları yapılarak genişletilmesi de bu uygulamalarla sağlanmıştır. Bütün bu düzenlemelerden önce, Divanyolu üzerindeki 1840 tarihli II. Mahmud türbe kompleksi, var olan hizadan geri çekilerek inşa edilmiş olması sebebiyle, Tarihi Yarımada'da planlı imarın ve geometrinin ilk müdahalesi sayılabilir, imar faaliyetleri esnasında türbe duvarı belirleyici hiza olarak ele alınmıştır.¹⁴

Tanzimat Dönemi İdari Yapıları

Tarihi Yarımada, kentsel mekânın genişlemesine, sultan ve çevresinin yeni inşa edilen Dolmabahçe Sarayı'na yerleşerek Topkapı Sarayı'nı resmen terk etmesine rağmen, Tanzimat döneminde merkezi önemini korumuştur. Bâbüâli¹⁵'nin Tarihi Yarımada'da varlığını devam ettirmesi bu durumun temel nedeni sayılabilir. II. Mahmud türbe kompleksi gibi, devlet

tarafından inşa ettirilen resmi binalar da, Tarihi Yarımada'nın imar edilmesinde ağırlıklı rol oynamıştır. Bâbüâli başta olmak üzere, bu yapılar arasında yer alan Bâb-ı Seraskeri Hastanesi, I. ve II. Darülfünun, Hazine-i Evrak, Telgrafhane-i Âmire ve Bâb-ı Seraskeri binaları, işlev, konum, ebat ve üslup gibi değişik kriterler açısından dikkat çekici mimarlık ürünleridir.

Bâbüâli, 17. yy. dan beri, sadrazam konağı ve devlet dairesi şeklinde hizmet verirken birçok yangın atlattırılmış ve her seferinde tekrar inşa edilmiştir. 1739-1740 ve 1755 yangınlarını başka mekânlarda geçiren paşa kapısı, yeni arsasında, 1808, 1826, 1839 yıllarında tamamen yanmıştır. 1839 yılındaki yangın, yapının tarihinde dönüm noktası olmuştur. Bâbüâli bu sefer Stefan Kalfa¹⁶ tarafından kâgir olarak ve sadrazam konutu içermeyecek şekilde tasarlanmış, 1844'te sadece bir resmi büro olarak kullanıma açılmıştır.¹⁷ Bâbüâli binasında, yapımından itibaren, sürekli onarım, mekân değişikliği, yeni birimler için ekler yapılması gibi uygulamalarla inşaat etkinliği devam etmiştir.¹⁸ Bu hareketlilik, bürokratik mekanizmadaki gelişim sürecinin mimari izdüşümü olarak yorumlanabilir. Yaptı 1878 ve 1911 yıllarında yangın geçirmiş, yapının merkezinde bulunan Şurayı Devlet Dairesi, 1911'de tamamen yanarak ortadan kalkmıştır. Yangın öncesi fotoğraflardan belirlenebildiği kadarıyla, Haliç'ten bakıldığında, yatayda uzanan kütle etkisi ile dikkat çeken yapının bugüne ulaşmayan merkez bölümü kemerlerle birleşen kolosal sütunlar ve Neoklasik düzende üçgen alınlıklı birer çıkma ile

vurgulanmıştır (Şekil 1). Bugüne orijinalliğini koruyarak ulaşan kısım ise, 1856'da mimar Gaspere Fossati tarafından Neoklasik tarzda iç dekorasyonu yapılan, sadrazama ait "arz odası" dır.¹⁹

Pera'da yer alan Rus Elçilik Binası'nın inşaatı için İstanbul'a gelen Gaspere Fossati, Sultan Abdülmecid tarafından Ayasofya Camii'nin restorasyonu ile de görevlendirilmişti. Gaspere Fossati ve kardeşi Giuseppe Fossati, Tanzimat bürokratlarına çok sayıda yapı ile hizmet vermişlerdir.²⁰ Tarihi Yarımada'da Gaspere Fossati tarafından tasarlanan ve Kışla-yı Hümayun olarak kullanılan Bâb-ı Seraskerat Hastanesi ile 1843 tarihli Eminönü Limon İskeleyi Karakolu'nun, bölgede diğer yapılara örnek olmak üzere, deneme amacıyla²¹ tuğla yığma tekniğinde inşa edilmiş ilk kâgır yapılar olduğu anlaşılmaktadır.

Gaspere Fossati, Tanzimat yöneticilerine hizmet etmeye devam etmiş, Tarihi Yarımada'da iki sıra dışı yapıya daha imza atmıştır. 1846 yılında inşa edilmesine karar verilen bu yapılardan biri, Tarihi Yarımada'da yeni bir işlev içeren Hazine-i Evrak'tır. 1846 yılında, resmi belgelerin saklanması için modern bir arşiv binası yapılması yolundaki karara göre gerçekleştirilen bina, Bâbü'l arsasında bulunmaktadır (Şekil 2). Neoklasik üslupta, iki katlı, prizmatik kütlesi kubbeye sonlanan Hazine-i Evrak, bölgede yangın önlemleri alınarak inşa edilen ilk yapı olması açısından özel bir uygulamadır. Yığma tuğla duvar ile dökme demir kirişlerin bir arada kullanıldığı

yapı, İstanbul mimarlığında 19.yüzyılın son çeyreğinde kullanılmaya başlanan metal döşemenin ilk uygulandığı yerdir.²²

İlk telgraf merkezi için 1855'te Alay Köşkü'nün yanında, Topkapı Sarayı sur duvarına bitişik konumda inşa edilen, küçük boyutlu Telgrafhane-ı Âmire binası, bölgede yeni işlevli ve Fossati imzası taşıyan bir diğer yapıdır²³ ancak bugüne ulaşmamıştır.

Tarihi Yarımada'da Gaspere Fossati tasarımı, 1846'da yapımı kararlaştırılan diğer yapı ise Darülfünun binasıdır. Tanzimat bürokratlarının eğitime verdikleri önem doğrultusunda, bir üniversite kurma konusundaki girişime paralel olarak²⁴, üniversiteyi barındıracak binanın Gaspere Fossati tarafından Ayasofya ile Sultanahmet Camii arasındaki alana inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Yapı için seçilen bölge (Şekil 3), bu dönemde yoğun tartışmalara neden olmuştur.²⁵ Birçok yapının istimlak edilmesi suretiyle geniş bir alanda, yirmi yıla yakın sürede inşa edilen yapı, üniversite olarak kullanılamamış, çeşitli nezaretlere ve meclislere ev sahipliği yapmıştır. Yapımı uzun bir döneme yayılan, Kırım Savaşı süresince (1854-56) hastane olarak kullanılan bina²⁶, 1860 civarında iç dekorasyonu ile tamamlanmış, iki yıl kadar serbest konferanslara ev sahipliği yaptıktan sonra, 1865'te Maliye Nezareti'ne verilmiştir. Maliye Nezareti 1870'te Darülfünun'u terk etmiş ve yerine daha önce harap binalarda bulunan Adliye, Evkaf, Maarif ve Ticaret nezaretleri taşınmıştır. Meşrutiyet dönemlerinde parlamentonun toplandığı, sonrasında adliye dairelerini ve

mahkemeleri barındıran Darülfünun binası, 1933 yılında bir yangınla ortadan kalkmıştır.²⁷

Neoklasik üslupta tasarlanan dört katlı Darülfünun binası simetrik biçimlenmişti, plan düzenlemesi ortası avlulu iki kanat ve bunları birleştiren prizmatik kitleden oluşmaktaydı. Yapının kara tarafına bakan cephesi, arkadlı zemin katı ile Ayasofya Meydanı'na açılmakta (Şekil 4) Marmara denizine bakan cephe ise, Ayasofya'nın hemen yanında ezici boyutlardaki kütesi ve merkezde kolosal sütunların taşıdığı üçgen alınlıklı tasarımı ile dikkat çekmekteydi (Şekil 5).

İlk Darülfünun Binası'nın düşünüldüğü işlev ve verimlilikte kullanılamayarak Maliye'ye devredilmesi üzerine, 1865 yılında yeni bir Darülfünun Binası yapılması kararlaştırılmış, tasarım görevi İstanbul'da yerleşmiş İtalyan mimar Giovanni Battista Barborini'ye verilmiştir. Bina için yer araştırması yapılmış, II. Mahmud türbesi karşısında bulunan fırının yeri uygun ve yeterli bulunarak, oraya güzel bir bina yapıp mamur hale getirilmesinin, büyük abideye (türbe) ek bir yenilik olacağı düşünülmüştür.²⁸ Dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa tarafından, Darülfünun (üniversite) olarak inşa ettirilen ve 1869 yılında tamamlanan Neoklasik tarzdaki üç katlı bina, Maarif Nezareti olarak kullanıldıktan sonra, 1908 yılında şehremanetine (belediye) devredilmiştir. 1983 yılına kadar belediyenin çeşitli birimlerini barındırdığı gibi, bir süre de Eminönü Kaymaklığı olarak hizmet veren yapı, 1988 tarihinde Basın Müzesi

olarak hizmete açılmıştır (Şekil 6).

Tanzimat Dönemi'nde, Bâbüalî haricinde, Tarihi Yarımada ve civarında nezaretler için inşa edilmiş iki yapı mevcuttur. Bu yapılar, var olan eski binaların yıkılıp, yerlerine kâgır olarak yeniden inşaat yapılması yoluyla meydana gelmiştir. Bunların ilki, Eski Saray'ın arazisinde, Süleymaniye Camii ile Beyazıt Meydanı arasında konumlanan ve sonradan Harbiye Nezareti olarak anılan Bâb-ı Seraskeri'dir. Bina, anıtsal giriş kapısı ve iki yanındaki biniş köşkları, Bourgeois tarafından tasarlanmış ve 1864-1869 yılları arasında kâgır olarak gerçekleştirilmiştir. Beyazıt Meydanı'na bakan anıtsal kapı ve köşklarda oryantalist üslup hakimdir. Bâb-ı Seraskeri ana binası ise, simetrik, dikdörtgen prizma formunda, ortasında camla örtülü bir avlu içeren, Neoklasik üslupta cephelere sahip bir yapıdır (Şekil 7), ancak iç dekorasyonunda oryantalist unsurlar bulunur.

Haliç'in diğer yakasında, Kasımpaşa'da konumlanan diğer nezaret binası ise, Bahriye Nezareti'ne aittir. Divanhâne olarak adlandırılan Kaptanpaşa Köşkü'nün yerine, 1865-1867'de kâgır olarak inşa edilen²⁹ yapının iç mekân ve cephe özelliklerinde Oryantalist üslup hâkimdir.

Tanzimat Dönemi'nin Kâgır Konakları

Bu dönemde, devlet tarafından, yeni bir yaklaşım ve üslup ile yaptırılan yapılar haricinde, Tarihi Yarımada'da öne çıkan yapı tipleri arasında taş konaklar dikkat çeker. Konaklar, vükelâmnın, vezirlerin ve refaha

sahip kimselerin oturdukları kışlık binalar olarak tanımlanabilir. Tarihi Yarımada'da inşa edilmiş olan ahşap konakların büyük çoğunluğu, yangınlar nedeniyle ortadan kalkmıştır. Harem ve selamlık olmak üzere iki bölüm halinde düzenlenen bu konaklar³⁰, kalabalık bir hizmetli grubunun görev yaptığı binalardı. İstanbul'un fethinden sonra konaklar daha çok saray civarında yapılmış, Vefa, Süleymaniye, Beyazıt, Sultanahmet ilk büyük konakların inşa edildiği yer olmuştur. Zamanla Topkapı Sarayı civarındaki Hocapaşa, vükelâ konaklarının toplandığı bir semt haline gelmiş, Demirkapı, Sirkeci, Bahçekapı semtleri, büyük konaklarıyla ünlenmiştir. II. Mahmud zamanında nezaretler kurulduğunda, resmi işleri konaklarından yürüten nazırlara mirî araziden konaklar yaptırılmıştır. Bu nedenle, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar vezir konakları, resmi giyimli silahlı muhafızlarla resmi daire görünümündedir.³¹

Saray mensupları ve vükelâ, Sultan Abdülmecid döneminde sarayın Topkapı'dan Dolmabahçe'ye nakli nedeniyle Kabataş, Beşiktaş ve Maçka civarında da ikamete başlamışlar, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na naklinden sonra ise konaklar Nişantaşı, Teşvikiye, Serencebey bölgelerine yayılmıştır.³² Öte yandan, Tanzimat'ın ilanından sonra, II. Abdülhamid dönemine dek, sadrazamın ve idari kadroların görev yaptığı Bâbü'lî'nin nüfuzunun artması, bürokratların yönetim merkezine yakın olma gayesiyle Tarihi Yarımada'da yeni konaklar yaptırmasını sağlamıştır. Tanzimat döneminde, devlet

adamları bürokratik görüşmeler ve çeşitli meclislerin toplantıları için zaman zaman kendi konaklarını kullanmaya devam etmişlerdir.³³ Kış konaklarında geçiren bürokratlar, yaz dönemini ise Boğaz kıyısındaki, özellikle Emirgan ve Bebek civarında toplanan yalılarında geçirmekte³⁴, devlet adamlarını bu dönemde de yalılarında ağırlamaktaydı.

Konaklar, sahiplerinin ölümü veya başka sebeplerle el değiştirdikten sonra, devlet tarafından kiralanarak veya satın alınarak, çeşitli devlet dairelerinin kullanımına verilmekteydi. Resmi yapım programında öncelikli olarak kâgir yapım tekniğinin tercih edilmesi ve büyük konak inşaatlarının da bu süreçten etkilenmesi, yüzyıllardır geleneklerin hâkim olduğu Tarihi Yarımada'da şehrin görünümünü değiştirmiştir. Özellikle, yolların ve parsellerin düzenlenmesi konusunda Tarihi Yarımada'nın kaderini değiştiren 1865 Hocapaşa yangınından³⁵ sonra, ileri gelen devlet adamları kâgir konaklar inşa ettirmeyi tercih etmişlerdir. Dönemin kâgir konakları, genellikle taşıyıcı duvarları modern ölçülü tuğla ile yığma, kat döşemeleri ahşap kirişleme yapım tekniğinde inşa edilmiş binalardır.³⁶ Bu konaklardan bazıları, 1865 yangını öncesinde yaptırılmıştır.

Bölgenin ilk kâgir konağı olan Fatih'teki Subhi Paşa Konağı'nın³⁷ yanı sıra (Şekil 8), Süleymaniye Camii'nin Haliç'e bakan tarafında yer alan Edhem Paşa Konağı da 1855 civarında inşa edilmiştir.³⁸ Çeşitli nazırlık görevlerinde bulunan Subhi Paşa, Horhor'da, geniş bahçe içindeki bir köşkü satın almış, buna ek olarak yeni bir konağı

da selamlık olarak yaptırmıştı. Ancak ahşap konak³⁹, 1845'te yanınca, yerine bugünkü taş konağı harem dairesi olarak⁴⁰, bir İtalyan ve bir de Türk mimara inşa ettirmiştir.⁴¹ Çeşitli nazırlık görevlerinde bulunan ve Abdülhamid döneminde sadrazam olan İbrahim Edhem Paşa'ya ait olan Edhem Paşa Konağı⁴² ise bugüne ulaşmamıştır. Haliç manzarasına hâkim bir noktada bulunan büyük boyutlu Edhem Paşa Konağı'nda harem ve selamlık daireleri, bahçe boyunca giden bir duvarla ayrılmıştı (Şekil 9), yapının cephelerinde üçgen alınlıklar, basık kemerli ve yarım daire kemerli pencereler bulunuyordu.

Abdülaziz dönemi sadrazamlarından Yusuf Kâmil Paşa ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın kızı olan eşi Zeyneb Hanım tarafından, 1864'te Vezneciler'de yaptırılan Zeyneb-Kâmil Konağı, dönemin en büyük kâgir konaklarından biridir. Zeyneb Hanım Konağı olarak da bilinen yapı, 1808 ve 1839 yangınlarında Bâbîâli görevlilerine ev sahipliği yapmış olan eski bir konağın yerinde inşa edilmiştir.⁴³ Konağın kütesel ölçüğü ve idari açıdan toplumsal hafızada yer etmiş bir alanda bulunması, sahiplerinin iktidar merkezine olan yakınlığını belgeler. 1903- 1909 yılları arasında İstanbul'un ilk Müslüman yetimhanesi ve sanat okulu olan Darü'l Hayr-ı Ali olarak kullanılmış olan konak, 1909'dan itibaren Darülfünûn'a verilmiş, 1942'de gerçekleşen bir yangında yok olmuştur.⁴⁴ Ampir ve Neorönesans üslup etkilerinin görüldüğü konak, simetrik bir giriş cephesine sahipti.

Bölgede yangından sonra 1865-1870

arasında, birbirinin ardı sıra kâgir konaklar inşa edilmiştir. 1865 yangını sonrasında, Tanzimat'ın Mustafa Reşid Paşa'dan sonra önde gelen iki adamı Âli Paşa ile Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa için inşa edilen konaklar da dikkat çeken boyutlara sahiptir. Bu iki konak, Bâb-ı Seraskeri civarındaki bölgenin, Zeyneb-Kâmil Konağı ile beraber üç büyük yapısını oluşturmaktadır. Mercan Sarayı olarak da adlandırılan Âli Paşa konağı, Neoklasik üslubu, üç katlı kâgir kütesi ve büyüklüğü yönünden bir konaktan çok bir saray görünümündeydi (Şekil 10). Âli Paşa Konağı, 1911'de Beyazıt-Laleli-Aksaray semtlerinin büyük kısmını harap eden Mercan yangınında yalnızca kâgir duvarları kalacak şekilde yanmış ve harabesi halk arasında "Yanık Saray" adıyla anılarak uzun süre İstanbul silüetinin bir parçası olmuştur.⁴⁵

Fuad Paşa için inşa edilen konak ise bugün halen ayakta ve İstanbul Üniversitesi'nin kullanımındadır. Beyazıt'ta, Bâb-ı Seraskeri'nin hemen yanında bulunan Fuad Paşa Konağı'nın yapımı için, Seraskerlik binasını tasarlayan Fransız mimar Bourgeois ile anlaşılmış ve yapı 1867 yılında tamamlanmıştır. Öte yandan konak, yapımından hemen sonra, Fuad Paşa'nın yaptığı bütün harcamaların Osmanlı Hazinesi tarafından kendisine ödenmesiyle kamulaştırılmıştır. Fuad Paşa Konağı'nın şahsi mülkiyetten alınarak devlet yapısı haline getirilmek istenmesinde başlıca etkenler, konumu, boyutlarının büyüklüğü ve masraflı bir yapı olması olmuştur.⁴⁶ Fuad Paşa Konağı, Şehremaneti ve Zaptiye idareleri tarafından istenmiş, ancak, 1870'te

Darülfünûn'u terkeden Maliye Nezareti'ne verilmiş ve arkasına iki bina daha eklenmiştir (Şekil 11). Yapı, zemin katı arkadlı tasarımı ile, Paris'te, Rivoli Caddesi'nde Hotel Continental yerinde bulunan, 1824 tarihli eski Maliye Bakanlığı binasına benzer.

Dönem yapılarından bir kısmı halen eğitim amaçlı kullanılmaktadır. Vefa'da Tanzimat dönemi devlet adamlarından seraskerlik ve sadrazamlık makamlarında bulunmuş olan Mütercim Rüştü Paşa'ya ait üç katlı konak, Vefa Lisesi kullanımındadır (Şekil 12). Sadaret müsteşarı Mehmed Tevfik Paşa (Bülbül) tarafından yaptırılan 1866 tarihli Bülbül Tevfik Paşa Konağı, bugüne ulaşan ve eğitim yapısı olarak işlevlendirilmiş bir diğer kâğır Tanzimat dönemi yapısıdır. Cağaloğlu'nda bulunan Rauf Paşa Konağı ise, 1865 tarihli Hoca paşa yangınında yanan Sadık Rifat Paşa'nın ahşap konağının yerine, Rifat Paşa'nın oğlu Rauf Paşa tarafından kâğır olarak yaptırılmıştır.⁴⁷ Tanzimat dönemi sonrasında Nafia Nezareti olarak da kullanılmış olan üç katlı Neoklasik stilde inşa edilmiş olan konağın (Şekil 13) giriş cephesinin bir bölümü sonradan kesilerek değiştirilmiş, yapı İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü kullanımında iken, 2012 yılında yangın geçirmiştir.

Çeşitli valilik görevlerinde bulunmuş olan Midhat Paşa'ya ait Midhat Paşa Konağı, bugün mevcut olmayan büyük kâğır konaklardan biridir. Beyazıt'ta, Soğanağa mahallesinde, sağlam bir yapı olan konak 1891 yılında, zorlukla ve duvarlarına kalın halatlar takılarak yıkılmış ve arsaları parça

parça satılığa çıkarılmıştır.⁴⁸ Büyük bir bahçe içinde yer alan, harem ve selamlık daireleri simetrik düzenlenmiş, yarım daire kemerli pencerelere sahip konak, dönemin paşa konaklarındaki karakteristik özelliklere sahipti.

Sonuç ve Değerlendirme

Tarihi Yarımada'da bu dönemde bürokratlar tarafından inşa edilmiş yapıların, bütün olarak ele alındıklarında, konum, boyut, malzeme, işlev ve üsluplarıyla Tanzimat ideolojisini destekleyen niteliklere sahip oldukları gözlenmektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın önerdiği kâğır yapıım tekniği, hem kalıcılığın sağlanması, hem de modern kent görünümünün yaratılması açısından Tanzimat ruhuna uygundur. Kent dokusuna tezat oluşturan ölçeği ve üslubu ile bölgede değişimin öncüsü olan I. Darülfünûn Binası, üniversite olarak kullanılmamış ancak, gösterişli kütlesiyle nezaret binası işlevi kazandırılarak Tanzimat'ın simgelerinden biri haline gelmiştir.

Bu dönemde Divanyolu imar edilerek, başlıca arter olma özelliğini korumuştur. Divanyolu'nun iki ucunda yer alan I. Darülfünûn ve Bab-ı Seraskeri binaları, önlerindeki meydanlar, işlevleri ve boyutlarıyla birer odak noktası oluşturmuştur. Boyutlarıyla dikkat çeken, bulunduğu mekâna hâkim konumdaki Fuad Paşa Konağı da, Beyazıt meydanını sınırlayan ve tanımlayan prizmatik kütlesiyle nezaret binası olarak işlevlendirilmiştir.

Devlet tarafından yaptırılan binalar ve paşa konaklarında, 19. yüzyıl başında

görülmeye başlanan Ampir ve Neoklasik  slup kullanılmıştır. Bu  slup ‘‘Tanzimat  slubu’’ olarak da adlandırılmaktadır. Öte yandan, B b-ı Seraskeri kompleksinde, Neoklasik üslubun yanı sıra Oryantalist öğeler de tasarıma katılmıştır. Simetri, konaklar ve devlet yapılarında prestij ve güç ifadesi olarak tercih edilmektedir. B b l  ve I. Dar lf n n binaları, deniz cephelerinin tasarımımda üçgen alınlık ve kolosal sütün kullanımıyla, Tarihi Yarımada’yı ilk defa denizden yaklaşarak gören yabancıların gözünde yaratılmak istenen Batılı imaja katkıda bulunmaktadır.

Tanzimat’ın kazandırdığı güvenlik şemsiyesi altında sermaye birikimi sağlayan

devlet adamları, Dolmabahçe Sarayı’nın geleneksel çevrenin dışına çıkmasıyla, Boğazici kıyısında sahilhaneler yaptırırken, Tarihi Yarımada’dan da kopmamışlar, kişisel servetlerinin önemli bir bölümünü mimari anlamda dikkat çekici ve malzeme açısından sağlam konakların tasarlanmasına harcamışlardır. Devlet ileri gelenlerinin konakları, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taş ve tuğla ile yapılmaya başlanmış, Tanzimat döneminde, devlet daireleri ve büyük konaklarla başlayan bir süreç halinde k g r yapıların ortaya çıkışı, yüzyıllardır eski geleneklerin h kim olduğu suriçi İstanbul’da, şehrin görünümünü değiştirmiştir.

DİPNOT

¹ 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile Osmanlı sisteminin dünya ekonomisine açılışı, sosyo-kültürel yapıyı ve mali dengeleri etkileyen unsurlar arasındadır. Bkz. Şevket Pamuk, "150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması", *Tarih ve Toplum*, sayı: X/60, 1988, s. 38-41. Bir diğer önemli olgu da Kırım Savaşı olmuştur. Kırım Savaşı sırasında İngiliz, Fransız ve Sard kuvvetlerinin İstanbul'a gelmesiyle ordunun yiyecek ihtiyacını sağlayan azınlık tüccarları büyük kazanç sağlamışlar, Tepebaşı'nda bugün otel olarak kullanılan binalar bu aileler tarafından inşa edilmiştir. Bkz. Feridun Dirimtekin, "XIX. Yüzyıldan Bugüne Kadar İstanbul", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, sayı:36/315, 1972, s. 2-10.

² Bu konuda bkz. İlber Ortaylı, "İstanbul'un Mekan-sal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış", *Anıme İdaresi Dergisi*, sayı: 2, 1977, s. 77-97.

³ Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı" *Mimarlık*, sayı:5, 1970, s. 26-48. Altıncı Daire'nin gerçekleştirdiği önemli projeler arasında, 1858'de uluslararası bir ticaret bölgesi olma yolunda önemli giderek artan Karaköy'de meydanın, 1869'da Tak-sim-Pangaltı hattındaki geniş caddenin, aynı yıl Tak-sim Parkı'nın açılması, 1863'ten itibaren Galata surlarının yıkılması, üzerinde caddeler yapılması, Karaköy'den Tophane'ye uzanan Galata Caddesi'nin genişletilip düzenlenmesi ve Şişhane Meydanı'nın meydana getirilmesi sayılabilir. Bkz. Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. S. Deringil, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998 (2. Baskı), s. 57-59. Kırım Savaşı sonrasında iki farklı kültüre, iki değişik maddi uygarlığa ev sahipliği yapmaya başlayan İstanbul'da Altıncı Daire'nin kurulmasıyla standartlardaki farklılıklar ön plana geçmiştir. Bkz. Zafer Toprak, "Tanzimat ve Çağdaş Türkiye", *Toplum ve Bilim*, sayı: 46-47, 1989, s. 43-55.

⁴ Bürokratik kurumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*

Reform-Babıali (1789-1922), çev. L.Boyacı, İ. Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

⁵ Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 2003 (10.baskı), s.121-124. Sadık Rifat Paşa, Türkiye'de gerçek anlamda batı ve batılı hayatını kavrayarak bu konuda yazan devlet adamı olarak nitelendirilebilir. Bkz. Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yay., 1991, s. 122-123.

⁶ Bkz. M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasî Yazıları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 15, 1960, s.124-126. Reşid Paşa, Avrupa gazetelerinde, başkent İstanbul ve ülkenin diğer bölgelerinde yangınlarda yok olan ahşap binalar konusunda "memleketinizde tuğla imâlîni ve kâğır ebniye inşasını bilenen bulunmaz mı?" şeklinde yazılar çıktığını ifade ederek, yanan bölgelerde, İngiltere'den getirilecek mühendis asker ve mimarlar yardımıyla sokak, parsel planlaması ve kâğır binaların yapımının teşvik edilmesi gerektiğini, uzun vadede kâğır binaların daha kalıcı ve hesaplı olduğunu belirtmiştir. Mustafa Reşid Paşa, bu uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için, yetenekli gençlerin Avrupa'ya eğitime gönderilmesini ve mali kaynak gerekirse Avrupa'dan borç alınabileceğini de eklemiştir.

⁷ 1845'te yayımlanan bir beyanname ile, halk kâğır inşaata teşvik edilmiştir. Bkz. Hâluk Y., Şehsuvaroğlu, "İstanbul Konakları:1-Konak Mimarisi, Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1951.

⁸ Bkz. İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. A. Berktaş, ed. P. Dumont, F. Georgeon, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay, 1999 (2. baskı), s. 19-30.

⁹ Nizamnemelerle ilgili geniş bilgi için bkz. için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, İ.B.B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, 1995

(1922). 9 cilt, İstanbul. Sokak boyutlarıyla bina yükseklikleri ve parsel genişlikleri arasındaki boyut ilişkisi, Ebniye Nizamnameleri'nde dikkatle ayrıntılandırılmaktaydı. Bkz. Afife Batur, "Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4.cilt, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s. 1038-1067.

¹⁰ Stefanos Yerasimos, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul", *Diörya Kenti İstanbul, Habitat II*, ed. Afife Batur, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1996, s. 48-53. 1856 yılındaki Aksaray yangını, İstanbul'un kent dokusunun yeniden şekillenmesinde önemli bir dönemeç olmuş, hükümetin görevlendirdiği İtalyan mühendis Luigi Storari, organik sokak dokusunu yeniden düzenlemiştir. Storari, tam bir grid sistem yerleştirmeye de ana arter Aksaray Caddesi'ni genişleterek üzerinde meydan havasında üç kavşak yaratmıştır. Bkz. Z. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı.....*, s. 46.

¹¹ Maurice Cerasi, *Dıvanyolu*, çev. A. Özdamar, İstanbul: Kitap Yay., 2006, s. 152.

¹² D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", s. 26-48.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Z. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı ....*, s. 36-60.

¹⁴ Güntak Akın, "Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1993, s.122-133.

¹⁵ Bâbürlü, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Paşa Kapısı ve Sadaret Dairesi, Tanzimat döneminde ise Osmanlı hükümeti anlamında kullanılmış bir terimdir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Bâbürlü", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2. cilt, 1988, s. 378-386. Tanzimat'ın ilanından sonra Dahiliye, Hariciye, Adliye Nezaretleri ve ardından Şura-yı Devlet burada çalışmaya başlamış ve Bâbürlü gerçek kimliğini Tanzimat Dönemi ile kazanmıştır. Bkz. Zafer Toprak, "Bâbürlü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (D.B.İ.A)*, 1. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını,

İstanbul, 519-520.

¹⁶ Ebniye idaresinde görevli olan Stefan Kalfa, birçok binanın tamir ve inşasını yürütmüş, Beykoz Kasrı'nın da planını çizip uygulamıştı. Bkz. Nurcan Yazıcı, *Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*, MSÜ SBE Doktora Tezi, 2007, s. 177. 1845'te inşaatına başlanıp 1848'de tamamlanan Beykoz Kasrı, Boğaziçi'ndeki ilk kâgır bina olması açısından önem taşımaktadır. Bkz. İ. Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul .....", s. 25.

¹⁷ Uğur Tanyeli, "Bâbürlü-Mimari", *D.B.İ.A*, 1. cilt, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yay., 1994, s. 520-523.

¹⁸ Bu konudaki arşiv belgeleri için bkz.: Gözde Çelik, *İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları, Yayımlanmamış Doktora tezi*, İTÜ. FBE, İstanbul, 2007, s. 523-535.

¹⁹ Batı kaynaklı iç mekân donatı elemanları, II. Mahmud zamanından itibaren, toplumun üst katmanlarında, statü ve değişen kültürel tercihlerin ortaya konması açısından simgesel bir anlam taşımıştır. Bkz. Uğur Tanyeli, "Osmanlı Barınma Kültüründe Batılılaşma, Modernleşme: Yeni Bir Simgeler Dizgesinin Oluşumu", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1996, s. 284-297. Arz odası haricinde, Bâbürlü iç mekânında kullanılan ayna, kanepeler, sandalye, sehpa, camerkanlı dolap gibi Avrupa kaynaklı eşyalar, geleneksel sedir, minder ve rahlelerle kombine edilmiş veya geleneksel oturma düzenleri korunmuştur. Bu dönemde, iç mekân donatı pratikleri açısından, toplumsal ve siyasi hayatta da gözlenen dualitenin varlığından bahsedilebilir.

²⁰ Özellikle Gaspere Fossati'nin 1847 tarihli projesiyle Baltalıman'ında gerçekleştirilen kâgır Reşid Paşa Sahilsarayı, dönemin diğer kâgır sahil saraylarına öncülük etmiştir. Bkz. Cengiz Can, "Tanzimat ve Mimarlık", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, "Uluslararası Bir Miras"*, YEM Yayın, İstanbul, 2000

s. 136.

²¹ Ayşe Nasır, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, İTÜ FBE Doktora Tezi, 1991, s. 58; C. Can, "Tanzimat ve Mimarlık", s. 132.

²² Bkz. Uzey Yergün, *Batılılaşma Dönemi Mimari-sinde Yapım Teknolojisindeki Değişim ve Gelişim*, Doktora Tezi, Y.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, s. 103.

²³ Yapı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855)", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Ayrı Basım*, 34, 1984, s. 61-72.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri", *150. Yılında Tanzimat*, ed. H. Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1992, s. 397-439.

²⁵ Maarif üyeleri yer konusunda itiraz etmiş, ayrıca muhafazakâr çevreler Ayasofya Camii karşısında müslüman ve gayrimüslim öğrencilerle dolu bir okulun kurulmasının doğru olmayacağını belirterek, Sultan Abdülmecid'e bu konuda uyarıda bulunmuşlardır. Bu durum binanın uzun zaman süruncemede kalmasına yol açmıştır. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1991 (3. baskı), cilt 2, s. 12-13. Darülfünun binasının, ideolojik bir çatışma şeklinde sürdüğü anlaşılan bu tartışmalar sonrasında, öngörülen ölçülerde ve İstanbul silüetinde baskın konumda inşa edilmiş olması, yapının aynı zamanda Tanzimat düşüncesini, aydınlanma ve modernizmi simgeleyen bir anıt niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Bkz. C. Can "Tanzimat ve .....", s. 134.

²⁶ Afife Batur, "Darülfünun Binası", *D.B.İ.A.*, 2. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 562-563.

²⁷ E. İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da....", s. 406.

²⁸ Başbakanlık Osmanlı arşivine bulunan 1281 Şev-

val 24 / 22 Mart 1865 tarihli İrade Dahiliye (İ.DH) nr. 37075.

²⁹ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü*, Yeni Çığır Kitabevi, 1993, İstanbul, s. 455.

³⁰ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Konakları:1-Konak Mimarisi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Temmuz 1951.

³¹ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Konakları:2-Konaklarda Hayat", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Temmuz 1951.

³² Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Konakları", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Ekim 1962.

³³ Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan, "Meclis-i Vâlâ azasının malum gecelerde reis paşa konağı ve sair mahallerde toplanmaları" kararına dair 1841 tarihli belge, bu konuya bir örnek oluşturur. Bkz. 1256 Zilkade 29 / 22 Ocak 1841 tarihli İ.MVL nr. 240. 1850'lerde bürokrat konakları, yabancı devletlerle yapılan toplantılar için de zaman zaman kullanılmaya devam etmiştir. Kırım Savaşı zamanında İstanbul'da olup anılarını yayınlayan Lady Hornby, Osmanlı Devleti'nin 1855'deki ikinci dış borçlanmasını denetleyen komisyonun Kasım ayında, Fuad Paşa'nın İstanbul'daki konutunda toplandığını kaydetmektedir. Bkz. L.E.B., Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007 (1863), s. 99.

³⁴ Konak yaşamı, bu dönemde belli kurallara bağlıdır. Yalılardan konaklara veya konaklardan yalılara geçiş, müneccimbaşı tarafından belirlenen "eşref saat" doğrultusunda irade ile olmaktadır. Bkz. Ali Rıza Bey (Bahkhane Nazırı), *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s.352. Söz konusu iradelerden, Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan, "kış mevsimi nedeniyle konaklara nakil iznine dair" kararlara örnekler: 1256 Şaban 12 / 9 Ekim 1840 tarihli İ.DH nr. 1078, 1275 Rebiülevvel 10 / 18 Ekim 1858 tarihli İ.DH nr. 27486, 1276 Rebiülevvel

10 / 7 Ekim 1859 tarihli İ.DH nr. 29411. "Yaz mevsimine girilmesiyle sahilhanelere nakil iznine dair" kararlara örnekler: 1263 Rebiülahir 24 / 11 Nisan 1847 tarihli İ. DH nr. 7278, 1274 Şevval 4 / 18 Mayıs 1858 tarihli İ.DH nr. 26651, 1279 Zilkade 15 / 4 Mayıs 1863 tarihli İ.DH nr. 34430, 1289 Muharrem 15 / 25 Mart 1872 tarihli İ.DH nr. 45041.

³⁵ Yangın sonrasında kurulan Islâhât-ı Turuk Komisyonu ve ele alınan uygulamalar için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*.

³⁶ Tanzimat dönemi konakları hakkında bkz. Gözde Çelik, "İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Döneminin Kâğıt Konakları," *İstanbul Araştırmaları Yıllığı / Annual of Istanbul Studies*, Sayı:2, İstanbul Araştırma Enstitüsü Yayınları, ISSN: 2147-2068, İstanbul, Ekim 2013, s.141-155.

³⁷ Konağın yapım tarihi bazı kaynaklarda 1854-1855, bazılarında 1865 olarak gösterilmektedir. Terzioğlu, inşaatın bitiş yılı olarak 1854 yılını verir. Bkz. Arslan Terzioğlu, "Abdüllatif Suphi Paşa Konağı", *Antika*, 17, 1985, s.13. Eldem, 1979 yılındaki yayınında 1855 tarihini, 1986 yılında ise 1865 civarını yapım olarak belirtmektedir. Bkz. Sedat Hakkı Eldem, *İstanbul Anıları*, Aletaş, Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş., İstanbul, 1979, s. 180; *Türk Evi: Osmanlı Dönemi, II*, İstanbul, 1986, s. 266.

³⁸ S.H. Eldem, *İstanbul Anıları*, s. 180.

³⁹ Bu köşk, Sadaret Kethüdası Hâdi Efendi'nin kırk odalı 20.000 m² arazi üzerindeki köşktür. Bkz. Terzioğlu, "Abdüllatif Suphi Paşa Konağı", s. 17. Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nı yazdığı yer olarak belirtilen Subhi Paşa Konağı, bu ahşap yapı olmalıdır. Bkz. E. Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 14.

⁴⁰ Eldem, konağın büyük bölümünün selamlık olduğunu, harem dairesinin, bahçe içinde ayrı bir binada olduğunu belirtir. Bkz. S. H. Eldem, *Türk Evi: Osmanlı Dönemi, II*, s. 266.

⁴¹ A. Terzioğlu, "Abdüllatif Suphi Paşa Konağı", s.

17.

⁴² Yapı, İngiliz mimar Smith'in eseridir. Bkz. Eldem, *Türk Evi: Osmanlı Dönemi, III*, İstanbul, 1987, s. 198. Lorando Albümü'nde yapıyı tespit eden Eldem, konağın mimarının Sir Charles Barry olduğunu da iddia edildiğini aktarır. Bkz. Eldem, *İstanbul Anıları*, s. 60.

⁴³ Eskiden bu arsada bulunan Valide Sultan kethüdası Yusuf Ağa'nın konağı, 1808 yangınından sonra Bâbîali çalışanlarına tahsis edilmişti. Bkz. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1956, s.181. 1838 yangınından sonra, Necip Bey'e aitken kısa bir süre yeniden Bâbîali olarak kullanılan konak, sonradan Nakibül-Eşraf Tahsin Bey tarafından alınmıştır. Bkz. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Konaklarına Dair", *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Eylül 1957. Tahsin Bey'den Fuad Paşa'ya, ondan da Yusuf Kâmil Paşa'ya geçen konağın arsasına Zeyneb Hanım ve eşi Kâmil Paşa doksan bin altına bu konağı yaptırmışlar, konağın eşyası kethüda Hüseyin Hâki Efendi tarafından otuz bin altın liraya Avrupa'dan getirilmiştir. Bkz. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Zeyneb Kâmil Konağı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 11 Ekim 1951.

⁴⁴ M. Baha Tanman, "Zeyneb Hanım Konağı", *D.B.İ.A.*, 7. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 549-550.

⁴⁵ Semavi Eyice, "Ali Paşa Konağı", *D.B.İ.A.*, 1. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 198-199.

⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Şeref, "Fuad Paşa Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu?", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, sayı: 1/6, 1329, s. 129-136. Bu yapının tasarım ve inşasında Barborini ve Bourgeois görev almışlardır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.DH, nr. 42727, 18 Rebiülevvel 1287 / 18 Haziran 1870.

⁴⁷ H.Y., Şehsuvaroğlu, "İstanbul Konaklarına Dair", *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Eylül 1957.

⁴⁸ Hâluk Y., Şehsuvaroğlu, “Mithad Paşa Konağı”, Cumhuriyet Gazetesi, 2 Ağustos 1951. İlk Kanun-i Esasi tasarısının hazırlandığı yer olan konak, Abdülhamid döneminde nazırlar toplantısı sırasında, Çerkez

Hasan vakasına sahne olmuştur. Bkz. Semavi Eyice, “İstanbul’un Tarihi Eserleri”, İ. A., 5. cilt, M.E.B, 1997, 126; Beşir Ayvazoğlu, Divanyolu Bir Caddenin Hikayesi, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2003, s. 60.

Şekil 1. Bâb-ı Âli, deniz cephesi şematik çizim

(G. Çelik, İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları, 2007, s. 323).

Şekil 2. Hazine-i Evrak Binası, genel görünüm (G. Çelik, 2007).

Şekil 3. Ayasofya yanında I. Darülfünun Binası (Şehbal, 1 Teşrin-i Sani 1325, no 15, 289).

Şekil 4. I. Darülfünûn Binası kara cephesi (Abdullah Biraderler, Abdülhamid Albümleri),
(<https://www.loc.gov/pictures/item/2003674636/>)

Şekil 5. I. Darülfünûn, deniz cephesi şematik görünüm (G. Çelik, İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat
Dönemi İdari Yapıları, 2007, s. 404).

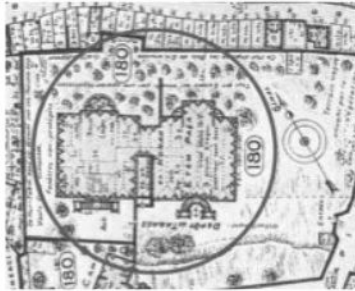
Şekil 6. II. Darülfünûn Binası (Basın Müzesi), (G. Çelik, 2007.).

Şekil 7. Bâb-ı Seraskeri Binası (Abdullah Biraderler, Abdülhamid Albümleri),
(<https://www.loc.gov/pictures/item/2003671911/>)

Şekil 8. Subhi Paşa Konağı ön cephe (G. Çelik, 2007).

Şekil 9. Pervititch haritalarında Edhem Paşa Konağı (pafta 69) (Jacques Pervititch, Sigorta Haritalarında İstanbul:
İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch, çev. Zülal Kılıç, Axa Oyak, İstanbul, s.141).

Şekil 10. Âli Paşa Konağı genel görünüm (C. E. Clement, Constantinople, The City of the Sultans, Dana Estes and Company Publishers, Boston, 1895).

Şekil 11. Maliye Nezareti olarak kullanılan Fuad Paşa Konağı (Abdullah Biraderler, Abdülhamid Albümleri), (<https://www.loc.gov/pictures/item/2003674638>).

Şekil 12. Mütercim Rüştü Paşa Konağı (G. Çelik, 2007).

Şekil 13. Rauf Paşa Konağı orijinal görünümü (Abdullah Biraderler, Abdülhamid Albümleri) (<https://www.loc.gov/pictures/item/2003674639/>)

Fetih Başkentinden Küresel İstanbul'a Kazlıçeşme'de Değişim ve Kentsel Dönüşüm Barselona22@ Projesi ile Bir Karşılaştırma*

Funda BUDAK**

Görsel 1: Kazlıçeşme eski deri sanayi yerleşim arazisi ve 16/9 kuleleri ¹

*Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, Eylül 2014, ss:9-34. Online ISSN 2147-6926-Print ISSN 2147-6934

** Dr., E-posta: akkavak31@gmail.com

¹Fotoğraflar makale sahibine aittir.

Giriş

İstanbul'un pay-i taht oluşundan bugüne 561 sene geçti. Osmanlıların şehir-i yegânesi bugünlerde tarihinin en radikal dönüştürmelerinden birini yaşamaktadır. Ele geçirilişi, Osmanlı şehri haline gelişi, modernleşmesi, başkentliği Ankara'ya kaptırması, cumhuriyetle birlikte bir sanayi merkezine dönüşümü, gecekonduyla kuşatılması, sanayiden kurtulma çabaları onun başlıca geçiş dönemlerindendir. Sur içinden sur dışına taşmış, dört mevleviyetken (Mantran, 1990, s. 122) 39 ilçeye ulaşmış, başlangıçtaki 1440 hektardan 250.000 hektara yayılmış (Kuban, 2010, s. 105) ve eski ahşap İstanbul'un yerini önce kâğıt daha sonra da betonarme bir kent almıştır. Bu idari süreçler ve mimari değişimin siyasetteki değişimle aynı tempoda seyretmesi sonucu İstanbul'un farklı dönemlerindeki yerel siyasetinin geleneksel, popülist, merkezîyetçi, projeci, yatırımcı, dayatmacı, kayırmacı, müdahaleci ve sosyal belediyeçi tarzları, çeşitli disiplinlerden yazarlar tarafından

sorgulanmıştır (Erder ve İncioğlu, 2004, s. 5-17; Kuyucu, 2012, s. 125). Günümüzde İstanbul, kentleşen gecekonduları, 90 gökdeleni¹ ve 13.255.685 resmi nüfusu² ile "dünya kenti" (Friedmann, 1986) olma iddiasındadır. "2010 Avrupa Kültür Başkenti" statüsü onu Batı Avrupalı metropollerle aynı sınıfa koyacak; kültür, turizm ve kongre endüstrilerini geliştirmesi için bir fırsat olarak değerlendirilecektir.³

"Küresel kent" (Sassen, 1991) yazınının hizmet, finans, bilgi teknolojisi ve kültür endüstrisi odaklı kent tanımı İstanbul'da belediyeçiliğin yeni ilkeleri arasına girmekte gecikmemiştir.⁴ 2003-2014 arasındaki dönem, yasalar ve uygulamalar açısından kendisinden önceki bütün dönemlerden piyasa ekonomisine yüksek bağlantı sağlaması ile ayrılacaktır. Bizzat devletin müdahaleleri sonucu "sorunlu alanların fiziki iyileştirilmesi ve tarihi yapıların korunması"⁵ gereği üzerinden meşruiyet tesis edilerek eskiden sanayiye ve gecekonduya tahsis edilen araziler satışa sunulmuştur.

Görsel 2: İstanbul Avrupa Yakası Gökdelenleri ⁵

¹ Fotoğraf: Oktay Çilesiz, Metin Pala (AA); <http://gundem.milliyet.com.tr/>, (2014)

Toplumsal ve mekânsal ayrışma, bir yanda yeni elitlerin zenginliğini diğer yanda yoksullaşmayı sıradanlaştıran iki önemli toplumsal olgu olarak karşımıza çıkar. Bütün bu etkiler altında İstanbul'un coğrafyası, mimarisi ve silüetinin eş zamanlı değişimi hız ve süreklilik kazanmaktadır.

Bu değişimin en çarpıcı örneklerinden biri Zeytinburnu ilçesinde yer alan Kazlıçeşme'de kendini göstermektedir. Mekânsal ayrışmanın ve silüet değişiminin yakın bir gelecekte kuvvetle hissedileceği eski sanayi mahallesi Kazlıçeşme'de ne olduğunu anlayabilmek, İstanbul yerel siyasetinin geçmişi ve bugünü inşa eden meselelere vakıf olmayı gerektirmektedir. Bu amaçla bu yazıda tarihsel dönemleştirmeyi takiben Kazlıçeşme'yi imar uygulamaların nesnesi haline getiren değişim olgusu ele alınacaktır.

Kazlıçeşme Nereden Nereye Geldi?

Kazlıçeşme'ye ilişkin edinilebilen en eski bilgiler Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulduğu ve en eski sur dışı mahallelerden biri oluşu hakkındadır. Sur dışında bulunması büyük vakıf arazilerinin varlığını da açıklamaktadır. Mahallede eski Bizans surlarının yanı sıra Kazlıçeşme Mezarlığı (44.699 m²) (Akçay, 1974, s. 375), 1838 tarihli Balıklı Rum Hastanesi (87.374 m²), 1834 tarihli Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi (21.912 m²) (Akçay, 1974, s. 164), II. Abdülhamit tarafından yıkılarak yeniden inşa edilen 1831 tarihli Mühimmât-ı Harbiye Hastanesi (bugünkü Zeytinburnu Belediye binası), 15. yüzyıl Fatih Sultan Mehmet Camisi, 17.yüzyıl Merzifonlu Kara Mustafa Camisi, Rum Ortodoks Kilisesi ve Eriklibaba Cemevi bulunmaktadır. Mahalleye adını veren

Görsel 3: Tarihi Kazlıçeşme'nin restorasyondan sonra görünümü

Görsel 4: Zeytinburnu kıyı şeridi mahallesi Kazlıçeşme¹⁰

¹⁰ Zeytinburnu Kent Planı, Zeytinburnu Belediyesi, Ölçek: 1/1500, (2014). Fotoğraf makale sahibine aittir.

1537 tarihli, mermer gövdeli, kaz figürü işlenmiş çeşme, sanki tek başına bu uzun tarihin bekçiliğini yapmaktadır.⁶ Son idari değişiklikler cumhuriyet döneminde. Önce 1953 yılında Fatih ilçesi sınırları içine alınmış, daha sonra da 1957 tarih ve 7033 sayılı yasa ile ilçe olan Zeytinburnu'na dahil edilmiştir.⁷

Kazlıçeşme, tarihi nitelikteki dini ve sivil binalarla kimliğinin bir katmanını sergiler. 436 yıl boyunca hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde önemli bir imalat merkezi oluşu ise mahallenin adı ile özdeşleşmiş diğer bir kimlik özelliğidir. Son 20 yılda ise Kazlıçeşme'nin İstanbul'un "dünya kenti" statüsünü elde etme yolundaki değişim hedeflerinin somutlaştığı bir mekân adayı olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sanayi ve Ticaretin Gelişiminin

Kazlıçeşme Üzerindeki Etkisi

Bugün Kazlıçeşme mahallesi olarak tanımlanan bölgeye ilk yerleşen imalat türü dericiliktir. Bu imalat Fatih dönemine tarihlenmektedir. Devletin zenginleşmesi için girişilen fetih savaşlarında kullanılan derilerin üretimini sağlayacak deri lonca ve tabakhaneleri sur dışında bulunan Kazlıçeşme'ye yerleştirilmiş ve 360 tane debbağhane⁸ inşa edilmiştir. Araştırmalara göre Osmanlı saraciyesi ipek ve yün dokumacılığının ardından üçüncü önemli sanayi olarak ortaya çıkmaktadır. Faroqi, Osmanlı İmparatorluğu'nda deri ürünlerinin lüks tüketim malları içinde önemli bir ticaret kalemi oluşturduğunu belirtmektedir (Faroqi, 2011, ss. 10-201).

On yedinci yüzyılda İstanbul'da 450.000-700.000 kişinin yaşadığı tahmin

edilmektedir. Bu nüfus, onu Avrupa ve Yakın Doğu'nun en büyük kentlerinden birine dönüştürmüştür (Mantran, 1990, s. 46). Robert Mantran'ın "*kiliseler, havralar ve camilerin dağılımı tek başına eski İstanbul'daki nüfus dağılımının imajını meydana getirmektedir*" (Mantran, 1990, s. 64) tespiti temelinde dini yapıların sayılarına bakarsak mahalle nüfusunun çeşitli milletler arasında dağılımını Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler olarak sıralamak yanlış olmayacaktır. Ayrıca daha ilerideki nüfus sayımlarının gösterdiği gibi hastane vakıfları dışarıda kalmak üzere mahallenin esas olarak imalat yerleşimi olması da yüksek bir olasılıktır.

II. Mahmut dönemi fabrika kuruluşlarına tanık olunan dönemdir. Tanzimat öncesi özel işletmelerin genellikle imalathane ölçeği, devlete ait fabrikaların ise askeri işletmeler olduğu belirtilmektedir. Kazlıçeşme deri imalathaneleri birinci tip; 1843'de kurulan Fabrika-i-Hümayun isimli demir fabrikası ise ikinci tip işletmelerdendir. 1858'e kadar sürekli geliştirilen dev tesisin yatırım tutarının 50 milyon kuruş olduğu belirtilmektedir (Güran, 1992, s. 20). Fabrika-i-Hümayun'da demir boru, ray, pulluk, kılıç, bıçak, tüfek ve aksesuarları, kilit, anahtar, havan topu vb. yanı sıra pamuklu astar, basma kumaş ve çorap gibi çok çeşitli tekstil üretilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2009). Bu büyüklükteki bir fabrika kompleksinde çok sayıda yerli ve yabancı uzman ile işçi çalıştırıldığı; sivil ve askerlerden oluşan bu kişilerin konutlarının yakın çevrede bulunduğu kaydedilmektedir (Özvar, 2005: 49).

1840'larda başlayan sanayiye geliştirme ve güçlendirme çalışmaları devletin teşvik politikası sayesinde yürütülmüştür. Gündüz

Ökçün (1972, ss. 157-167), 1851-1897 arasındaki teşvik ve muafiyetlerin sağladığı imtiyazları şöyle aktarır:

“Diğer taraftan sanayiye teşvik için ve fabrikalar kurmak maksadıyla 1851 ve 1873 yıllarında alınan kararlarla fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri tanınmıştır. 1888 yılında bu muafiyetler fabrika inşasına lüzumlu maddeleri içine alacak şekilde genişletilmiş ve 1897’de yeni fabrikalara on yıl müddetle vergi muafiyeti getirilmiştir..... Özellikle büyük fabrikalar kurulurken Avrupa’dan ilk defa getirilecek makine ve alet, edevat için gümrük muafiyetleri tanınmıştır. Yine bu fabrikalarda imal edilen mamuller için ihraç ve iç gümrük muafiyetleri de tanınmıştır.”

1864’de kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu özel girişimi ve yerli imalat sanayini Avrupa rekabetinden korumak amaçlıdır. 1873’e kadar varlığını sürdüren komisyon, imalatçıları şirket çatısı altında toplayarak güçlendirmeye de çalışmıştır. Bu çerçevede “1868’de Saraçlar, 1870’de Tabakçılar, 1873’de Debbağcılık Şirketi” faaliyete geçer. Az sayıda büyük şirketle makine ve hammadde ithalatına, maliyet ve satışların düzene sokulmasına, loncaların ortadan kaldırılması ile sektöre uğramış çırak ve kalifiye eleman yetiştirilmesine yeni imkânlar sağlanması amaçlanır (Ökçün, 1972, ss. 157-167).

Yine de bu çabalar sanayi üretimini, kalite ve miktar olarak Avrupalı benzerlerinin seviyesine çıkaramaz. İthalata uygulanan gümrük vergilerinin yerli ürünü koruyacak kadar yüksek olmaması, kaliteli yabancı ürünlerin tercih edilmesi, yüksek iç gümrük

resimleri, sermaye birikimi için gerekli kredi ve finans örgütlenmesinden yoksun olunması, mal ve sermayenin dolaşımı için gerekli olan alt yapı eksikliği, yetişmiş insan kaynakları ve eğitim zaafı, teşviklerin verimi arttırmada yetersiz kalışı yerli küçük imalat ve sanayinin gelişiminin aleyhine unsurlardır. Yapısal sorunlar yirminci yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu’nu sarsmaya devam eder. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı pay-i-tahtın yıkılış ilanı, Kurtuluş Savaşı ise yeni bir politik yapılanmanın teminatıdır.

Cumhuriyetin Kalkınma Projesi: Sanayileşme ve İmar Faaliyetleri

Savaşın yıkıcı etkilerinden ve küllerinden silkelenmeye çalışan genç cumhuriyet, 1923’ten itibaren ulus devlet inşası yolunda sanayileşme hamlesinin gerçekleştirilmesi hedefine yönelir. Sanayileşme bir kalkınma projesi olarak kavranmaktadır (Türkün, Aslan ve Şen, 2014, s. 48). Özel işletmelere 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu çerçevesinde verilen teşviklerin (Yavan, 2010, ss. 71-78) büyük çoğunluğu, imalat sektörüne sermaye aktarımı olarak anlaşılmalıdır.

Cumhuriyetin ilk çeyreğinde, bugünkü Kazlıçeşme sınırları içindeki büyük ölçekli yatırımlar arasında Çimento Fabrikası, Bezmenlerin Mensucat Sanayi Fabrikası ve Menderes döneminde yapılan sahil yolu sayılabilir. Bölgenin kaderini İstanbul Belediyesi İmar Müdürlüğü’nün 27 Nisan 1947 tarihli ‘İstanbul Sanayi Bölgeleri Talimatnamesi’ belirlemiştir. Bu belgede Zeytinburnu İstanbul’un sanayi bölgelerinden biri olarak saptanmıştır. Deri, dokuma ve çimento başta olmak üzere sanayi

işletmelerinin bölgeye yerleşmesi artar.⁹ Sanayinin çeperlerinde düşük gelir grupları tarafından enformel konut diğer bir deyişle gecekondu üretimi o yıllarda başlar (Hart, 1969, s.1). Sonradan Kazlıçeşme'nin idari olarak bağlanacağı Zeytinburnu gecekondulaşmada başı çekmiştir. Belediye sınırları dışında olması (Türkün, Aslan ve Şen 2014, s. 53) 1946'daki toplam 5000 gecekondunun 3218'inin¹⁰ niçin bu bölgede yer aldığını açıklayan diğer bir etmendir.

İmar açısından ise 1950'lerin ortalarına kadar fırtına öncesi sessizliğin yaşandığı söylenirse abartılı olmayacaktır. O tarihte 23 bin hektarlık bir alana yayılmış ve nüfusu 1.000.000 (Süher, 2001) olan İstanbul'un tarihi dokusunun eski ve köhne bulunmasının yanı sıra yeni, modern ve motorlu taşıt trafiğine uygun bir İstanbul inşası programıyla tanımlanabilecek imar işleri, dönemin merkezi yönetimi ve onun baş aktörü Menderes'in birinci dereceden meşguliyeti haline gelir. Geniş bir kentsel alanı hedefleyen yatırım hamlesi elbette ki olağandışı bir mali politika icadını da gerektirmiştir. Çeşitli devlet kurumları arasında borcun dağıtımı, belediyenin çıkardığı tahvil, karayolları ve ordunun sunduğu imkânlar, ülke kaynaklarının büyük kısmının İstanbul imarına aktarılması anlamına gelmektedir (Boysan, 2010, ss. 81-95). Yaklaşık "*bir milyar liraya*" mal olan bu operasyonlar (Tekeli, 2013, s. 169) ekonomide bir krizi tetikleyerek Türk Lirası'nın 1958'de % 325 değer kaybetmesinin nedeni ve İstanbul'un yeniden inşa hamlesinin sonu olur. Ekonomik krizin ardından politik bir kriz, devleti yeni arayışlara yönlendirecek, orduyu iktidara taşıyan darbenin ardından ithal ikameci yaklaşımın ağırlık kazanması ile

yatırımlar yeniden sanayiye akacaktır.

1962 yılında kurulan DPT ile beş yıllık kalkınma planları devreye girmiş ayrıca sanayi ve özel sektörün teşviki planlara dahil edilmiştir. Yatırımların teşviki konulu yasal düzenlemeler bu dönemin karakteristiklerindendir. Yatırım indirimini teşvik eden *Gelir Vergisi Kanunu'nda düzenlemeye ilişkin 202 sayılı yasa ile ihracatta vergi iadesini sağlayan 261 sayılı yasanın yanı sıra 1964'de Sınai Yatırım ve Kredi Bankası ile Devlet Yatırım Bankası'nın kuruluşu uzun vadeli kredi sorunlarını çözmek amacı taşır. 1967 tarihli 933 sayılı yasa da yatırımlara sağlanan indirimleri bölgesel ve sektörel olarak artırır. 1973'de ihracatı garanti eden yatırımlara vergi istisnaları tanınır. 1978'de başlayan faiz farkı ödemeleri de başlıca teşvik kalemleri arasındadır (Yavan, 2010, ss. 75-76).*

1980 Teşvikleri, Yeni İmar Yasası ve Sanayinin Desantralizasyonu

24 Ocak 1980 kararları, gümrük koruma duvarları ve ithal ikamesi politikalarıyla özdeşleşen sanayileşme hedeflerinin yerine dış ticarete liberalleşme, kamu işletmelerinde özelleştirme ve enflasyonda stabilizasyonu savunan ihracat odaklı bir ekonomik politika geçirir. (Kotz ve McDonough, 2008, s. 2). İhracat teşvik politikası yeni reformlarla desteklenir. Döviz kredisine kur garantisi, gelir ve kurumlar vergisinde indirim, mali denge vergisinin kaldırılması teşviklerden bazıdır. 1985 tarihli "*Kaynak Kullanımını Destekleme Primi*" (KKDP) imalat sektörü yatırımlarında artışa neden olur (Yavan, 2010, ss. 75-76).

Tüm bu yasal yenilikleri İstanbul nüfustaki artış açısından okumak zihin

açıdır. 1960'da İstanbul nüfusu 1.880.000 kişidir. Kentin sanayileşmesine paralel olarak sadece on yıl içinde nüfus 1.6 misli artarak 3.019.032'ye erişir. 1975 sayımı İstanbul nüfusunun 3.9 milyon kişiye ulaşmış olduğunu gösterir. 1980'de nüfus 4.741.890, 1990'da ise 7.309.190 kişi olarak tespit edilir (Tekeli, 1994)¹¹ Otuz yıl içinde dört misli artan nüfus, hem ekonomik hem de politik yönelimlerdeki değişikliklerden kaynaklanmaktadır. 1960 sonrası ithal ikameci dönem sanayi odaklı bir politika ile tarım sektöründen fon ve nüfus çekmeye devam etmiş buna karşılık artan konut ihtiyacı imar politikalarındaki popülist yaklaşımlarla çözülmeye çalışılmıştır. Bu sonuçlar yerel yönetimleri yeni ihtiyaçları karşılayan planlar yapmak zorunda bırakmıştır. 1980'de metropol ölçekli ilk nazım plan gerçekleştirilir. Sanayinin desantralizasyonu odaklı *1/50.000 ölçekli İstanbul Nazım Planı* metropol sınırları içindeki sanayi alanını 7.100 hektar olarak tespit etmiştir. 1995 Planı'nda ise sanayinin ek gelişme alanı 1130 hektar olarak saptanacaktır (Süher, 2001: www.imo.org.tr). Kazlıçeşme'deki deri sanayinin 1968 yılında çıkarılan bir kararname doğrultusunda Kartal'a nakledilmesi (Tekeli, 2013: 297) amaçlanmış ancak daha sonra Tuzla'da işletmeye açılacak 163 hektarlık organize sanayi bölgesine (OSB) taşınması öngörülmüştür. Bu plan, İstanbul'un en geleneksel sanayilerinden birini belediye sınırları dışına naklederek merkezi kentsel arazileri boşaltmaya yöneliktir. Ayrıca Tuzla'daki OSB, alt yapı çalışmaları tamamlanmış, imar kurallarına harfiyen uyan formel, küçük ve orta ölçekli sanayinin ulus-altı bölgelerde örgütlenmesi isteğinin de göstergesidir. Ancak teşvikler ve planlar

eşgüdümlü çalışmayacak ve Kazlıçeşme deri sanayinin kent dışına nakli için zaman geçmesi gerekecektir.

1980'lerin Kazlıçeşme'si mali teşvik furyası ve imar planları arasında beklenmeyen bir cereyan altında kalmıştır. Öyle ki bu dönemde teşviktan yararlanmak isteyen pek çok girişimci Kazlıçeşme'ye akın eder.¹² Yine de İstanbul Belediye'sinin desantralizasyon gündemi değişmeyecektir. Kazlıçeşme'de kirlilik, fare popülasyonunun artışı ve pis koku vb. etkenlerin yanı sıra imalathanelerin enformel yapısı ve borçları da yerel yöneticileri etkileyen nedenler arasında sayılmaktadır (Kurtuluş ve Aslan, 2014, s. 224). Desantralizasyon, Mayıs 1985 tarihli 3194 sayılı İmar Yasası¹³ ve kamulaştırmayla ilgili 18. Madde bu bölgedeki mülk sahiplerinin korkulu rüyası haline gelir.¹⁴ Zamanın Belediye Başkanı Dalan, "kara leke" Kazlıçeşme'yi temizleme ve imalatçıları Tuzla Organize Sanayi Bölgesi'ne taşıma projesindeki ısrarlı tavrı ile tanınmaktadır. Sektörün de bağlarından Hasan Yelmen'in (1992, ss. 94-95) aktardığına göre taşınması gereken fabrika sayısı 163'tür. Proje, ANAP'lı Dalan tarafından değil, popülist bir yerel siyasetçi olarak bilinen CHP'li Sözen'in inisiyatifi ile 1991 tarihli Kazlıçeşme Turizm ve İş Merkezi Mevzi Planı ile gerçekleştirilmiştir. Kazlıçeşme dericilerinin Tuzla'ya taşınma projesi sanayicilerin beklentilerini tam olarak karşılamadan¹⁵ 1992'de tamamlanmıştır. O tarihte, Kazlıçeşme'deki taşınmazların 29.077 m²'si (% 18) Maliye, 17.769 m²'si (% 11) İstanbul ve Zeytinburnu Belediyesi ve 7.592 m²'si (% 4.7) vakıf mülküdür. Diğer bir deyişle toplam arazinin % 33.7'si kamuya aittir. Geri

kalanların 44.870 m²'si (% 28) şahıs arazisidir. Mülkiyeti dava konusu olan 8.724 m² (% 5.4) bulunmaktadır. Bunun dışında kadastral yollar 26.165 m²'lik alanı kaplar (Yüzer, 1993, s. 78). Bölgeye Luigi Piccinato¹⁶ tarafından önerilen şekilde bir liman yapılması fikri 1998'de inşaatı bitirilen ZeyPort ile gerçekleşmiştir.

Kazlıçeşme'nin son 50 yıllık nüfus verileri desantralizasyon öncesi ve sonrası nüfus hareketlerini göstermektedir. İlhan Tekeli (2013, s. 318), mahallenin bağlı olduğu Zeytinburnu ilçesinde 1965 tarihinden itibaren nüfus artış hızındaki yavaşlamaya ve Kazlıçeşme'nin de aralarında bulunduğu bazı mahallelerin nüfuslarındaki düşmeye dikkat çekmektedir. Nitekim 1970-1980 arasındaki teşvikler dönemi hariç tutulduğunda Kazlıçeşme'nin desantralizasyon sonrası hareketsizlik yılları düşük nüfus sayılarıyla örtüşmektedir. Nüfus 1965'te 534 iken 1980'de 3653'ye yükselmiş; 1990'da 1539'a düşmüş, sonraki yıllarda fazla değişmeden 2010'da 1289 seviyesine gelmiştir. Ancak Kazlıçeşme'nin tersine, enformel imalat sektörünün varlığı, yapılaşmanın son yirmi yılda artışı ve göç alan bir bölge haline geliş neticesi Zeytinburnu'nun toplam nüfusu yaklaşık 300 bin kişiye ulaşmıştır (Gökçen, 2011, s. 195).

Kazlıçeşme İmar Uygulamaları ve Sonuçları

Bu yazının girişinde küresel kent uygulamalarının piyasa ekonomisine yüksek bağlantısı, devlet müdahalesi, mekânsal ve toplumsal ayrışma gibi tipik özelliklerine değinilmişti. Bu bölümde İstanbul'un en eski imalat bölgesi olan Kazlıçeşme'yi küresel kurallar uyarınca dönüştüren imar kararları,

bunların hangi idari düzeylerde alındığı, üst ölçekli planlarla uyumu, uygulamaların farklı kentsel gruplar arasında yarattığı çatışma zemini ve projelerin temel özellikleri ele alınacaktır.

Bu kararlar içerisinde en dikkat çeken, Kazlıçeşme'yi kamuoyunun gündemine taşıyan ve çeşitli tartışmalara yol açan inşaat şirketi ASTAY'a verilen imar izinleri hakkındadır. ASTAY'ın *OnaltıDokuz İstanbul* projesi, Kazlıçeşme'de 30 dönümlük bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Bu projenin Sultanahmet Camisi'nin sol tarafından yükselerek İstanbul silueti açısından çok tartışmalı bir kırılmayı temsil ettiğini söyleyebiliriz. 26, 32, 36 katlı üç binası ve toplam 154.000 m²'lik inşaat alanı ile ASTAY, mahalleye getireceği yeni yaşam tarzını şöyle tanımlamaktadır.¹⁷

“OnaltıDokuz İstanbul, çağdaş mekan anlayışı ve farklı yaşam felsefesiyle rezidans ve apart dairelerinde kentli olmayı yeniden tanımlıyor. 30 dönüm arazi içinde, denize 200 m ve lebiderya deniz manzarası. En alt kattan zirveye kadar tamamı İstanbul'a hakim 3 bloktan oluşuyor. 25.000 m² alışveriş ve yaşam alanı, teknomarketten süpermarkete, kreşten oyun alanına kadar her şeye sahip. Ayrıca kapalı otopark, sosyal ve peyzaj alanlarıyla da günlük tüm ihtiyaçları bir araya topluyor.”

Yeni bir yaşam biçimiyle “*kentli olmanın yeniden tanımlanması*” ifadesi, toplumsal ayrışmanın hedeflendiği, özendirildiği dahası böyle bir konut tipinin statü aracı olarak konumlandığını göstermektedir.

Bu kararlara duyulan tepkiyi

somutlaştıran örneklerden biri Mayıs 2012 tarihli bir TBMM önergesidir. Merkezi yönetimin tutumu dönemin Çevre ve Şehircilik Bakanı Erdoğan Bayraktar'ın önergeye ilişkin açıklamalarıyla netleşmektedir.¹⁸

"1/5000 ölçekli Nazım İmar Planı'nın mahkeme kararı ile iptal edilmesi neticesinde, bu plan kapsamında bulunan Zeytinburnu ilçesi Kazlıçeşme mahallesi 89 pafta, 771 ada, 12 parsel sayılı taşınmazın yer aldığı alanın plansız kalması sebebiyle, yeni plan hazırlanması zorunluluğunun hasıl olduğu, anılan parsel ile ilişkin plan teklifinin Bakırköy ve Zeytinburnu sahilinde 1991-2011 yılları arasında onaylanan turizm alanlarına yönelik planlardaki mevcut çevre yapılanma değerleri dikkate alınarak onaylandığı, plan notları uyarınca; turizm tesis alanında, toplam inşaat alanının yüzde 40'ı kadar rezidans, müze, kütüphane, sergi salonu, restoran, eğlence merkezi, otel bünyesinde hizmet eden ticari ünitelerin yer alabildiği Büyükşehir Belediye Başkanlığı'ndan alınan bilgilerden anlaşılmıştır. Ayrıca İstanbul ili, Zeytinburnu ilçesi Kazlıçeşme mahallesi, Abay caddesi, 89 pafta, 771 ada, 12 parsel ile alakalı söz konusu inşaatın 16 Mayıs 2008 tarih ve 2008/117 sayılı İstanbul Büyükşehir Belediyesi Meclis Kararı ve eki 5 Temmuz 2008 tarihli 1/5000 ölçekli Mevzi Nazım İmar Planı doğrultusunda hazırlanan 15 Eylül 2009 tarih ve 296 sayılı İstanbul Büyükşehir Belediyesi Meclis Kararı ve eki 21 Mayıs 2009 tasdik tarihli 1/1000 ölçekli Uygulama İmar Planı'na göre 23 Aralık 2009'da İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'na avan projesi ve cephe silüetleri onaylanmıştır".

Böylece söz konusu inşaatın Aralık

2009'da Büyükşehir Belediye Başkanlığı'na onaylanan avan-proje ve cephe silüetleri ile bunlara istinaden Şubat 2010'da Zeytinburnu Belediyesi tarafından verilen yapı ruhsatına uygun olduğu kamuoyuna tebliğ edilmektedir.¹⁹ Özellikle dikkat edilmesi gereken mesele ise İstanbul'un Avrupa Yakası'nda inşası onaylanan yükseklik ve cephelerin bölgeye yatırım yapmayı düşünen diğer şirketlerin nezdinde model teşkil eden bir karakter kazanmış olduğudur. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra *Tarihi Yarımada Alan Yönetimi Sınurları* içerisindeki dönüşüm alanlarına ve yapılaşmaya ilişkin kamuoyu tartışmalarının ve silüeti bozan fazla katların tıraşlanması türünden taleplerin devam ettiği görülmektedir.²⁰

O halde ihtiyaç duyulan husus, yönetimin çeşitli düzeylerinde alınan imar kararlarının üzerindeki gölgeyi aydınlatacak bir rehberdir. Bu durumda İstanbul'un imar anayasası kabul edilebilecek yasal bir belge olan 15.06.2009 tarihli, 1/100.000 ölçekli İstanbul Çevre Düzeni Planı'na başvurmak konuya açıklık getirebilecektir. Bu planın genel hükümlerindeki 8.2.15. Maddesi, silüet konusunu şöyle yorumlamaktadır:²¹

"İstanbul kent kimliğinin en önemli öğelerinden biri olan Tarihi Yarımada, Boğaziçi, Haliç, Üsküdar, Haydarpaşa, Moda, Adalar vb. kent görüntülerinin (silüetlerinin) muhafaza edilerek gelecek kuşaklara bozulmadan aktarılması, silüeti olumsuz yönde etkileyecek yapılaşma ve gelişmelere izin verilmemesi, silüeti olumsuz etkileyen uygulamaların ise zaman içinde ıslah edilmesi esastır. Kentin sahip olduğu özgün silüetin etkilenme bölgeleri ile bütünleşerek korunması ve geliştirilmesi için ilgili

kurumların işbirliği ile kent silüetine ilişkin ilke ve üst eşik sınırlarını belirleyecek İstanbul geneline ilişkin “siluet ana planı” ve bu plana altlık teşkil edecek bütüncül bakış açısına sahip bölgesel siluet çalışmaları yapılacaktır.”

Metinde siluetin korunması, olumsuz etkiler getirecek yapılaşma ve gelişmelere izin verilmemesi şeklindeki vurgu yeterince güçlüdür. “*Olumsuz uygulamaların ıslah edilmeleri*” için söz konusu tarihte gerekli çabanın gösterileceği ifade edilmektedir. Nitekim, silueti koruma altına alacak bir gelişme sağlanmış ve çözüm, “*Siluet Çalışmaları: 1/1000.000 Ölçekli ÇDP Plan Notu Teklifi*”nde yer almıştır.²²

“1/100.000 ölçekli İstanbul Çevre Düzeni Planı’nın Kent Görünümüne (Silüete) İlişkin Plan Notu Değişikliği Teklifi Hazırlanmış ve İBB Meclisi tarafından 13.10.2011 ve 2286 kararı ile onaylanmıştır.”

Nihai kararlar ve çevre düzenleme planı arasındaki uyumsuzluğun gösterdiği üzere, uygulama planlarının yapılış süreci ve kararların alınma aşamasında kurumlar arası eşgüdüm çalışmamış veya çalıştırılmamıştır.

Benzer büyüklükte ve siluet açısından benzer kaygılar yüklü diğer bir girişim ise bir başka Kazlıçeşme arazisine yöneliktir. Emlak Konut GMO tarafından Kazlıçeşme’de satışa sunulan yüz on bir bin metrekarelik Osmanlı dönemi Fabrika-i Hümayun ve Cumhuriyet dönemi eski askeri tank fabrikası arazisinin ihalesi Özak GYO, Yeni Gün İnşaat-Delta Proje İş Ortaklığı’nca kazanılmıştır. Basında yer alan haberlere göre arazi, hâsılatan ödenmek üzere dört milyar iki yüz otuz milyon liraya satın alınmıştır. 2007 tarihli imar planında % 80’i “askeri alan” olması

nedeniyle imara kapalı arazi, yeni imar planı çerçevesinde bu statüden çıkarılmış ve inşaat izni Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nca onaylanmıştır. 16/9’a ilişkin kararların benzeri şekilde konut, ticaret ve turizm alanı ilan edilen araziye toplam inşaat alanı olarak da 2.5 emsal verilmiştir. Böylece arazideki yapı alanı da 226.000 m² olarak gerçekleşecektir. Yeni binaların kat sayıları 23, yükseklikleri ise 70 metre olacaktır. Tüm bunlar Tarihi Yarımada silüetine yeni müdahaleler anlamına gelmektedir. Bünyesinde barındırdığı Katar menşeli Barwa International ile küresel karakteri öne çıkan başka bir proje ise sahildeki 13.500 m²’lik arazi üzerine inşa edilen 29 katlı Ottomare’dir.²³ Bu arazi yakınındaki eski çimento fabrikası ise belediye yetkililerinin verdikleri bilgiye göre henüz satış aşamasında bulunmaktadır.

Kamu ve özel mülke ait arazilerin el değişimi ile gerçekleştirilen, eski sanayi bölgelerinin tüketim, hizmet ve konut sektörleri tarafından yeni işlevlerle kullanıma sunulmalarıdır. Küresel taleplerle bağlantılı dönüşüm projeleri yerel ihtiyaçları göz ardı eden rant odaklı dönüşümlere yol açmaktadır. Nitekim yasa ve yönetmeliklerle desteklendiği halde bu projelerin İstanbul’un tümünü kavrayan Çevre Düzenleme Planı’na uygun olduklarını iddia etmek güçtür. Toplumsal faktörü dönüşüm planlarının can alıcı kriterlerinden biri olarak algılayan küresel projelerle karşılaştırıldığında, söz konusu arazilerin dönüşümünde karma ‘işlevsel’ kullanımların, istihdam boyutunun, sosyal konutların, bu arazilere komşu diğer mahalleler ile bağlantıların perçinlenmesinin ve entegrasyon gibi toplumsal problemleri yumuşatıcı özelliklerin ihmal edildiği

görülmektedir.

Bölgedeki yeni inşaatlar bitince komşu alanları kullanan kentliler, elit bir kentli profili ile yan yana barınacaktır. Castells'in (2002, s. 351) izinden giderek, bu elitlerin yeni inşaatlar sayesinde kendilerini ifade etmek istedikleri kentsel görünimleri gerçekleştirdikleri varsayılabilir. Manuel Castells, *"toplunlar kimliklerini denetimsiz bir güce sahip akışların küresel mantığının ötesinde ne kadar çok inşa etmeye çalışırlarsa o kadar çok kendi gerçeklerini sergileyecekleri bir mimariye ihtiyaç duyarlar"* diyerek içinde bulunduğumuz yeni düzenin bizleri bir *"akışlar mekânı"*na taşıdığını belirtmekte ve bu mekânın yeni mimarisine dikkat çekmektedir.

Ancak yeni alanların sahipleri ile eskiler arasındaki sınırları az sayıdaki örnek üzerinden okumak aceleci ve eksik bir analiz anlamına gelebilir. Şimdilik Kazlıçeşme'nin, yeni mülkleri satın alabilecek ve tedavüle sunulan hizmetlerin kullanım hakkına sahip

olabilecek gelir gruplarının "ayrıcalıklı" adreslerinden biri olarak İstanbul rehberindeki yerini almak üzere olduğunu belirtmek yeterli olacaktır.

Küresel Kent Barselona'da Bir Desantralizasyon ve Dönüşüm Hikayesi

Barselona, İber Yarımadası'nın kuzey doğusunda yer alır; İspanya'nın ikinci büyük kenti ve otonom bölge Katalonya'nın başkentidir. Bu Akdeniz kenti, merkezi yönetim ile yüzyıllardır süren çatışma ve uzlaşmaların gerilimi altında gelişmiştir. Barselona'yı kent politikaları açısından diğer İspanyol kentlerinden ayıran özellik, onun on dokuzuncu yüzyıldan itibaren ticaret, sanayi ve kentsel dönüşüm alanında kazandığı başarıdır. 1714'de Bourbon'lar tarafından işgalinden 1822'deki liberalleşme hareketine kadar kent düzlemindeki mekan politikalarında göz dolduran bir değişimden söz edilemez. 1822'deki ilk yasal çerçeve ile uyumlu 1833 tarihli özerk idari bölgelere ilişkin düzenleme, yerel politikanın icrası

Görsel 5: Barselona ve 22@ Projesi ²⁷

²⁷ <http://www.22barcelona.com/>, (2014).

hakkındaki otorite paylaşımını da etkileyerek geleceğin kentsel dönüşüm aktörlerini belirleyecektir. On dokuzuncu yüzyılda sanayinin surlarla çevrili Barselona'nın içine yerleşmesi, salgın hastalıklar ve kenti yaşanamayacak hale getiren çevre koşulları yaratır. 1854'te kent surlarının yıkımına ve surlardan boşalan araziler ile sur dışı tarımsal arazilerin kent arsalarına dönüştürülmesine karar verilir. 1845 Belediye Yasası ise kentsel dönüşüme ilişkin yetkileri yerel ve merkezi yönetim arasında paylaşacaktır. Yeni Barselona'yı inşa edecek Cerda Planı²⁴, politik ve idari koşullardaki bu değişim ortamında şekillenmiştir (Budak, 2014, ss. 42-45). Plan her ne kadar iş ile konutu aynı kentsel ortamda birleştirme önerisi olarak kabul edilse de (Soria, 1995, s. 19), Sant Marti de Provenza'sı'ndaki²⁵ Poblenu'nun tekstilden metalürjiye çeşitli sektörleri kapsayarak tamamıyla bir sanayi alanı haline gelmesi, konut ve sanayi alanlarının mekânsal olarak ayrışıklıklarının bir göstergesidir. 1936'daki İç Savaş, Barselona için bir dönüm noktasıdır. Merkez ve yerel arasındaki ilişkinin kopması, sınıflar arasındaki çatışmanın keskinleşmesi, kentin bir savaş alanına çevrilmesiyle sonuçlanmıştır. 1939-1976 arasındaki Franko dönemi ise sanayi üretiminde artış, konut üretiminde ihmal getirecektir (Budak, 2014, ss. 42-45). Fordizmin Barselona'ya girmesinden çok sonra desantralizasyon çerçevesinde 1300 sanayi kuruluşunun bölgeden ayrıldığı gözlemlenmiştir. Binlerce işçi konutunun bulunduğu Poblenu böylece bir çöküntü alanı haline dönüşecektir (Marti-Costa ve Bonet-Marti, 2013, ss. 118-119). Franko döneminin ardından Barselona 1980'lere politik, idari ve ekonomik pek çok yenilikle girmiştir.

Carne ve Ivancic (Carne ve Ivancic, 2008, ss. 129-144), "*Barselona Modeli: 1979-2004*" isimli makalede, 1979'daki demokratik yerel seçimlerinden itibaren son otuz yıllık kentsel gelişimi sorgulamaktadır. Yazarlar bu süreçte kenti "*model*" haline getiren politikalar ve bu modelin sürekliliği üzerinde dururlar. On dokuzuncu yüzyılda Cerda'nın öncülük ettiği imar faaliyetlerinden sonra genişleyen Barselona aynı kentsel örgütlenmeyi koruyarak girer 1980'lere. O tarihte 100 km²'lik yüzölçümüne ve 1.5 milyonluk nüfusa sahiptir.²⁶ Bu dönüşüm sadece fiziki değil aynı zamanda kavramsal ve kültürel olarak nitelenmektedir. Bu sürecin, politik olduğu kadar entelektüel bir liderlik altında yönetilmesi Barselona'yı "*yaşanabilir bir kent*" haline getiren en önemli nedenlerden biri olarak saptanır. Kent tarihinde ve ekonomide özgün bir yer kaplayan Poblenu'yu yenileyecek 22@ projesi, Barselona'nın "*dünya kenti*" statüsüne sahip olmak için girdiği yarışta belirleyici bir adım olarak tespit edilmektedir.

Eskiden tekstil ve metalürji sanayilerinin yerleştiği 200 hektarlık bu bölgenin, 2005 tarihli PGM²⁷ uyarınca sanayi, hizmet, konut ve ticareti kapsayan karma kullanım bazında dönüştürülmesi kararı alınır. 4.000.000 m²'lik toplam inşaat alanının 3.200.000 m²'si üretim faaliyetleri, geri kalan 800.000 m²'si de konut, hizmet vb. alanları kapsar. 3.200.000 m²'nin 2.700.000 m²'si ise tamamen ekonomik işlevlere ayrılmıştır. Bu işlevler içinde bilgi ve inovasyon (buluş ve yenilik) teknolojisi, eğitim, haberleşme, kültür yer almaktadır.

Microsoft, MediaPro, Lavinia, Cromosoma, Telefonica, Indra, Yahoo R+D gibi şirketler; RNE, CAC, Barselona TV, Katalan İklim Enstitüsü (IC3) gibi kurumlar, Pompei Fabra (UPF), Barselona (UB), Katalonya Açık Üniversitesi (UOC) gibi üniversiteler, Biomedikal Araştırma Parkı, Barselona Medya-Yenilik Merkezi, Medya-TIC, Agbar Kulesi gibi ofis binaları, 800 yatak kapasiteli 4 rezidans, Vila Casas Çağdaş Sanatlar Müzesi, yeni yerleşen kuruluşlardan bazılarıdır. Bölgeye 1502 firma ve kuruluş taşınmış; 90.000 kişi istihdam edilmiştir. Toplam 8000 adet konutun yarısı eski binaların restorasyonu, geri kalanı yeni inşaatlarla üretilirken, sosyal konut ve özel konut oranları dikkatlice eşitlenmektedir. Tüm projede 114.000 m²'lik yeşil alan, 145.000 m²'lik kamu tesisi bulunmaktadır. *“Kullanılan dönüşüm kriterleri ve planlama teknikleri ile güçlenmiş”* oluşunun yanı sıra projenin daha üst ölçekteki planlarla olan bağları kenti bir bütün olarak algılayan dönüşüm stratejisinin de varlığının kanıtıdır (Carne ve Ivancic, 2008, ss. 129-144).

Barselona Kent Meclisi (Barcelona City Council) bu çaptaki görevi gerçekleştirmek üzere 22@ isimli bir kamu-özel ortaklığı şirketi kurar. Yatırımcılar ve arazi geliştiricilerden arazi kullanım izni ve yüksek emsaller için istenen şartlar şöyledir: ²⁸

“1-Geliştirilmesi önerilen arazilerin %30'luk bölümünün Kent Meclisi'ne terki veya eşit bir parasal bedelin transferi. 2-Geliştirilecek arazilerde metrekaresine başına 80 Euro'luk bir arazi vergisi ödenmesi. 3- Para transferi ya da vergi ödemesinin doğrudan 22@BCN Şirketi'ne yapılması.”

Böylece, dönüşüm sürecinde başlıca aktörler Kent Meclisi, 22@BCN Şirketi ve özel sektör olarak ortaya çıkar. Bu finansal program sayesinde 180 milyon Euro büyüklüğünde bir bütçe ile alanın % 70'inin dönüşümü tamamlanmıştır. Gelgelelim, küresel sistemin ortaya çıkardığı eşitsizlikler, zenginliğin hangi ellerde ve ne kadar toplandığı cinsinden analiz edildiğinde tüm bu kentsel dönüşüm paketlerinde erken bir iyimserlik olduğu ileri sürülebilir.²⁹

“En zenginlerin yani nüfusun en zengin yüzde birinin geliri, büyük U şeklinde bir grafiği takip etmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan önce, bu yüzde bir, Amerika ve İngiltere'de toplam milli gelirin beşte birini alırken, 1950'de bu payın yarısından fazlası kesilmiştir. Fakat 1980'den beri yüzde birin milli gelir payı, tekrar sıçramış ve Amerika'da yüzyıl önceki haline geri dönmüştür.”

Piketty'nin (2014) analiz sonuçları, aktüel gelir dağılımının giderek daha fazla bozulacağı ve II. Dünya Savaşı ertesindeki makul oranların yeniden yakalanamayacağı yönündedir.

Bu veriler küresel kent söyleminde yer alan *“ekonomik ve teknolojik determinizm”* tespitine bir kez daha dikkat çekmektedir. Söz konusu söylemin küresel ekonomiye eklemlenmeyen kentlerin ekonomilerini geliştiremeyecekleri ve yarışta geride kalacaklarını vaaz etmesi, elit gruplara ve politikacılara belli kentsel politikaları meşrulaştırma zemini hazırladığı yönünde eleştirilmektedir. Buna göre, küresel kentin ihtiyaçlarını baz alan kentsel dönüşüm programlarının başarı düzeylerinin ölçülememesi; dönüşümün politik ve aktörel

karakterini gölgeleyici, açığa çıkan toplumsal sorunları ise görmezden gelici bir tutum yaratmaktadır (Öktem, 2005, ss. 33-76).

Kazlıçeşme ve 22@

Barselona Poblenou örneğinde somutlaşan sanayi bölgesindeki küresel dönüşüm, Kazlıçeşme'deki olgularla karşılaştırıldığında az sayıda benzerlik ve çok sayıda farklılık olduğu tespiti yapılabilir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

Kazlıçeşme'de, on beşinci yüzyıldan itibaren önemli bir deri imalat bölgesidir. Arazilerin sur dışında bulunması, bol ve ucuz olması nedeniyle vakıf oluşumları ortaya çıkmış, çeşitli milletlerin sağlık vakıfları burada kümelenmiştir. Sant Marti-Poblenou, gelişimine on dokuzuncu yüzyılda başlamış bir sanayi alanıdır. Pamuklu kumaş üretimi ve iplik ağartma sanayisi bölgeye aynı tarihte yerleşir. 1888'de fabrika sayısı 243'tür.

Kazlıçeşme 1957'de Zeytinburnu ilçesine dahil edilmiştir. Poblenou, San Marti de Provenzales'in bir mahallesidir. 1897'den önce bağımsız bir belediyeiken bu tarihten sonra Barselona'ya bağlanır.

Kazlıçeşme daha çok eski üretim teknikleriyle köhne binalarda üretim yapan tarihi deri imalathaneleri ve az sayıda modern deri fabrikasının yanı sıra çimento, tekstil ve demir-döküm sektörlerine ev sahipliği yapmıştır. 200 civarı deri fabrikasının yanı sıra tank, çimento ve mensucat fabrikasının kapanması, küresel kapitalizmin desantralizasyon trendlerinin Kazlıçeşme'de de ortaya çıktığını göstermektedir. Poblenou, tekstil, metalurji ve inşaat gibi başlıca geleneksel sektörlerini barındırmış bir sanayi alanıdır. Poblenou'dan 1963-1990 arasında

1300 fabrikanın ayrıldığı aktarılmaktadır.³⁰

Kazlıçeşme 13 milyonu aşan bir kentin parçasıdır; 22@ 5.2 milyon nüfuslu bir kentin dönüşüm alanıdır.

Kazlıçeşme ve Poblenou'da desantralizasyonu takibeden yıllar hareketsizlik yıllarıdır. Her ikisi de uzun zaman çöküntü alanı olarak kalır. Kazlıçeşme'ye parçacılı imar planlarıyla özel sektör ile gelen dönüşüm, 2005 tarihli yerel yönetim reformlarından sonra başlamıştır. Poblenou'da yeni plan uygulamaları aynı yıllarda başlar.

Poblenou'da, tüm partilerin katılımı ve oy birliğiyle alınan kararlar gereğince karma fonksiyonlu bir dönüşüm politikası uygulanmıştır. Plan, katma değeri yüksek ileri teknoloji ve endüstrilerle üretim; ofis ve turizm ile hizmet; üniversitelerle eğitim; konutlar ile konaklama; yollarla kentin diğer bölgelerine kolay ve hızlı bağlantı sağlayan bir ulaşım örgörmüştür.

Kazlıçeşme'de arsa satışı ve proje aşamasında olan benzerlerinin yanı sıra yukarıda anılan inşaat şirketleri tüketim, turizm ve konut odaklı bir dönüşüm planı sunmaktayken, 22@, bilimsel, teknolojik, kültürel bir proje olarak konumlandırılır. Teknik eğitim, inovasyon, tasarım, yeni teknolojileri test etme alanları vb. üzerine odaklanma neticesi bu proje "kent laboratuvarı/urban lab" olarak adlandırılmıştır.

Kazlıçeşme'de sadece üst gelir gruplarının yerleşmesini hedefleyen, devlet destekli, küresel taleplere göre şekillenmiş, rant odaklı konut projeleri görülürken; 22@, sosyal konut projelerine özel konutlarla eşit ölçüde yer verir. Bu özellikle, farklı gelir

düzeylerinden sosyal grupların bir arada ikametlerinin garantisi amaçlanmıştır.

Kazlıçeşme’de parçalı imar planlarına dayanan projeleri gerçekleştiren özel şirketler gayrimenkul ortaklıklarına devredilen eski sanayi arazilerini hasılat üzerinden ödenmek şartıyla satın almaktadır. Poblenou dönüşümü 22@ isimli bir kamu-özel ortaklığı şirketi tarafından yürütülmüştür. Finansman, belediyenin yasal düzenlemeleri neticesi AB fonları, yerel ve uluslararası özel yatırım sermayesi kullanılarak sağlanmıştır.

Her ikisi de geniş alanları kaplamakla birlikte alan büyüklükleri farklıdır. 22@ 200 hektar, Kazlıçeşme ise yaklaşık 100 hektar büyüklüğündedir. Kazlıçeşme gökdelenlerinin Tarihi Yarımada silüetine olumsuz etkileri çeşitli kentsel gruplar arasındaki tartışmaların konusu haline gelirken, yasal yollardan çözüm arayışları devam etmektedir. 22@ Barcelona’nın doğu kesiminde sahile kadar inen alana yayılırken merkezle mesafesi ve bina yükseklikleri sayesinde tarihi silüetle kesişmez. Ayrıca sanayi mirasının korunması, bölgede bulunan Cerda bloklarının restorasyonuna gösterilen özen ve mimari yaratıcılık planın temel ilkeleri arasında yer almaktadır.

Bilgi toplumuna dönüşümün uygulama planları olarak nitelenen pek çok kentsel dönüşüm projesi yanında Kazlıçeşme imar politikası, arz odaklı ve rant bazlı karakteri ile on dokuzuncu yüzyıl Paris, Londra ve Berlin’indeki özel sektörün yürüttüğü toplumsal ayrışmayı körükleyen imar faaliyetlerine benzerliğiyle dikkat çekmektedir.³¹

Her iki bölge de 2.5 emsal verilerek

yoğun yapılaşmaya açılmıştır.

Kazlıçeşme’de on dokuzuncu yüzyıl reformları çerçevesinde inşa edilen tren yolu yirminci yüzyılda da kullanılmıştır. Tren yolu yenileme çalışmaları başlayana kadar bu hat, hem sahilde hem de iç kesimde bulunan geniş yollarla havaalanı ve kent merkezlerine bağlanmıştır. 2000’li yıllarda ise Marmaray ve metro bağlantıları tarihi tren hattının yerini almıştır. Yakın zamanda Kazlıçeşme de Marmaray’ın Avrupa Yakası’ndaki istasyonları arasına katılmıştır. Bu ulaşım hattı, uzun vadede Tarihi Yarımada’ya belli bir tahribat yapacağı endişesi ile eleştirilmektedir. Bununla birlikte orta ve kısa vadede mahalle ulaşımına sağlayacağı kolaylıklar açısından göz doldurması akademik yazında da ele alınır. Süher 2001 tarihinde tüplü ulaşımı şöyle savunur: (Süher, 2001).

“Tüm bu ağırlıkların şehrin dışına alınması, teknolojik bakımdan bugün için uygun olan bir çözümler Zeytinburnu’na aktarılması ve raylı taşımanın tüp geçit ile Zeytinburnu’na ulaşabilme olanağıdır. Bugün ihmal edilen bir çözümdür. Oysa ki temelde, Tarihi Yarımada’nın ulaşım sisteminin çözümlenmesinde en büyük yardımcı olacak bir uygulama önerisidir.”

22@ projesinin güçlü ayaklarından biri de dönüşüm ile güçlendirilen yol ağının kentin geri kalan bölgeleriyle sağladığı bağlantıdır. ‘Ring’ yolları ve ‘Avinguda Diagonal’ın (Diyagonal Caddesi) inşası, Poblenou’yu Barcelona metropoliten alanı, liman ve havaalanına bağlayarak, onu yeni fonksiyonlar kazanacağı bir kentsel merkez haline getirme amacını taşımaktadır.

Zeyport’un bulunduğu güney ve batı

Görsel 6: Marmaray Kazlıçeşme İstasyonu ve sanayi döneminden kalan bir sanayi bacası ³⁶

kesimlerinden sur tecrit bandına yakın eski deri sanayisi bölgesine kadar uzanan arsalarındaki uygulama projelerinin kaderi, yerel yönetim düzeyinde İBB ve Zeytinburnu Belediyesi'nce tayin edilirken; bazı tadilat projelerinin Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından düzenlendiği görülmektedir.

22@ Projesi, 2000 ve 2005 tarihli Nazım Planlarda belirtildiği şekilde Kent Meclisi'nce onaylanmıştır.

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılda, uluslararası ticaretin genişleyen hacimleri ve kapitalist üretim tarzının hakim hale gelişi ile sanayi, İstanbul'da da kendine tahsis edilen bölgelere yerleşmişti. Bunlardan Kazlıçeşme, özellikle

çok eski bir deri üretim merkezi olması, sur dışında bulunması ve geniş arazileri nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında tamamiyle sanayi bölgesi haline gelmiştir. Bu yüzyıl reformları, teşvikler ve devlet destekli bir sermaye birikimine tanıklık etse de kadim Osmanlı kurumlarının yerini almaya çalışan batılı kurum ve yasalar imparatorluğun çöküşüne neden olan yapısal sorunlarla baş edemez. Kurtuluş Savaşı ve II. Dünya Savaşı arasında sanayileşme, bir kalkınma projesi olarak benimsenir. Tarımdan çekilen fon ve işgücü kentlere aktarılır. Teşvikler ve imar politikaları birbirleriyle çatışırken devlet, sermaye birikimini sanayi üzerinden gerçekleştirmeye odaklanmıştır. Yüzyıl ortasında, otomotiv sektörü ve petrol üretimini

³⁶ Kaynak belirtilmemiş fotoğraflar makale sahibine aittir.

destekleyen uluslararası sistem ile merkezi yönetimin işbirliği İstanbul'un ilk önemli siluet tahrifatını gerçekleştirecek, kentin denizle olan özgün bağlantısı kesilirken Tarihi İstanbul'u Kuzey Ormanları'na bağlayan bir aksın gelişimine izin verildiği gözlenecektir.

Para, mal ve hizmetler ile işgücü akışlarının münferit ülke sınırları ve kuralları tarafından belirlenmediği neoliberal ticaretin karar mekanizmaları ve kurumları oluşmaya başlamıştır. 1980'ler, refah devletinin terkedildiği yıllardır. Bu dönem daha önce görülmemiş ağları ve finansal birikimleri yaratacaktır. Liberalleşme ve özelleştirme odaklı bu Magna Carta, ülkelerin ekonomik büyüklükleri ve politik yapıları ne olursa olsun oy birliğiyle benimsenir. Kimse eski standartları tasfiye eden bu yarışın dışında kalmayı düşünmemelidir. Kurumlar, kurallar, hukuk, hatta sanayi odağı haline gelmiş kentler de değişmek zorundadır. Sanayinin desantralizasyonu bu dönemin belirleyici ve planlı devlet politikası haline gelir.

Dünya kenti ve küresel kent yazınındaki hakim söylem, 1990'dan sonra geliştirilen kentsel dönüşüm kuramlarına da kaynaklık etmektedir. Kentin eski gecekondu ve sanayi alanları el değiştirerek yerel ve küresel sermayenin yüksek rantlarına ev sahipliği yapacak kent arsalarına dönüşür. Desantralize olan yıpranmış kent arazilerinin, sanayileşme döneminin ucuz konut politikalarının ortaya çıkardığı gecekondu tarzındaki mahallelerin ve eski kent merkezlerinin; tarihi, kültürel ve doğal aidiyetler çerçevesinde veya yeni işlevlerle canlandırılması moda olur. Amaçlanan, karma sektörel anlayışla yeniden işlevlendirilen kent arsalarının, mega organizasyonlarla pazar güçlerine entegre

edilmesidir. Kentlerin kendi öz kaynakları ile asla sağlayamayacakları dev yatırımlar, küresel sermayeye açılan düşük fiyatlı kent arsalarının yüksek rantına endekslenerek sağlanır. Kent politikasının ana fikirlerinden biri, küresel merkezlerin satın alacağı ileri derecede uzmanlaşmış hizmetlerin, kentin bütün mümkün alanlarına yerleşerek onu bir hizmet kentine dönüştürmesidir. Bu politika, istihdam yapısını istikrarsızlaştırarak mekânsal ve sosyal kutuplaşmayı derinleştiren bir etki yaymaktadır.

Ne var ki, kentsel dönüşüm, küresel kapitalist ilişkilere uyum sağlamış her yerde, aynı ritim, kural ve amaçlar doğrultusunda ve aynı işbirlikleriyle gerçekleşmez. İlhan Tekeli bu süreci şöyle özetler (Tekeli, 2013, s. 334).

“Dünya ekonomisine eklemlenme biçimi salt olarak dıştan belirlenen bir süreç değildir; ülkenin bu konuda benimsediği strateji de bu eklemlenme biçimini belirler; ülkedeki kapital birikim süreci, sistemin kendisini yeniden üretmesini sağlayan kurallar ve kurumlar bütünü olarak düşünülmelidir.”

İstanbul ve Barselona, ölçekleri ve yönetim düzeyleri dışarıda tutulmak şartıyla benzerlikler taşımalarına ve küresel kent yarışının önemli aktörlerinden olmalarına rağmen kentsel arazilerin dönüşüm programları açısından farklı kent deneyimleridir. Arz odaklı ve rant bazı karakteriyle Kazlıçeşme imar politikası, Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılda yürütülen imar faaliyetlerine benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Kazlıçeşme'deki imar faaliyetleri, son yıllardaki küresel eğilimlerin bir bölümünü yansıtısa da, “geçmişin hatalarından” ders çıkartıldığını savunan

kentsel dönüşüm ilkelerine değil münferit plan kararlarına bağlı olduğu için herhangi bir istihdam ya da nüfus projeksiyonu yapılmamış, olası toplumsal ayrışma, evre sorunları ve siluet tahribatlarına karşı önlem alınmamıştır. Kazlıçeşme'nin pratiğine bakıldığında imar planlarını hangi yönetim düzeylerinin yapacağına dair hususlar ve hangi alanların dönüşüm faaliyetlerinin konusu olacağına dair kararları içeren yasaların, Barcelona 22@ projesinde önemsenen yerel

ihtiyaçlara uygun çözümleri sağlamakta, kolektif çaba ve müzakere pratiklerini yerleştirmekte, yerel ve merkezi yönetimlerin yetki alanlarını kesin sınırlarla ayırmakta yetersiz kalmakta olduğu görülmektedir. İstanbul evre Düzeni Planı ve söz konusu yasalar birbiriyle çatışan bir karakter taşımakta ve bu çatışma, en fazla Kazlıçeşme eski sanayi alanlarında inşaat ruhsatı alan yapıların İstanbul silüetine olumsuz etkisiyle görünür hale gelmektedir.

Kaynakça

- Akçay, Faik (1974) *Zeytinburnu, Gerçek Yönleriyle Bir Gecekondu Kenti*, İstanbul: Çelikcilt Matbaası.
- Akkar, Z. Müge (2006) "Kentsel Dönüşüm Üzerine Batı'daki Kavramlar, Tanımlar, Süreçler ve Türkiye"; *Planlama*, 36, ss: 29-38.
- Balaban, Osman (2013) "Neoliberal Yeniden Yapılanmanın Türkiye Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Dönüşümde Güncelin Gerisinde Kalmak," *İstanbul, Müstesna Şehrin İstisna Hali* içinde, Ayşe Çavdar, Pelin Tan (der.), İstanbul: Sel Yayıncılık, ss: 51-78.
- Boysan, Aydın (1990) "Menderes Dönemi Belediyeciliği İmar Hareketleri: Halkla İlişkiler Stratejisi Olarak İstanbul İmarı", *Türkiye Belediyeciliğinde 60 Yıl*, Yayına Hazırlayan: Metropol İmar A.Ş., IULA-EMME, Ankara Belediyesi, ss: 234-240.
- Boysan, Burak (2010) "İstanbul'un Sıçrama Noktası", *Osmanlı Başkentinden Küreselleşen İstanbul'a: Mimarlık ve Kent 1910-2010* içinde, İpek Yada Akpınar (der.), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, s: 81-95.
- Budak, Funda. "Kentsel Dönüşümde Barcelona Örneği", *Mimar ve Mühendis*, Mart-Nisan 2014, ss: 42-45.
- Cansever, Turgut (2013) *İstanbul'u Anlamak*, İstanbul: Timaş.
- Carne, Jaume ve Aleksandar Ivancic, (2008) "The Barcelona Model: 1979-2004 and Beyond," in Mike Jenks, Daniel Kozak, Pattaranan Takkanon (eds.), *World Cities and Urban Form: Fragmented, Polycentric, Sustainable?*, NY: Routledge, p: 129-144.
- Castells, Manuel (2002) "The Space of Flows", in Ida Susser (ed.), *The Castells Reader on Cities and Social Theory*, USA, UK: Blackwell, p: 314-366.
- Erder, Sema ve Nihal İncioğlu (2004) *Türkiye'de Yerel Politikanın Yükselişi: İstanbul Büyük Şehir Örneği 1984-2004*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Faroqi, Suraiya (2011) *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Fraser, Charles (2003) "Change in the European Industrial City", in Chris Couch, Charles Fraser, Susan Percy (Ed.), *Urban Regeneration in Europe*, Oxford: Blackwell. p: 17-33.
- Friedmann, John (1986) "The World City Hypothesis", <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1/j.1467-7660.1986.tb00231.x/pdf>, Erişim Tarihi: Mart 2014
- Gökçen, Turgay (2011) "Zeytinburnu Nüfus Yapısı", içinde, Burçak Evren (der.), *Sırların Öte Yanı*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, ss: 190-223.
- Güran, Tefik (1992) "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", içinde *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: TTK.
- Hart, Charles, W. M (1969) *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, (çev. Nephane Saran), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Harvey, David (2008) "The Right To The City", *New Left Review*, no: 53, Eylül-Ekim 2008, <http://newleftreview.org/II/53/david-harvey-the-right-to-the-city>, Erişim

Tarihi: Mart 2014

Healey, Patsy (1995) "The Institutional Challenge for Sustainable Urban Regeneration", *Cities* 12, (4), p: 221-230

Kala, Ahmet (2012) *Debağcılıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Kocamemi, Gaye Nurengin (2006) *Kentsel Dönüşüm Süreci: Kazlıçeşme Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Kotz, David M; Terrence McDonough (2008) "Global Neoliberalism and the Contemporary Social Structure of Accumulation", <http://people.umass.edu/>, Erişim Tarihi: Mart 2014.

Kuban, Doğan (2010) *Kent ve Mimarlık Üzerine: İstanbul Yazıları*, İkinci Baskı, İstanbul: YEM Yayınları.

Kurtuluş Hatice; Şükrü Aslan (2014) *İnsana ve Demokrasiye Adanmış Bir Hayat: Nurettin Sözen*, İstanbul: Doğan Kitap.

Kuyucu, Tuna (2010) "Bir Mülkiyet Transferi Aracı Olarak TOKİ ve Kentsel Dönüşüm Projeleri", içinde, İpek Yada Akpınar (der.), *Osmanlı Başkentinden Küreselleşen İstanbul'a: Mimarlık ve Kent, 1910-2010* İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, ss: 122-134.

Mantran, Robert (1990) *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, cilt 1, (çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Marti-Costa, Marc ve Jordi Bonet-Marti (2013) "Planning From Below in Barcelona", in,

Libby Porter, Cate Shaw (ed.), *Whose Urban Renaissance: An International Comparison of Urban Regeneration Strategies*, Routledge, p: 118-119.

Ökçün, Gündüz (Mart 1972) "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *SBFD*, cilt 27, sayı 1, ss: 157-167.

Öktem, Binnur (2005) "İstanbul'da Kentsel Ayrışma", içinde Hatice Kurtuluş (der.), *Küresel Kent Söyleminin Kentsel Mekanı Dönüştürmedeki Rolü: Büyükdere-Maslak Aksı*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, ss: 25-76.

Önsoy, Rıfat (1984) "Tanzimat Dönemi Sanayileşmesi 1839-1876", http://193.140.229.51/index.php/EFD/article/viewFile/142/pdf_15, Erişim Tarihi: Mart 2014.

Özdemir, Melda ve Kayabaşı, Nuran (2007) *Geçmişten Günümüze Dericilik*, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özdemir, Melda (2007) "Türk Kültüründe Dericilik Sanatı", <http://esefdergi.gazi.edu.tr/makaleler/191.pdf>, Erişim Tarihi: Mart 2014.

Özgentürk, Jale (2013) "Kazlıçeşme'de Bir Yılan Hikayesi", http://www.radikal.com.tr/yazarlar/jale_ozgenturk/kazlicesmede_bir_yilan_hikayesi-i-1168061 26-12-2013.

Özvar, Erol (2005) "Osmanlı Zamanında Zeytinburnu", içinde, Burçak Evren (der.), *Surların Öte Yanı: Zeytinburnu*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

- Piketty, Thomas (2014) *Capital in Twenty First Century*, (trad. Arthur Goldhammer.), Harvard University Press/Belknap Press.
- Sassen, Saskia (1991) "The Global City: Introducing a Concept", <http://www.saskiasassen.com/pdfs/publications/the-global-city-brown.pdf>, Erişim Tarihi: Mart 2014.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2009) "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1573/17059.pdf>, Erişim Tarihi: Mart 2014.
- Süher, Hande (2001) "Planlama Açısından İstanbul'un Sorunları", <http://www.imo.org.tr>, Erişim Tarihi: Mart 2014.
- Soria, Arturo (Ocak 1995) "Ildefonso Cerd 's General Theorie of "Urbanizacion"", *The Town Planning Review*, Vol. 66, No. 1 (Jan), Liverpool: Liverpool University Press.
- Tekeli, İlhan (1994) "Gecekondu", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı, ss: 381-385.
- Tekeli, İlhan (2013) "İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü", *TMMOB Şehir Plancıları Odası Haber Bülteni*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül-Ekim 2011, <http://www.spo.org.tr/pdf>, Erişim Tarihi: Mart 2014.
- Türkün, Asuman; Şükrü Aslan, Besime Şen (2014) "1923-1980 Döneminde Kentsel Politikalar ve İstanbul'da Konut Alanlarının Gelişimi: Mevzuat, Aktörler ve Hâkim Söylem", içinde, Asuman Türkün (der.), *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss: 44-78.
- The World According to GaWC 2012", <http://www.lboro.com/gawc/world2012.html>, Erişim Tarihi 5 Mart 2014.
- Yavan, Nuri (2010) *Teşviklerin Sektörel ve Bölgesel Analizi: Türkiye Örneği*, Ankara: Maliye Hesap Uzmanları Vakfı Yayınları, Yayın No.27.
- Yelmen, Hasan (1992) *Kazlıçeşme'de 50 Yıl*, İstanbul: Ezgi Ajans.
- Yelmen, Hasan (2005) *Kazlıçeşme, Surların Öte Yanı: Zeytinburnu* içinde, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Burçak Evren (der.), ss: 56-87.
- Yüzer, Mehmet Ali (1993) *İstanbul'da Sanayi Yerleşmeleri ve Yer Değiştirme Eğilimleriyle İlgili Bir Araştırma: Kazlıçeşme Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

¹ Özellikle Şişli-Maslak-Büyükdere Caddesi, Şişli-Bomonti, Ataşehir-Kozyatağı ve Kazlıçeşme bu yapıların gruplaştığı bölgelerdir. En yükseklerden “Safir” 261 metre, en alçak bina ise 71 metredir. <http://ekonomisayfasi.blogspot.com.tr/>, (08.03.2014).

² İBB’nin İstanbul nüfus verileri <http://www.ibb.gov.tr>, (15.03.2014).

³ İBB’ye göre, İstanbul, kongre turizminde 17. sıradadır ve hedefi 10. sıraya yükselmektir. Devlet bütçesine katkısı bütçenin % 40’ı, harcamalardaki payı ise % 8’dir. Özel banka genel müdürlüklerinin tamamı ve tüm şubelerin % 21’inin yanı sıra sigorta şirketlerinin çoğunun merkezi ve leasing, factoring ve özel finans kurumlarının genel merkezleri de kenttedir. İstanbul, bir finans merkezi olma yolunda ilerlemektedir ve “*hedef, onu, dünya sermaye ve iş piyasasının yönetim merkezi haline getirmek*.” www.ibb.gov.tr, (15.03.2014).

⁴ “İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından onaylanan 1/100.000 Ölçekli İstanbul Çevre Düzeni Planı’nda ve İstanbul Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanan İstanbul Bölge Planı’nda, İstanbul’da sanayi istihdam payının azaltılması ile İstanbul’a göçün kontrol edilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, İstanbul’un gelecek vizyonu, kültür, turizm, ticaret, finans ve moda merkezi olması şeklinde belirlenmiştir.” <http://www.iso.org.tr/>, (15.03.2014). Ayrıca bkz: İstanbul 1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı, <http://www.ibb.gov.tr/>, (15.03.2014).

⁵ Bkz: 2005 tarihli 5393, 5366 ve 2010 tarihli 5989 sayılı yasalar. <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar>. (15.03.2014).

⁶ Zeytinburnu tarihi ve anıtlar için bkz: <http://www.zeytinburnu.com.tr/>, (20.03.2014).

⁷ Kazlıçeşme, Bakırköy, Fatih Belediyeleri ve Sümer, Nuripaşa, Yenidoğan, Gökalt, Telsiz, Seyitnizam, Merkezefendi mahalleleri ile çevrilidir.

www.zeytinburnu.com.tr/, (20.03.2014).

⁸ Debağhane veya tabakhane, derilerin tabaklandığı imalathanedir. Deri tabaklaması derinin organik öğelerinin temizlenmesi işlemine verilen isimdir. Derilerin temizliği sırasında yayılan pis kokular, üretim artıklarının fare popülasyonunu artırması nedeniyle debağhık sur dışına konumlandırılmıştır. Bu meslek, ahilik ocakları ve lonca teşkilatları bünyesinde devletin sıkı merkezi kontrolü altında icra edilmekteydi. <http://tr.wikipedia.org>, (15.03.2014).

⁹ www.zeytinburnu.com.tr, (15.03.2014).

¹⁰ Söz konusu gecekondular için bkz: İlhan Tekeli, (1994); ‘Gecekondular’, İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı ss: 381-385.

¹¹ Bkz: 1/100.000 Ölçekli İstanbul Çevre Düzeni Planı Raporu, http://www.planlama.org/new/images/stories/Dokuman/istanbul_pdf, (15.03.2014).

¹² Kazlıçeşme dericileriyle yapılan yüz yüze görüşmelerden.

¹³ 1956 yılında çıkarılan 6785 sayılı İmar Kanunu ve imar konusundaki diğer mevzuatı yürürlükten kaldıran yeni İmar Kanunu, Mayıs 1985’de kabul edilir 3194 sayılı bu kanun, imar konularında yerel yönetimi yetkilendirmektedir. www.csb.gov.tr, (15.03.2014).

¹⁴ “**Madde 1** – Bu Kanun, yerleşme yerleri ile bu yerlerdeki yapılaşmaların; plan, fen, sağlık ve çevre şartlarına uygun teşekkülünü sağlamak amacıyla düzenlenmiştir; **Madde 18** – İmar hududu içinde bulunan binalı veya binasız arsa ve arazileri malikleri veya diğer hak sahiplerinin muvafakati aranmaksızın, birbirleri ile, yol fazlalatı ile, kamu kurumlarına veya belediyelere ait bulunan yerlerle birleştirmeye, bunları yeniden imar planına uygun ada veya parsellere ayırmaya, müstakil, hisseli

veya kat mülkiyeti esaslarına göre hak sahiplerine dağıtmaya ve re'sen tescil işlemlerini yaptırmaya belediyeler yetkilidir." 1985 tarihli ve 3194 sayılı İmar Kanunu. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3194.pdf>, (15.03.2014).

¹⁵ Kazlıçesme dericileriyle yapılan yüz yüze görüşmelerden.

¹⁶ Piccinato Planı: (1957-1960). Nazım Plan Bûrosu 1957'de yürürlüğe girmiştir. İstanbul'u planlama yetkisi, 1985'de İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Planlama Müdürlüğü'ne devredilmiştir. (Süher, 2001 ve Cansever, 2013).

¹⁷ <http://www.astayyatirim.com/index.php/page/index/tr/projeler/onaltidokuz-istanbul>, (17.05.2014).

¹⁸ <http://www.milliyet.com.tr>, Mayıs 2012, (15.03.2014).

¹⁹ Kazlıçesme 16/9 inşaatına verilen onaylar Mayıs 2008 tarihli ve 117 sayılı Büyükşehir Belediyesi Meclis Kararı ve Eylül 2009 tarihli 296 sayılı Büyükşehir Belediyesi Meclis Kararı ile alınmıştır. <http://www.spo.org.tr/pdf>, (15.03.2014).

²⁰ TMMOB Şehir Plancıları Odası Haber Bülteni, Eylül-Ekim 2011, <http://www.spo.org.tr/pdf>, (15.03.2014); http://www.radikal.com.tr/turkiye/istanbulun_silueti_boyle_degisti-1063264,

²¹ www.ibb.gov.tr/tr/TR/kurumsal/Birimler/SehirPlanlama, s:52, (15.03.2014).

²² <http://www.ibb.gov.tr/>, (15.05.2014).

²³ Rezidans ve otel olan Ottomare, Katar menşeli Barwa International ve Sinpaş Gayrimenkul Ortaklığı işbirliğiyle inşa edilmiştir. Sinpaş GMO ile Konut Geliştiricileri ve Yatırımcıları Derneği başkanı olan Ömer Faruk Çelik, Tarihi Yarınada dışında olan bu projenin inşaat ruhsatları alındıktan sonra engellendiğini ileri sürmektedir. Aralık 2011, <http://www.zeytinburnuhaber.org/GUNCEL/8680>, 17. Aralık. 2011 tarihli haber. (25.03.2014).

²⁴ Ildefons Cerda: (1815-1876) Katalan inşaat mühendisi, kent plancısı ve politikacı, http://www.gencat.cat/diue/doc/doc_38235229_1.pdf, (15.05.2014).

²⁵ Sant Marti de Provenzales, Eixample'nın (Cerda Planı gereğince inşa edilen yeni Barselona) doğusunda bulunan ve deniz kıyısına kadar uzanan eski tekstil ve metalürji sanayi bölgesidir.

²⁶ Barselona metropolitan bölge nüfusu 5.2 milyondur.

²⁷ Barselona Metropolitan Nazım Planı (General Metropolitan Plan).

²⁸ <http://uli.org/wp-content/uploads/ULI-Documents/Leveraging-Public-Land-to-Attract-Urban-Investment-Report-Final-June-2010.pdf>, (25.03. 2014).

²⁹ <http://uli.org/wp-content/uploads/ULI-Documents/Leveraging-Public-Land-to-Attract-Urban-Investment-Report-Final-June-2010.pdf>, (25.03. 2014).

³⁰ <http://www.22barcelona.com>, (04.05.2014).

³¹ David Harvey, Paris'in 1853-1867 yıllarındaki dönüşümü sırasında büyük miktarda kapital ve işgücünün kullanıldığı; kentin yeni form ve işlevlerinin borçlanma yoluyla finanse edildiğinin altını çizmektedir. Paris'te Haussmann'ın yönettiği dönüşümü geçmişteki benzerlerinden kesinlikle ayıran özellik ise inanılmaz ölçeğidir. David Harvey (2008). Harvey'in bilgileri ışığında, bugünkü kentsel dönüşüm projelerinde kenti bir şantiye alanına çeviren ölçeğin büyüklüğü, küresel aktör ve dinamiklerin müdahale oranları, ortaya çıkardığı dünya çapındaki toplumsal eşitsizlik ve yoksulluk bir kez daha Haussmann modelini düşünmemizi gerekli kılmaktadır.

İstanbul Karaim Cemaati*

Tülay ÇULHA**

Bilindiği zere Museviliği kabul etmiş tek Türk topluluğu Karay Türkleridir. Kendilerini Hazar Devletinin devamı olarak gören bu topluluk, dünyanın muhtelif yerlerinde dağınık olarak yaşamaktadır. Kırım'dan Litvanya'ya, Polonya'dan Amerika'ya, Paris'ten Avusturalya'ya kadar çok geniş bir alanda yaşamlarını sürdürmektedirler. UNESCO'nun yok olmakta olan kültürler kapsamında incelemeye aldığı Karay Türkleri hakkında yapılan çalışmaların son zamanlarda artış göstermesi mutluluk vericidir.

Kendilerini “Karaim Cemaati” olarak adlandırılan İstanbul Karayları, Bizans döneminde İstanbul'a gelerek o zamandan bu güne değin varlıklarını sürdürmektedirler. İstanbul'un Karaköy (Karay köy) semtinde ve Eminönü semtlerinde yaşarlarken Hasköy'e yerleşmişler, halen İstanbul'un farklı

semtlerinde az sayıda Karay, milli kimliklerine sahip çıkmaya çalışmaktadır. Hem tarih hem de kültürel açıdan Hasköy'de zaman zaman kullanılan Kenesaları ve Çıksalın'da yer alan Karaim Cemaati Mezarlığı da dikkate değer yerlerdir.

İstanbul'un, yüzyıllardır din, dil, kültür gibi unsurları bir arada ve ahenk içinde barındırmasından kaynaklanan çeşitlilik her alanda kendini hissettirmiştir. Bildirimizde İstanbul Karay Cemaati tanıtılarak İstanbul'un kültürel zenginliğine bir örnek verilmiş olacak, Karay cemaatinin yaşamından kesitler sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Karaim, İstanbul Karaim cemaati, Kırım Karay Türkleri, rf ve adetler

---

*Kaynak : *İstanbul Karaim Cemaati” başlıklı yazı, 7.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildiriler I, İstanbul Tarihi: Medeniyetlerin Ortak Buluşma Noktası Olarak İstanbul, Cilt 1, AKM Yayınları, Konya 2011, 1003-1018. arasında yayımlanmıştır.*

**Do. Dr. Tlay ulha

As it may be known, the unique Turkish Society adopted Judaism is Karai. This society who considers themselves as a continuation of Khazar State has lived in various places of the world dispersedly. They have been living in a widest area from Crimea to Lithuania, Poland to America, Paris to Australia. It is satisfactory that the studies made on Karai Turks which has been examined by UNESCO in the scope of vanishing cultures are recently increased.

Istanbul Karai's who define themselves "Karaim Community" have come to Istanbul in Byzantine Period and they have maintained their life since then. They have settled to Hasköy while they have been living in districts Karaköy (Kara Köy) and Eminönü of Istanbul, and for the time being a less number of Karai who are living in different districts of Istanbul try to keep their national identities. With regard to history and culture, the Kenesaws used in Hasköy and Karaim Community funeral located in Çıksalın are see worthy.

The diversification of Istanbul caused by the fact of that it sheltered religion, language, culture together and in harmony for ages makes itself evident in all areas. In our notice Istanbul Karai Community will be introduced to make a sample for the cultural richness of Istanbul and so some historical slices of Karai Community will have been presented.

Key words: Karaim, Istanbul Karaim community, Crimean Karaim Turks, traditions

1. Karaimler Kimlerdir, Nerelerde Yaşarlar?

Bilindiği üzere Karaylar, Museviliği¹ kabul etmiş tek Türk topluluğudur. Kendilerini Hazar Devletinin devamı olarak gören bu topluluk, dünyanın muhtelif yerlerinde dağınık olarak yaşamaktadır. Kırım'dan Litvanya'ya, Polonya'dan Amerika'ya, Paris'ten Avusturalya'ya kadar çok geniş bir alanda, az sayıda Karay yaşamını sürdürmektedir. Yaşanan savaşlar, çekilen sıkıntılar zaman içerisinde bu topluluğa büyük kayıplar verdirmiş, varlıklarının yanında dil ve kültürlerinin de yok olmaya yüz tutmasına neden olmuştur.

II. Dünya savaşında Almanya'nın Yahudilere uyguladığı soykırım, Karaim cemaatine mensup kişilerin de korkulu rüyası olmuştur. Kırım'da yaşayan ve Karaim cemaatinin önde gelen ailelerinden birine mensup olan Tamara Örmeli'nin anlattığına göre *Kırımçak*², Çingene ve Yahudilerin uğradığı kıyımın sonra sıranın kendilerine de gelebileceği korkusunu uzun süre üzerlerinden atamamışlardır. Bir yandan Almanların (Naziler) diğer yandan Rusların (KGB) kendilerine uyguladıkları yoğun baskı nedeniyle millî ve kültürel kimliklerinin temsili sayılan birçok delil de yok olmuştur.

Lider konumunda olan ve cemaatin önde gelen birçok isminin evi yağmalanmış, bulunan her şey yakılıp yıkılmıştır. Geriye kalanlar çetin şartlar altında saklanan bazı kitap ya da yazmalar ya da ateşten alınıp son anda kurtarılmış birkaç hatıra olmuştur.³

2. İstanbul'da Karaim Cemaatinin İzleri:

Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan

Karaylar arasında en eski cemaatlerden biri de İstanbul cemaatidir. Bu cemaatin İstanbul'a yerleşmesi Bizans dönemi yani İstanbul'un fethinden önceki döneme dayanır. O dönemden itibaren belli aralıklarla muhtelif yerlerden gelen Karaim inancına mensup kişiler, İstanbul'un belli bölgelerinde yaşamlarını devam ettirmiştir.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre İstanbul'a yapılan ilk göç, misyonerlik faaliyetleri kapsamında Bizans döneminde başlamıştır:

Karaim mezhebinin temellerinin 8. yüzyılda atıldığı bilgisi yaygındır. Her ne kadar İsa peygamber hayatattayken Karaizmin öncülerinin Filistin'de yaşadıkları söyleniyor olsa da⁴ (Altunkaynak 2006: 4); yaygın görüş, 8. yüzyılda teşekkül ettiği yönündedir. Mezhebin kurucusu Annan ben David'in yandaşları ile birlikte Kudüs'te ilk ibadethaneyi tesis etmesiyle burası merkez

kabul edilmiştir.

İlerleyen zamanlarda cemaat üyeleri, mezheplerini yaymak üzere çeşitli bölgelere dağılırlar. Bu dönemde Karaylar doğuda, Bağdat ve Heyet'ten İran'ın İsfahan ve Nihavent şehirlerine giderler. 9. yüzyıl âlimlerinden İshak-ı İsfahanî ve Bünyamin-i Nihavendî Karaim mezhebinin önde gelen isimlerindendir. Cemaat üyeleri burada 15. yüzyıla kadar yaşamış, bu yüzyıldan itibaren başta Kırım olmak üzere farklı bölgelere dağılmışlardır.

Karaylar, güney ve güney-batıda Mısır'a kadar giderler. Buradan sahili takip ederek Fas'a ulaşırlar. Mezheplerinin geleneğine uygun olarak çok sayıda âlim yetiştiren cemaat arasından 9. yüzyılda Darayî, 10. yüzyılda Davudü'l- Fasî ve 15. yüzyılda Samuel Mağribî gibi isimler çıkar.

Kuzeyde, mezheplerinin başlangıcında Şam'a kadar giderler. Halife Mehdi

zamanında Bizans'ın Nikomidi (İzmit) şehrine yerleşirler. Orada 1350 senesinde ölen âlim, İzmitî Harun da bu mezheptendir.⁵ Bunlar Bizans İmparatorluğu (5-15. yy) döneminde İstanbul ve Edirne'ye kadar giderler (Zajaczkowski 1979-1983: 314). 1361 yılında Edirne, I. Murat tarafından fethedildikten sonra bu şehir Karay Türklerinin en önemli merkezi haline gelir. Edirne'de 15. yüzyılda yaşayan müellif İlyas ve 16. yüzyılda yaşayan Efendoplu adlı âlimler de bu cemaate mensuptur (Şapşaloğlu 1928).⁶ Edirne cemaati bir müddet diğer cemaatlar üzerinde kültürel bir hâkimiyet ve nüfuz kazansa da Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra bu üstünlük, İstanbul cemaatine geçmiştir.⁷

İstanbul'un fethiyle birlikte cemaat mensuplarının bir kısmının, Çuift-Kale ve Mangup gibi Karayların yoğun olarak yaşadıkları şehirlere göç ettikleri de edindiğimiz bilgiler arasındadır (Akhiezer 2003).

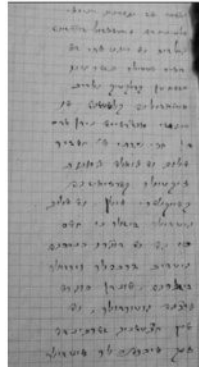
seyahatname 1. sayfa

2.1. Seyahatnamelerde İstanbul Karaim Cemaati

XII. yüzyıl seyyahlarından Tudelalı Benjamin, 1172'de İstanbul'a yaptığı seyahatte Pera (Beyoğlu)'da yaşayan 500 kadar Yahudiden bahsetmektedir (Galanti: 183). Ayrıca İstanbul'un fethinden 21 yıl önce buraya seyahat eden Burgundy dükü danışmanı, Philippe le Bon da Pera'da yaşayan Yahudilerden (Karay) bahseder (Galanti: 183).⁸

İstanbul'un fethinden sonra Karayların varlıklarına ait kanıt, Fatih tarafından hibe edilen Arapça iki vakfiyye'de geçmektedir. Bu iki vakfiyye'den daha kapsamlı olan ikincisinde Galata'da yaşayan Yahudiler hakkında detaylı bilgi verilir (Galanti: 184).⁹

İstanbul'da yaşayan Karaylardan bahsederken anılması gereken bir diğer kaynak da Karay olan Samuel David Bar'ın seyahatnamesidir. Samuel David, Filistin'e

seyahatname 10. sayfa

yapmak üzere 1642'de çıktığı yolculukta İstanbul'da Balat ve Hasköy semtlerinde yaşayan Karaylardan bahseder. Balat *rebi*¹⁰'sinin Efendi Bigi, ve oğlu Samuel Bigi, Hasköy *rebi*'sinin ise Benjamin Bigi olduğu bilgisini verir. (Lewis: 1956).

Karaylar arasında Kudüs'e yapılacak kutsal Hac yolculuğu, İstanbul üzerinden geçmektedir. Hac yolculuklarının anlatıldığı seyahatnameler de oldukça önemlidir. 1685 yılında Karit Benjamin Bahar Elie Yeruşalmi de Hasköy'de yaşayan küçük bir Karaim cemaatinden bahsetmektedir (Galanti: 185). Aynı geleneğin devamı niteliğinde yazılmış bir diğer eser de, Kırım'a yaptığım ziyarette temin ettiğim yazarı ve yılı belli olmayan İbrani harfli bir başka seyahatnamedir. Bu seyahatnamede, Galata'da yaşayan Karaim ve Hasköy cemaatinden, ayrıca Hasköy'de bulunan kenesadan bahsedilmektedir.

[10] *gecesi ayını yegirmi| altısında
İstambul boğazına|geldik ve sa'at ekide| demir
attılar Pazar günü| sabahdan qalqtıq geldik|
Stambul'ğa Qalata'ğa o| sa'ati Moda'ya
giden adam| dan Hacı Şazemu o haber| alup
ve cümle cemaat| çıktılar qarşımızğa|
qayıqları ilen ve alıp| gittiler bizlerni Has-
köy'ge ve kenasa| ğa| gittik bereka( )lar
verdiler| bizlerge ondan sofra evge götürdüler
ve| üç haftanı zarfında| çoq ikramlar etdiler.*

Mimar Ali Sami Ülgen'in *Fatih Devrinde İstanbul* adlı çalışmasında, Bizans döneminde İstanbul şehrinin, 13 muntıkaya ayrıldığı bilgisine ulaşıyoruz. Bu eserde muntıkalardan 6. sı, şu şekilde tanımlanıyor: "5 inci muntıkadan itibaren Makron Evelon'a kadar yani 2 inci tepe ile 3 üncü tepe arasındaki sahaya denilirdi. Sahilde Bahçe,

Aya Marko (Çifti) ve Balıkpazarı kapıları vardı" (1939: 12). Ayrıca bu eserde *Aya Marko* olarak adlandırılan, Yeniciami ile Bahçekapı arasında bulunduğu belirtilen, bu kapının çalışmanın yapıldığı 1939'da mevcut olmadığını ve bu kapının *Çifti Kapı (Porta Ebraika)* olarak anıldığı bilgisine ulaşırız.

Aynı eserde, Fatih döneminde var olan mahalleler ve bölgelerden bahsederken *Halkopretia Çarşısı- Bakırcılar Çarşısı, Suku Nuhasin* olarak bilinen yerle ilgili şu bilgiye rastlarız:

Suku nuhasin: Fatih vakfiyesinde mevcut Bakırcılar çarşısı, bugün mevcut olan Bayezitteki çarşı değildir. Vakfiyeye göre Yahudi kilisesi civarında olduğu kayıt edilen çarşı, bu tarife göre Yenicamideki havranın yakınında olması icabeder. Fakat o civarda böyle bir çarşı bulunduğu dair bir kayda hiçbir yerde rastlamadık. Fakat Türkler İstanbul'u aldıkları sırada Halkopretiyya çarşısı adile bir Bakırcılar muntıkası vardı. Tarihi ananelere göre içtimai hayat devam ettiğinden buradaki kilise sonraları havra haline kalbedilmiş ve Yahudi kilisesi namı da verilmiş olması ihtimalden uzak değildir (1939: 24).

Ayrıca aynı eserde bugün Bahçekapı'da Arpacılar Mescidi ile Hünkar Kasrı arasında, Arpa Emiri Sokağında, eski Ege Lokantasının bulunduğu yerde bulunan kenesadan da şu şekilde bahsedilmektedir:

Yahudi kilisesi: Bahçekapı'da bugün Ege lokantası namile anılan, hemen heyet-i umumiyesiyle hiç bozulmadan kalmış ve Bizans tonozları ile örtülmüş olan bina bir havradan başka bir şey değildir. Fatih vakfiyesinde gördüğümüz Yahudi kilisesininin

bu bina olması ilk önce akla geliyor. Fakat su u nuhasın ile olan alakasından dolayı bu civarda Bakırcılar çarşısı diye bir çarşı bulamadığımızdan tereddüte düşmek mümkündür.

Yıldız Hamamı: Bu hamama Evliya Çelebi Çift hamamı adını vermiştir. Çünkü bu civar mahallelerine ve yakınındaki kapıya Çift kapısı denilir. Bahçekapıda dördüncü vakıf hanının karşısında, sokak içindedir. Hadikatül cevami Necmeddin adında birinin bu hamam küllhanında metfun olduğunu bu sebeple hamam civarında bir dergah vücda getirildiğini, bu hamamın bir kurnasında yıkanan hasta çocukların şifa bulduklarını yazar. Bu hamamın yanındaki dergahta mevcut mescit ile bu hamama Yıldız Dede Hamamı denilir. Yıldız Dede Fatih ile gelen askerlerden biridir (Ülgen 1939: 25)

Yıldız Dede Hamamı, 1983'te yıktırılmış yerine büyük bir işhanı yapılmıştır (Haskan 1995: 299). Bu bilgilerin dışında İstanbul'un kale kapıları arasında Çift kapısı, Yeni Cami kapısı da geçmektedir. Bu kapı, Porta Ebraica (Porterne Ste Maria Karpiani) olarak da adlandırılır (Ülgen: 35).

İstanbul'un fethinden sonra Karaim mezhebi üyeleri, Bizans döneminde Yeni Camii çevresi ve Mısır Çarşısı kapısına kadar olan sahada, yani Haliç'in iki yakasında yerleşik olarak yaşamaktadır (Ortaylı 2003: 129, 254). Valide Sultan, (1560-1618), 1598'de Yeni Camii'yi yaptırmaya kalktığında gördüğü bir rüya üzerine orada yaşayan Karaim cemaatini haraçtan muaf tutarak Balat ve Hasköy'de inşa ettirdiği kırk kadar eve yerleştirir. Yeni Camii'nin karşısında bulunan ve Karaköy olarak adlandırılan semtin,

Karayların yaşadığı yer anlamında (Karay Köy) kullanıldığı bilgisi de oldukça yaygındır..¹¹

İstanbul Karaim cemaati hakkında bilgi ve belgelerini cömertçe paylaşan Hasköy Musevi Türk Karaim Cemaati başkanı Mihail Örne¹² de çocukluğunda bazı yaşlıların Karaköy'de bir kenasa bulunduğunu fakat sonradan iş hanına dönüştürüldüğünü söyledikleri bilgisini aktarır. Bu detay, yukarıda bazı belgelerde rastlanan bilgileri de kanıtlar niteliktedir.

2.2. Günümüzde İstanbul Karaim Cemaati

1908 yılının Mart ayında Hasköy'ün Arabcılar semtinde meydana gelen yangında üç yüz ev, otuz dükkân ve bir sinagog tamamen kül olmuştur (Galanti: 147). Beş bin kişinin evsiz kaldığı yangından Karaim cemaati de büyük ölçüde zarar görmüştür. Bu yangın Hasköy Karaim Cemaati'nin dağılmasına neden olmuştur. Her ne kadar cemaatin bir kısmı burada yaşamaya devam etse de ilerleyen yıllarda onların da Hasköy'den taşınmaları kaçınılmaz olmuştur.

Cemaat Hasköy'de bir arada yaşarken kendi aralarında var olan iletişim çok iyi

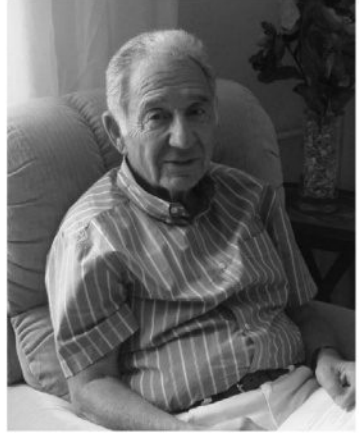
durumdaydı. Kenesanın etrafında yerleşik olan cemaat arasında bayramlar, düğün törenleri, ölüm törenleri en canlı şekilde yaşanır; hatta İstanbul'un farklı bölgelerinde yaşayan Karaim cemaati mensupları küçük çocuklarını da alarak mutlaka özel ve önemli günlerde bir araya gelmeye çalışırlardı.

Günümüzde 50-60 kişi ile sınırlı olan cemaat üyelerinin % 75'i yaşlı kesimdir. 20-35 yaş arası üye 8-10 kişi ile sınırlıdır. Cemaat mensuplarının bu denli az sayıda olması, yapılan evliliklerin genellikle din dışından olması ile açıklanabilir. İstanbul'un Beyoğlu, Nişantaşı, Kadıköy, Bostancı, Fenerbahçe, Çiftehavuzlar, Moda gibi semtlerinde az sayıda Karay, milli kimliklerine sahip çıkmaya çalışmaktadır. Hem tarihî hem de kültürel açıdan Hasköy'de zaman zaman kullanılan Kenesaları ve Çıksalın'da yer alan Karaim Cemaati Mezarlığı da dikkate değer yerlerdir.

Gerek Mısır'da, gerek Litvanya, Polonya, Amerika, Fransa, Kırım'da yaşayan Karaylar aralarındaki iletişim yüzyıllar boyu devam etmiştir.

Özellikle Kırım-İstanbul arasında süre gelen göç, 2. dünya savaşı sırasında büyük oranda Kırım'dan İstanbul'a yaşanmıştır. 1918'li yıllarda Kırım'dan göç etmek zorunda kalan Örmeli ailesinin mensubu Ezra-Sonya Örmeli çifti için de yaşam pek kolay olmamıştır. O dönem Rusya'dan göçen göçmenlerin çoğunlukla yerleştikleri Beyoğlu'na yerleşen ve yaşama sıfırdan başlayan aile hiçbir zaman Hasköy'de oturmamış olsa da Karaim cemaati mensubu olarak Hasköy cemaati ile ilişkilerini devam ettirmiştir.

Kaynak kişi olarak kendisinden büyük

ölçüde yararlandığım Mihail Bey, 13 Eylül 1934 yılında İstanbul'da Beyoğlu Asmalı Mescit'te dünyaya gelmiştir.

Yardımlarını esirgemeyen bir diğer cemaat üyesi de Devlet Yefet'dir. Hasköy'de Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi'nde 1937'de dünyaya gelen Devlet Hanım, 1955 yılından itibaren Taksim Elmadağ'a taşınmış; 1958 yılında ise Kadıköy-Moda'da oturan Yefet ailesinin oğlu Zeki Yefet ile evlenmiştir.

Karaim cemaatine mensup kişiler genellikle inci ve tütün işi yaparlardı. İstanbul, Kavalalı ve Odesa arasında var olan tütün ticareti de Karaim cemaati mensupları tarafından yapıldı (Kuzgun 1985: 239). Kuyumculuk ve incicilik yapan kişiler, Kapalıçarşı'da faaliyet göstermekte olup inci ticareti yapan erkeklere, inci dizen Karay hanımları da yardım ederdi. Halen devam etmekte olan bu gelenek anneden kızı

aktarılarak devam yaşatılmaktadır.

2.3. İstanbul Karaim Cemaatinde Sosyal Yaşam:

Mihail Bey'den edindiğim bilgiye göre o dönem, İstanbul Karaim cemaati Rusya'dan göç eden cemaat mensupları için *Rus Karaimleri* tabirini kullanırmış.

Rus Karaimleri İstanbul'a yerleştikten sonra Rusya'da yaygın olarak devam eden *balo* geleneğini de beraberlerinde getirmiş 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Karaim cemaati arasında da hayır baloları düzenlenmeye başlamıştır. Genellikle Beyoğlu Casa d'Italia'da Union Française ya da İngiliz Elçiliğinde bulunan salonlar kiralanarak yapılan 120-130 kişinin katıldığı balolar, eğlencenin yanı sıra gençlerin birbiriyle tanışmasına da vesile olmuştur. Uzun yıllar yapılmaya devam eden balolar, genellikle Şubat ayı içerisinde Cumartesi gecesi yapılmış (Akin 1998: s.57).

Karaim cemaati hakkında sosyal hayatla ilgili edinilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Kapalı bir toplum olarak yaşamlarını sürdüren Karayların geçiş dönemleri (doğum, evlenme, ölüm) olarak adlandırılan dönemleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Şöyle ki kültüre ilişkin en önemli kodları içinde barındıran doğum- evlenme ve ölüm dönemlerindeki uygulamalar, bir topluluğun aidiyetine ilişkin ipuçları verecektir. İstanbul Karaim cemaatinde doğuma ilişkin çok belirgin bir gelenek bulunmadığı için burada sadece düğün ve ölüm âdeti verilecektir. Şunu da başlangıçta söylemek gerekir ki, İstanbul Karaim Cemaati içerisinde yukarıda değinilen dönemlere ilişkin uygulamalarda farklılıklar görülmektedir. Bu farklılık, Hasköy'de doğup

büyüyen kişilerin anlattıklarıyla Kırım'dan göç eden ve cemaat üyeleri tarafından *Rus Karaimleri* olarak adlandırılan kişilerin anlattıkları arasında dikkat çekici boyuttur.

2.3.1. Nişan ve Düğün

Karaim cemaatinde nişan ve düğün, balolarda ya da farklı ortamlarda tanışan gençlerin birbirlerini görüp beğenmesiyle başlar. Erkek tarafı kız tarafına giderek bu düşüncesini uygun bir dile ifade eder. Kız istemeye giderken genellikle gümüş şekerlik içinde çikolata ile gitmek ve söz kesildiğinde kıza bir ziynet verilmesi yaygın bir gelenektir. Nişan yapılan gençler, kısa bir zaman sonra kenesada- çağın koşullarına uygun olarak yakın dönemlerde salonlarda- evlenirler. Düğün günü baba evinden çıkarken gelinin başına pirinç, şeker ve paradan oluşan saç atılması geçmişte uygulanan bir gelenektir (Tanyu 1976: 120).

Evlilik merasiminde kenesada gelin ve damat altın sırma ile işlenmiş kırmızı bir örtü örtülmüş sandalyeye oturur. Babasının kolunda damada teslim edilen gelin, damatla birlikte *tallet* altında hazanın okuduğu duayla dünya evine girer. Evlilik sözleşmesi olarak düzenlenen *ketuba* genellikle erkeğe teslim edilir. Düğünde gelinle damada hediyeler verilir. Verilen hediyeler genellikle gümüş

olur, hediye olarak altın verilmez.

Tallet adı verilen örtü, beyaz dört ucuca kırmızı zemin üstüne altın sırma ile işlenmiş kare parçaların olduğu büyük dikdörtgen bir örtüdür. Kefeni andıran örtünün ön orta kısmında yine kırmızı renk üstüne altın sırma ile işlenmiş Tanrının isminin yazıldığı İbranice ince dikdörtgen parça vardır. *Tallet*, 15 yaşına geldiğinde kenesada yapılan bir törenle Karay gencine verilir. Her erkeğin sahip olduğu bu örtü, kişinin ölümünde kefeninin üstüne örtülür. İstanbul Karaim cemaati arasında uygulanan bu gelenek Yahudilerin geleneğine benzemekte olup Kırım'da yaşayan Karaylar arasında uygulanmamaktadır.

Karaim cemaati mensubu Çağatay Bedii Avramoğlu'nun, 1961 yılında "İstanbul Karaylarında Nişan ve Düğün Adetleri" adlı makalesinde anlatmış olduğu gelenekler, Devlet Yafet Hanımdan edinilen bilgilerden farklılık göstermektedir.

2.3.2. Ölüm

Cenaze kesinlikle evde bekletilmez, derhal gömülür. Fakat kutsal sayılan cumartesi (şabbat) günü ve bayram günleri boyunca cenaze gömülmez, kenesada bulunan *gasilhane* olarak adlandırılan bir bölümde bekletilir.

Cenaze, bu işi gönüllü olarak yapan kişilerce yıkanır. Kırım'da *gabbar* olarak adlandırılan bu kişiler genellikle kenesaya yakın bir evde oturur ve gelenek olarak bu işi yapar. Kefenle, tabutsuz olarak doğrudan defnedilen ölünün birinci derece erkek yakını mezarın içine girip ölünün gözlerinin üstüne toprak koyar. Tören bittikten sonra ise bu işi yapan kişi mutlaka hamama gidip banyo

yaptıktan sonra eve girebilir. Daha sonra mezar kapanınca, herkes mezarın üstüne bir taş koyar. Ayrıca mezardan gelen herkes eve geldiğinde ellerini yıkamak zorundadır.

Cenazeden sonra başköşede oturan hazanın etrafında cenaze yakınları yakınlık derecesine göre sıralanır ve dua okunmaya devam edilir. Acılı aile, yedi gün boyunca yas tutar. Evde cenaze olduğunda bulunan bütün yemekler, çöpe atıldığından cenazeden sonra aile yakınları cenaze evine gelerek yemek hazırlar ve cenazeye olan yakınlığına göre sırasıyla sofraya kurulum yemek yerir. Erkekler yedi gün boyunca sakalını kesmez, herkes siyah giyinir. Ölen kişinin eşi ya da birinci derece akrabası bir yıl boyunca siyah giymeye devam eder.

Baş sağlığına gelenlere mutlaka kahve ikram edilir. Ortada bulunan bir sehpa üzerinde siyah (kuru) üzüm ve badem bulundurmak gerekir. Badem, ilk meyveyi; üzüm, son meyveyi temsil eder. Cenaze evinde yenen yemekler de bellidir. Yedi gün boyunca et yenmez, genellikle *kalaç*¹³ adı verilen bir çörek, balık, cevizli ya da kaşarlı makarna, beyaz peynir, kaşar, zeytin, pilav ve yumurta tüketilir. Yumurta, yeniden doğuşu simgeler, şekli de hayatı temsil eder. Balık ise doğurganlığı, neslin devamını simgeler. Komşulardan yemek kabul edilmez, yemekler akrabalarca cenaze evinde yapılır.

Kırım'dan göç eden Karay ailesinde durum biraz farklıdır. Cenazeden sonra Türk topluluklarının çoğunda yaygın olan helva geleneği Kırım ve Trakay Karayları arasında da yaygındır. Cenazede yapılan *kara helva* Hasköy'de doğup büyüyen kişilerce bilinmez. Sadece Kırım'dan gelen cemaat mensuplarıncı yapılır. Hatta Devlet Hanım'ın

anlattığına göre 1940'lı yıllarda genç kızını kaybeden acılı anne, geleneksel *kara helvayı* yapıp cenazeye gelenlere ikram eder. Bu durum, İstanbul Karaim cemaati mensuplarınca yadırganmış ve *kara helva*'dan hayretle bahsedilmiştir.

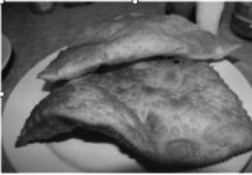
2.3.3. Kutsal Günler ve Bayramlar

Karaylarda kutlanan bayramlar genellikle dini bayramlardır. Karaylar, Yahudilerden farklı olarak sadece kutsal kitapta yer alan bayramları kabul ederler. Ay takvimine göre belirlenen bayram günleri, cemaat idarecileri tarafından yılın başında üyelere bildirilir. Karayların kutladığı bayramlar şunlardır:

Roş-Haşana (Yılbaşı), Evrenin ve insanın kaderinin belirlenişini temsil eder.

Yom Kipur, (Keffaret Günü) İnsan kaderinin mühürlendiği günü temsil eder. 6 gün kefarete orucu tutulduktan sonra bayram kutlanır. *Kalçunya* adı verilen tavuklu ya da peynirli börek yapılır. Ayrıca bayramda hamurun arasına, uskumru, patates, soğan, tuz ve karabiber konarak yapılan börek de oldukça yaygındır.

Pesah (hamursuz bayramı, mayalı yiyecekler tüketilmez), Şavuot, Sukkot (üzüm ve nar yenir), Bayramlar, geçmiş zamanlarda çok neşeli ve coşkulu kutlanırken günümüzde adet yerini bulsun diye, kenesanın açılması ve üç-beş kişinin katılımıyla oldukça sakin geçmektedir. Kutsal günler ve bayramlarda da bir takım geleneksel yemekler yapılmaktadır. Bu yemeklerde de İstanbul Karayları ile Kırım'dan göç eden Karaylar arasında

çırçır (şibörek) (Kırım Karay mutfağı)

çırçır (vişneli) (Kırım Karay mutfağı)

hamur dolma (Kırım Karaylarından)

farklılıklar bulunur:

Kırım'dan göç eden Karaylar arasında *hamur dolma*, *çırcır*, *köbete* yaygındır. Hatta evde hamur dolma yapıldığı günler bir şenlik havasında geçermiş. Kaynak kişilerden Devlet Hanım da, adı geçen yemeklerin sadece Kırım'dan gelenler tarafından bilindiğini kendilerinin bu yemekleri yapmadığını söyler.

Sonuç:

İstanbul'un, yüzyıllardır din, dil, kültür gibi unsurları bir arada ve ahenk içinde barındırmasından kaynaklanan kültürel çeşitliliği her alanda kendini hissettirmiştir. Bu bildiride tanıtmaya çalışılan İstanbul Karaim Cemaati de İstanbul'un barındırdığı zenginlikleri kanıtlar niteliktedir.

Bu bağlamda değerlendirecek olursak; XII. Yüzyılda Karaköy ve Galata civarında yaşayan ve kimi zaman *Musevi* kimi zaman da *Yahudi* olarak yanlış adlandırılan Karaim inancına sahip kişiler, İstanbul'a Bizans döneminde yerleşmeye başlamışlardır. Misyonerlik faaliyetleri kapsamında Konstantinopol'a gelen mezhep temsilcileri,

zaman zaman Kırım'a gidip gelmişler. Bu seyahatler sırasında kurulan iletişim, Osmanlı İmparatorluğu ile Kırım Hanlığı arasında kurulan bağ sayesinde yüzyıllardır artarak devam etmiştir. Kırım Hanlığının yıkılmasından sonra bölgede baş gösteren karışıklık da Kırım'dan İstanbul'a göçü arttırmıştır. Birleştirici unsur olarak ortaya çıkan "inanç/ din birliği" ilerleyen zamanlarda Türk olan ve olmayan Karaim cemaati üyelerini bir arada tutmuştur. Halen haklarında çıkan yazılarda kendilerinden, yanlış bir şekilde, *Yahudi* olarak bahsedilmesi oldukça hatalı olup onları derinden üzmektedir. 1930'lu yıllardan itibaren verilen nüfus cüzdanlarında din hanesine *Karaim* yazılırken bugün ya Musevi yazılıyor ya da boş bırakılıyor.

Bu bildiriyle, günümüze kadar yaygın bir şekilde yapılmaya devam edilen bir hatayı gidermek ve İstanbul'un kültürel zenginliğine bir örnek sunmak adına Karaim cemaatinin İstanbul mensupları hakkında edindiğim bilgileri sizlerle paylaşmak istedim.

KAYNAKLAR

- Akın, Nur (1998), 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Ali Rıza (1337), "İstanbul Esnafları", Peyam-ı Sabah, 29 Teşrin-i Evvel.
- Altınkaynak, Erdoğan (2006), Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karay Türkleri, Haarlem: Sota Yayınları.
- Avramoğlu, Çağatay Bedii (1961), "İstanbul Karai Türklerinde Nişan ve Düğün Adetleri", Türk Yurdu, C. 2, S. 12, Mart 1961, s. 33-34.
- Belge, Murat (1995), İstanbul Gezi Rehberi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çulha, Tülay (2002), "Sereya Şapşal'a Göre Kırım Karay Türkleri", Türk Dilleri Araştırmaları, C. 12, s. 97-188.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet (200), Osmanlı Devleti'nde Yahudiler: (XIX. yüzyılın sonuna kadar), Ankara: Alperen Yayınları.
- Galanti, Avram (t.y.), Histoire Des Juifs de Turquie, Edition İsis.
- Haskan, Mehmet Mermi (1995), İstanbul Hamamları, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, (1985), İstanbul: Tercüman Gazetesi, Kültür Yayınları, C.4, s. 2029-2032.
- Kuzgun, Şaban (1985), Hazar ve Karay Türkleri : Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi, Ankara: Seda Yayınları.
- Lewis, Bernard (1956), "1641- 1642'de Bir Karayit'in Türkiye Seyahatnamesi", Çeviren: F. Selçuk, Vakıflar Dergisi, S. 3, s. 97-106.
- M. Ziya (1918), İstanbul ve Boğaziçi, İstanbul: Maarif-i Umumiye Nezareti.
- Necip Asım (Yazıksız), "Türklerde Musevilik", İkdam, 23 Temmuz 1337.
- Ortaylı, İlber (2003), İstanbul'dan Sayfalar, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- Şapşaloğlu, Sereya (1928), "Kırım Karay Türkleri", Türk Yılı, İstanbul: s. 575-615.
- Tanyu, Hikmet (1976), Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, İstanbul: Bilge Yayınları.
- Ülgen, Ali Saim (1939), Fatih Devrinde İstanbul: 1453- 1481, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.
- Zayaczkowski, Włodzimierz (1979-1983), "Karaylar ve Onların Folkloru", Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, S. 1-2, C.17-21, s. 313-361.

Maximilian Brandstetter'in İstanbul yolculuğu (1608–1609) ve İstanbul'un 16–17. yüzyıldaki nüfusu*

Prof. Dr. Géza Dávid**

16. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı topraklarına çeşitli maksat ve nedenlerle ayak basan ve toplumun değişik kesitlerinden gelen “seyyahların” sayısı – Stephane Yerasimos’un muazzam kitabından anlaşıldığı gibi¹ – bayağı yüksekti. Bu eğilim 17. yüzyılda da herhalde devam etmişti. Kostantiniyye’ye yola çıkanların bir kısmı uzun bir müddet kalarak intibalarını günlük halinde kaleme aldılar (bu bakımdan Pierre de Girardin’in 1685–1688’de üç sene ve birkaç ay içinde kağıda döktüğü ve Paris’te Bibliothèque nationale’in fişlerine göre 11.000 sayfayı aşan günlüğü dikkate şayandır²). Buna karşın bazı ziyaretler kısaydı, ancak bunları tasvir eden eserler de ilginç ayrıntılar içerebilmektedir. Bir rapor ve hatıraları okurken şunu unutmamak lâzım: ilgili kişilerin hemen hemen hepsi (ve özellikle Habsburg te-

baları) yabancı ve düşman ülkeye geldikleri için kısmen daha evdeyken duyduklarından, kısmen de okuduklarından etkilenecek ön yargılara sahip olmuşlardı. Bu nedenle yazarların bir kısmı “Türklerle” karşı son derece olumsuz duygular beslemektedirken, bazıları biraz daha olumlu yaklaşım takınmışlardı. Yazdıklarının bir kısmı bu nedenle kalıplaşmış formüllerden ibarettir ve gerçeği pek çok kez satırlar arasında araştırıp bulmamız gerekmektedir. Meselâ Hans Dernschwam bir taraftan Türkleri aşırı ölçüde hor gördü, aynı zamanda izlenimlerini mümkün olduğu kadar ayrıntılı ve titiz bir şekilde anlatmaya çalıştı. Ebat, sayı ve eski yazıtlara karşı özel ilgisi vardı. Bunun için kaleme aldıklarının pek çok teferruatı kaynak değeri taşıyor.³

Tasvirini ele almak istediğim yolculuk

* Kaynak: “Maximilian Brandstetter’in İstanbul yolculuğu”, *Osmanlı İstanbul’u. I. Editörler Feridun Emecen–Enrah Safa Gürkan. İstanbul, 2014, 87–105. olarak çıktı. Bu sefer birkaç not eklenerek basılıyor.*

**Loránd Eötvös Üniversitesi, Budapest

her şeyden önce siyasî açıdan önemlidir. 1593–1606 arasında cereyan eden uzun savaş veya 15 yıllık harp olarak adlandırılan dönemde Habsburg–Osmanlı ilişkileri sekteye uğradı. 1591 sonlarına doğru yola çıkan son elçi Friedrich Krekwitz'i ve yanındaki heyeti uluslararası hukuka aykırı olarak casusluk veya hıyanet bahanesiyle alıkoyup iki yılı aşan bir dönem için devrin meşhur Tersane zindanına ve sonra Rumeli Hisarı ya da Karakule zindanına (Saruca paşa kulesi)⁴ attılar. Önce idam edilmekten, daha sonra da kulak ve burunlarının kesilmesinden kurtulan ve çeşitli hastalıklardan şifa bulan grup nihayet 1595'te eve dönebildi. Yolculuk ve esaret tarihinin teferruatlarını oldukça gerçekçi gözükten bir biçimde Çek asıllı genç, Mitroviçeli Václav Vratislav kağıda döktü⁵ (ayrıca Friedrich Seidel adlı birisi de aynı maceralar hakkında yazmıştı⁶). Sonraki dönemde İstanbul'da Habsburg elçisi yoktu, geçici olarak istihdam edilen arabulucular da gönderilmedi. Bizi ilgilendiren bölgelerden bu devirden sadece (Székes) Fehérvár (İstolni Belgrad) ikinci kumandanı olarak yaralanıp tutsak düşen Ferenc Wathay'nin anıları bilinmektedir.⁷ Yalnız 1606 Zsitvatorok muahedesi tasdiknamelerini mübadele etmek için 1608'de, yani bir evvelkinden 17 sene sonra, Viyana'dan Südde-i Saadet'e tekrar bir elçilik heyeti yollanmaktaydı. Bunun ehemmiyetinin her iki taraf da herhalde farkındaydı. Binaenaleyh hem delegasyon tüm önekilere daha kalabalık, hem onun karşılanması daha tantanalıydı.

Heyetin başında daha önce 1541'de Buda yakınlarında I. Süleyman nezdinde benzer vazifeler ifa eden Sigismund adlı birisinin de üyesi olduğu⁸ soylu bir aileye mensup Adam von Herberstein bulunmaktaydı. Hattı-

ratını yazan Maximilian Brandstetter ise onun sekreteriydi. El yazmasının orijinali İkinci Dünya Savaşı sırasında kayboldu, şimdilik Bayerische Staatsbibliothek'te bulunan bir tek nüshanın varlığı bilinmektedir. Bunu Karl Nehring Zsitvatorok muahedesinin çeşitli yönlerini irdeleyen oldukça geniş bir önsözle tam 30 yıl önce Almanca yayınladı,⁹ daha sonra kısa bir girişle 2001'de Macarca'ya çevirilerek de çıkardı.¹⁰ Saptayabildiğim kadarıyla bu ciddi çalışma Türkiye'de pek yankı uyandırmadı.

Brandstetter'in hayatı hakkında hiç bir şey bilinmemekle birlikte kültürlü bir insan olduğu eserinden bellidir. Antik çağın dil ve edebiyatı, kendi döneminin tarihi alanında oldukça geniş bilgi sahibiydi. Onun da peşin hükümleri vardı ama genelde objektif kалаbildi. İstanbul'a gitmesinden 18 yıl önce, 1590'da neşredilen, yani nispeten çağdaş bir kitap olan Leunclavius'un Almanca *Chronica*'sını¹¹ iyi biliyordu ve Osmanlı devleti, idaresi ve ordusu ile İslâm dini hakkında dile getirdikleri bu yapıta dayanmaktadır. (Bu bölümleri kaynağından olduğu gibi aktardığı için, Nehring'in neşrinde yer almıyorlar.) Bununla birlikte kendi müşahedelerini de anlatmaktan geri kalmadı.

Brandstetter'in yol sırasında gördükleri hakkında neler söylediklerini tekrarlamak istemiyorum. Yalnız bir iki alışılmış dışındaki noktaya değinmek istiyorum. Bunların biri dönemin "seks şovu". Buda (Budin) Beylerbeyi, Ali Paşa'nın¹² kethüdası elçiyi bir eğlence için davet ediyor, bu da olumlu cevap veriyor. Gittikleri yerde "ein Gauckhler in einem verborgen Gezeht, bey einem Licht durch ein durchsichtig Tuch mit geschürtzten Weibl und Mändl allerley Possen getrieben, und er selbst auf allerley Arth von Mann und

Weib geredet.”¹³ Müzik ve eğlencelerle ilgili ayrıntılı tasvirleri de dikkate şayan. Dönemin insanları için, Müslümanlar da dahil, şarabın önemi ve bazen aşırı ölçüde tüketimi de çeşitli vesilelerle zikredilmektedir. Yazara göre hem Babócsa (Bobofça) sancakbeyi, hem Kanizsa (Kanije) ve Buda beylerbeyleri (bir keresinde Pécs (Peçuy) beyi ve bazı ümera da yanlarında) onlara çekilen ziyafetlerden sarhoş ayrılmaktaydılar.¹⁴ Yalnız Buda kadısının da hazır bulunduğu durumlarda daha çekingen oldukları da belirtilmektedir.¹⁵

Brandstetter’in İstanbul’da geçirdikleri dönem hakkında yazdıkları, eserinin aşağı yukarı üçte birini teşkil ediyor. Yalnız bu nispeten uzun bölümde bir hayli resmî yazışma (elçinin üst düzey yetkililere hitap eden güven mektupları, çasarın isteklerini içeren belge, çözümlenemedikleri için bunlarla ilgili muhtıra, Zsitvatorok antlaşmasında yapılan değişikliklerin sıralanması ve nihayet muahedenin tam Almanca çevirisi) da yer aldığı için doğrudan doğruya kentle ilgili pasajlar bunun yarısı bile değildir. Bunların arasında başka bu cins eserlerde de mevcut ayrıntılar vardır. Geri kalan orijinal tespitlerden birini biraz daha uzunca değerlendirmek istiyorum. “Modern” Kostantiniyye’nin tanıtımı sırasında müellif “İ. Ahmet saltanatı sırasında İstanbul şehrinin baş kadısı, Yahya Efendi tarafından Milattan sonra 1608 yılında” yapıldığını öne sürdüğü sayısal bilgiler içeren bir şehir tasvirini olduğu gibi aktarıyor.¹⁶ Bu liste, ana hatlarıyla Zekeriya Efendi’nin 1577–1578 yılı “sayımına” benziyor.¹⁷ Yaklaşık iki buçuk aylık İstanbul kalışı sırasında Brandstetter’in bu belgeye nasıl ulaşabildiğini öğrenemedim. Eserinde andığı Fransa elçisi Salignac’ın 1608–1609’a ait eve yolladığı neşredilmiş haberleri arasında¹⁸ ve Venedik bailosu Ottaviano Bon’un 1608’de

hazırladığı saray tasvirinde¹⁹ ve 1609’da merkeze sunduğu Relazione’inde (raporunda)²⁰ bu tür veriler bulunmamaktadır. İngiltere elçisi Thomas Glover’dan ise yayınlanmış malzeme görmedim. Aynı şekilde, bildiğim kadarıyla Türkiye koleksiyonlarında da bu tarihi taşıyan bu cinsten bir listeye şimdiye kadar rastlanmadı. Bununla birlikte, adı geçen döküman orijinal ise, büyük ihtimalle seferatlerin birinden ancak sağlanabildi.

Söz konusu Yahya Efendi’nin gösterilen tarihte gerçekten İstanbul kadısı olup olmadığını kontrol etmek zor görünmüyorsa da, eldeki listenin ne kadar sağlam olduğunu kestiremedim. Bir şey bellidir, bu tarihte Yahya adlı bir İstanbul kadısı bulunmaz.²¹ Brandstetter mi yanlış, yoksa liste noksan mı, bilemiyorum. Yazarın kadıyı belki Kadıaskerle veya Şeyhülislamla karıştırdığı da aklımıza gelebilir. Belki de doğru tarih bir kaç yıl öncesine aittir. Atıfta bulunulabilmiş olan şahsiyetlerin biri üç kez kadıasker, üç kez de şeyhülislam rütbesini taşıyan Zekeriya Efendi,²² öbürü ise yine kadıaskerlik de yapan Bostanzade Yahya Efendi olabilir. Aradığımız kişi Zekeriya Efendi’nin oğlu ise bizim için daha ilginçtir; o halde bu türden liste hazırlamak babadan oğula geçen bir alışkanlık olarak nitelenebilir.

Aşağıdaki tabloda bir taraftan Zekeriya Efendi’nin listesinin dört ayrı nüshada bulunan rakamları görülüyor. İlk üçü Zeki Arıkan’ın 1989’da çıkan makalesinden, dördüncüsü Roma Cizvit Tarikatının Arşivi’nde korunan bir yazmadan alınmıştır.²³ İtalik gösterilen bir iki ufak hata hariç, dördüncü nüshadaki sayıların çoğu Zekeriya 1’le aynıdır. Şunu da belirtiyim ki, Müslüman mahalleler için Zekeriya 3’te zikredilen ve **koyu** renkle gösterilen 4985 açık bir yanlış; 1. ve 2. sıralama-

daki musluk sayısına denk düşüyor. Yine dik-kati çeken başka bir nokta da, Cizvit rahibinin, Zekeriya Efendi'nin Türkçe metinlerinde bulunmayan, İstanbul'un iâşesi ile ilgili üç birimi dahi eklemiş olduğudur. Son sütunda Yahya Efendi'nin listesindeki veriler yer almaktadır. Bunların bir kısmı Zekeriya Efendi'de bulunmamakta, bazıları da ona göre eksik kalmaktadır. Bir kaçının ise belki başka bir adla ifade edilmiş olması mümkündür; meselâ meyhane ve bozahane aynı olabilir.

Zekeriya ve Yahya Efendiler'e atfedilen listelerde bünyesel bir yakınlığın var olduğu inkâr edilemez. Zekeriya'da üç dine ait mahallelerin sayısı 11143 iken, Brandstetter'de mahalleye hiç değinmeden, yalnız sokaklardan bahsedilmektedir. Ancak bunların sayısı mahallelerinkine çok yakın olup 11675 olarak geçmektedir. Zannedersem bu iki rakam arkasında aynı mefhum aranmalıdır, ancak bunun ne olduğunu saptamak imkansızdır. Profesör Arıkan, mahalle kavramı yerine burada avarızhaneden söz edildiğini sanmaktaydı ve sokak terimine tekabül etmediğini farzettii; çünkü "bütün malî konularda mahalle bölümlenmesinin esas alındığını ve sokak diye bir deyim kullanılmadığını görüyoruz" demektedir.²⁴ Bu saptama doğru ise de, bu listelerde vergilendirme ile ilgili başka hiç bir öge bulunmadığı için ilgili kelime başka bir anlam da taşıyabiliyordu. Demin andığım gibi, Brandstetter'in kullandığı "Gässen der Stadt", yani şehrin sokakları – bir yabancı kullanmış olmasına rağmen – belki hemen reddedilmemeli. Şunu da ilave edelim: Cizvit rahibi de mahalleyi "regiones seu viae" (mahalleler yani yollar) şeklinde çevirdi. Yalnız ister avarızhane, ister sokak olsun, – öteki rakamların çoğu için de geçerli olduğu gibi – bu verilerin gerçekleri ne ölçüde yansıttığı sorusuyla kar-

şılaşıyoruz. Doğal olarak İstanbul'da bu kadar çok sayıda yolun olamayacağı kesindir.

Bir başka örnekte cami ve mescitlerin sayısı Zekeriya'da 5000'e yakındır. Camiler için gösterilen rakam Yahya Efendi'de biraz daha kabul edilebilir görünüyorsa da (485 yerine 180), onun mescitler için verdiği 7000 civarındaki rakam – kastedilen o zamanki büyük İstanbul olsa bile – tamamiyle temelsizdir. Şunu unutmayalım: arada hemen hemen kırk-elli misli artan nüfusuyla İstanbul'da 2010 civarında yalnız 3000 küsur cami ve mescit vardı. Listenin güvenilirliğini tehdit eden nokta şu: İstanbul kadısı olan bir kişi şehirde 7000 mescidin bulunmadığını herhalde biliyor olmalıydı. O zaman – sayımı kendisi hazırlamış ise – böylesine abartılı bir bilgiye neden yer verdi? Anlamak zor. Aynı şekilde kentte 1577–1578'de 743 kilise de ayakta duramazdı. (Bir mukayese yapabilmek için Wolfgang Müller-Wiener'in kapsamlı çalışması anılabilir: kitapta 48 Bizans dönemi kilise sıralanmaktadır, bunun 15 misli hiç bir şekilde mevcut olamazdı.²⁵) Bu bakımdan Yahya Efendi'nin verdiği 90 kilise daha akla yakındır.²⁶ Buna karşın "Yahya Efendi listesinde" pek çok unsur evvelkinden de çok daha abartılı – örneğin 4495 olarak verdiği fırın sayısı tamamiyle hayalidir; Halil İnalıcık'ın tespitlerine göre 1672'de şehirde yalnız 84 fırın vardı.²⁷ Fazla uzatmak istemiyorum: bu listeler sırlarını muhafaza etmektedir. Bu nedenle onlardan herhangi bir istatistik veriyi olduğu gibi kullanmak sakıncalıdır. Ne maksatla ve kimlere hitaben yazılıp kullanıldıklarını bir gün belki daha iyi anlayacağız; ihtimalen iç piyasa için değil, dış piyasa için kaleme alındılar. Maksat şehri yabancılarla hakikî ebatlarından daha büyük göstermek olabilir. Latince yazılan belge bu açıdan önemli. Oysa yerli organlar bir

konuda bilgi sahibi olmak istedikleri zaman olağanüstü dakik ve ayrıntılı fihristler hazırlayabilmekteydiler. Bu bağlamda 1546 ve 1600 İstanbul vakıf defterlerini zikretmek yeterlidir.²⁸ Aynı şekilde imparatorluğunun 100 akçe gelir sağlayan en ufak köy ve mezralarını dahi tahrir ettiren yöneticilerin, başkentlerinin nüfusunu – Halil İnalıcık'ın tanıttığı ilginç 1455 tahriri hariç²⁹ – neden kayda geçirmedikleri de bir muamma olarak karşımızdadır.

Zekeriya Efendi'ye karşı Brandstetter'in metninde şehir kapı³⁰ ve surları ve obeliskleri dışında kentin mukataa gelileri hakkında da kimi veriler bulunmaktadır, ancak bunları bu makalede ele almak arzusunda değilim.

Brandstetter'in şehrin kamu binaları ve nüfusa ilgili rakamlarını kısaca değerlendirdikten sonra, İstanbul'un 16. yüzyıldaki nüfusu hakkında birkaç noktaya değinmek istiyorum.³¹ Biri Barkan'ın 1520–1535 civarı için verdiği 400.000 veya 500.000 kişi rakamıdır. Bunun hesaplamasında yapılan hataya daha önce bir dipnotta Stephane Yerasimos da dikkat çekti.³² Buna rağmen Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde Halil İnalıcık'ın Barkan'ın yanlış rakamlarını tekrarladığını görüyoruz. Pek çok açıdan Osmanlı tarihi istatistiği ve demografisi alanında son derece önemli metin ve yorumlar yayınlayıp öne sürdüğü bulgu ve tezleri takdirle anmak istediğim büyük usta Barkan, şehrin ahalisi hakkında şöyle bir hesaplama girişti. İlk olarak sistematik bir şekilde 1478'de İstanbul kadısı Mevlana Muhiddin'in İstanbul ve Galata için verdiği hane miktarlarını 4,9'la çarptı, ondan sonra ise elde ettiği rakamı – herhangi bir neden vermeden – bir daha beşle çarptı. Demek ki, sonuç olarak çıkan değer hiç bir temele dayanmamaktadır. Netice itibarıyla bu

yüksek rakamı – bir güvenilir veri bulunmaya kadar ki maalesef bu çok düşük bir ihtimaldir – hafızalarımızdan silmemiz lâzım.

İkinci konu, Mantran'ın 1550 suları için verdiği 410.000–520.000 arasındaki nüfustur.³³ Bu tahminin iki zayıf tarafı vardır. İlk olarak hareket noktası olarak kullandığı kitabın yazarının kim olduğu da yüzde yüz belli değil: çok önceleri bir Fransız araştırmacısı eserin, daha önce sanıldığı gibi Cristóbal de Villalón'a ait olmadığını, kitabın kahramanı olan Pedro gibi, günlük hayatında da doktor olan Andrés Laguna'nın olduğunu öne sürdü; başkalarına göre ise Francisco Delicado veya Juan de Ulloa Pereira da eserin sahibi olabilir.³⁴ İkinci problem ise adı geçen Osmanlı Devleti'nde gerçekten bulunup bulunmadığının da biraz kuşku olmasıdır. Bu belirsizliklerin dışında çeşitli dinlere ait gruplar için verilen rakamlar da yuvarlak (40.000 Hristiyan, 10.000 Yahudi, 60.000 Müslüman), ve topyekûn olarak gösterilen 100.000 ev de aynı nedenle inanılabilir bir rakam değildir.³⁵ Demek ki temeli böylesine şüpheli olan bir hesaplamanın neticesi de ancak son derece şüpheli olabilir.

Üçüncü gözlemim Bernard Lewis'in *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire* başlıklı kitabıyla alakalıdır.³⁶ Burada John Sanderson'un 1593'e ait verileri anılmaktadır. Yekûn bu sefer aldatıcı, çünkü 1.231.211 yuvarlak bir rakam itibarı vermiyor. Ancak sıralama 6 vezir, 4 kadı ve 1 müftü ile başladığı için (Sultan unutuldu!), rakamın sonundaki 11 elde edildi. Geri kalan tüm sayı yuvarlak, abartılı ve demografik bünye açısından da yanlış. (Meselâ her türlü kadın ve çocuk için 600.000 kişi diyor, halbuki daha önce andığı 550.000 erkek yanında en az 500.000 kadın bulunmalıydı ve o zaman sırf

100.000 çocuk kalıyor, ki çok az.) Bu listeyi Lewis hiç tenkit etmeden zikretti ve ciddi bir hataya imza attı. Bana göre Sanderson'un şehir halkı için gösterdiği rakamlar olduğu gibi unutulmalıdır.

Şimdi tekrar Mantran'ın bu sefer 17'nci yüzyıla ait varsayımlarına dönelim. Kendileri, 1478'den sonra ilk arşiv kaynağı olarak gözüken 1690–1691'de hazırlanan iki cizye listesini keşfedip değerlendirdi.³⁷ Bunlar büyük ihtimalle cizye reformunun sonrasına³⁸ ait olan kayıtlardır. Bu nokta önemli, zira eski ve yeni sistem arasında büyük bir fark bulunmakta: reformdan sonra bu vergi tüm yetişkin erkeklerden tahsil edilmiştir. Bu nedenle kullanılması gereken katsayı daha önce beş iken yeni düzende üç olmalı, ki bu da yüzde 40 oranında bir farklılık demektir. Aynı hesapta İstanbul ve Galata'nın dışında bu kez Eyüp de yer almaktadır. Bu metodolojik bakımdan önemli; – aslında söylemesi de lüzumsuz görünen, gene de ara sıra dikkate alınmayan prensip gereği – kıyaslamalarda her zaman aynı bölgeyi göz önünde bulundurmazsak aldatıcı neticelere varacağız. Mantran'ın uyguladığı yöntemin bir zayıf tarafı daha vardır: gayrimüslim ve Müslüman oranının zaman geçtikçe değişmediğini zanneder ki bu hiç de kesin değildir.

Suriçi İstanbulu'nun 1927'deki nüfusunun yalnız 245.982 kişi olduğunu düşünecek olursak,³⁹ 16. ve 17. yüzyıllarda bundan çok daha fazla olduğunu sanmak pek doğru gözüküyor. *The Cambridge History of Turkey* adlı eserin, olayları 1603'e kadar takip eden 2. cildinde Suraiya Faroqhi'nin II. Bayezid'in tahta çıktığından sonraki dönemde İstanbul nüfusu için net bir rakam vermemesi (ve yalnız "birkaç yüzbin" – "*several hundred thousand inhabitants*" – tabirini kullanması) bir rastlantı değildir.⁴⁰

Sonuç olarak diyebiliriz ki, az çok güvenilebilir tek bilgimiz, suriçi İstanbulu'nu ve Galata'yı kapsayan 16. yüzyıl'ın ilk yarısındaki 80.000 veya 100.000 kişilik rakamdır. Daha önce bahsettiğim İslam Ansiklopedisi makalesinde İnalıcık da bu devir için kesin bir rakam vermekten haklı olarak çekiniyor (daha doğrusu Venedik balyosu Costantino Garzoni'nin 1573 için verdiği 300.000 rakamını⁴¹ "gerçeğe yakın görünmektedir"⁴² şeklinde değerlendiriyor, ancak bu da büyük bir tarihinin varsayımından ibarettir). 17. yüzyılın sonu başka bir konu; arada geçen bir buçuk asır boyunca aynı bölgelerin halkı iki-iki buçuk misline çıkabilirdi. Yine de 1690 ve 1691 cizye kayıtlarını da bir daha kontrol edip yeniden incelemekte fayda olduğu kanaatindeyim.

Tablo

1578 ve 1608 sayısal İstanbul tasvirlerinin verileri

	Zekeriya 1	Zekeriya 2	Zekeriya 3	Cizvit	Yahya ef.
Cami	485	485	485	480	180
Mescit	4494	4494	4492	4493	6890
İmâret	100	100	10	100	- ⁴³
Muallimhâne	1653	1653	1652	1653	-
Medrese	-	-	515	-	-
Mahalle/Müslüman	3973	3973	4985	3973	-
Hankah	150	150	150	150	-
Zaviye	285	285	685	285	-
Kervansaray	417	417	420	417	1765
Çeşme	948	938	949	948	2870
Musluk	4985	498	-	4985	-
Fırn	285	585	-	225	4495
Değirmen	585	585	-	585	3260
Kapan	13	13	-	13	-
Hamam	874	589	-	274	980
Mahalle/Hristiyan	4585	4585	-	4585	-
Mahalle/Yahudi	2585	2585	-	2585	-
Kilise	743	743	743	743	90
Havra	-	-	95	-	-
Bozahane	589	589	-	589	-
Koyun				5000	
Buğday (kile)				8000	-
Şarap (fıçı)				4000	-
Kule ve burc					363
Hristiyan hastane					60
Sokak ⁴⁴	[11143] ⁴⁵				11675
Obeliskler					5
"İzgaracı"					12
Meyhane ⁴⁶					700
Pereme					1800
Kadı					80

Ek 1

Cizvit rahibinin aktardığı Zekeriya efendi'nin İstanbul tasviri⁴³

IHS

Ab origine⁴⁸ Machometis anno 985 et a Christo nato 1578 ex mandato Sultanis Amuratis Imperatoris Turcarum a Zacharia Iudice Constantinopolis facta fuit sequens descriptio eius Civitatis

Templa principaliora, quae Moscheas appellant, in quibus singulis Veneris diebus in meridie fit sollemnis atque publica oratio, aliis vero diebus, quinques privata oratio fit, extant Constantinopoli	480 ⁴⁹
Templa minora atque privata per regiones Civitatis, in quibus non fit sollemnis oratio, sed privata quinques in die sunt	4493 ⁵⁰
Loca publica veluti scholae, ubi pueri docentur legere atque scribere	1653 ⁵¹
Domus, in quibus excipiuntur hospites, per triduum gratis administratur cibus	100 ⁵²
Monasteria ⁵³ quorundam velut religiosorum, quod Dervisos appellant	150 ⁵⁴
Hospicia, in quibus generaliter omnibus accedentibus in diem gratis datur cibus	285 ⁵⁵
Hospicia communia quibuscunque viatoribus, quae appellant Ciaruban saraj, in quibus datur solum hospicium et stabulum gratis	417 ⁵⁶
Regiones seu viae civitatis, in quibus Turcae tantummodo inhabitant	3973 ⁵⁷
Fontes seu loca, in quibus prius lavantur ingressuri in templum ad orandum	4985 ⁵⁸
Fontes publici ad usum potus, quorum maior pars clave obseratur	948 ⁵⁹
Furni, in quibus excoquitur panis venalis	225 ⁶⁰
Molendina, in quibus frumenta equorum opera moliuntur	585 ⁶¹
Emporia, ubi servantur merus, quae ad victum pertinent, ut in magna copia solummodo vendantur, uti farina, butirum, mel, olium, etc.	13 ⁶²
Balnea sive hypocausta ad lavandum corpora	274 ⁶³
Officinae, in quibus fiunt varia genera potationum	589 ⁶⁴
Regiones seu viae, in quibus Christiani habitant	4584 ⁶⁵
Regiones a Iudaeis habitatae	2585 ⁶⁶
Ecclesiae Christianorum eo tempore descriptae, nunc vero 1585 sunt longe pauciores	743 ⁶⁷
Veruces singulis diebus ad usum cibi venduntur	5000
Frumenti chili seu modia singulis diebus expenduntur	8000
Vini tantummodo absque aliis potionibus scilicet aquae vitis, mulsae, siserae etiam singulis annis exhauriuntur, dolia	4000
[Belgenin arka tarafında başka bir elden:] Constantinopolitana descriptio	

Machomet'in ortaya çıkışından 985'inci ve İsa'nın doğuşundan 1578'inci yılda Türklerin İmparatoru Sultan Murad'ın emri üzerine Kostantiniyye kadısı Zekeriya Efendi tarafından hazırlanan şehir tasviri aşağıda [bulunmakta]dır

İçlerinde her cuma günü törensel ve genel namaz ve öteki günlerde günde beş kez özel namaz kılınan moschea olarak adlandırılan başlıca kiliseler, Kostantiniyye'de var	480
İçlerinde törensel namaz kılınmayan fakat beş kez özel namaz kılınan şehrin mahallelerindeki daha küçük yani özel kiliseler	4493
Oğlanlara okuma yazma öğretilen kamu kurumları yani okullar	1653
Üç gün bedava yemek sağlayarak içlerinde misafir kabul edilen evler	100
Bir takım derviş denen rahiplere ait manastırlar	150
İçlerinde genelde her uğrayana bedava günlük yemek verilen misafirhâneler	285
Herhangi bir yolcu için içlerinde yalnız konaklama ve ahır bedava şekilde verilen, kervansaray olarak adlandırılan kamu misafirhâneleri	417
İçlerinde Türklerin yalnız oturdukları şehir mahalleleri yani yolları	3973
İçlerinde kiliseye namaz kılmak için girmek isteyenlerin önceden yıkandıkları pınar veya yerler	4985
Büyük çoğunluğu sürgü ile kapatılan, içmek için kullanılan kamu pınarları	948
İçlerinde satmak için ekmeek pişirilen fırınlar	225
İçlerinde beygir gücüyle hububat öğütülen değirmenler	585
Un, yağ, bal, zeytin vb. gibi sırf toptan satılan yemeklere ait olan katışıksız şarabın muhafaza edildiği depolar	13
Vücutların yıkaması için banyolar veya hamamlar	274
İçinde (alkollü) içeceklerin çeşitli türlerinin hazırlandığı imalâthaneler	589
Hristiyanların oturduğu mahalle yani yollar	4584
Yahudiler tarafından oturulan mahalleler	2585
O zaman [1578'de] kaydolunan Hristiyan kiliseler, fakat şimdi 1585'te onlardan çok daha az vardır	743
Yemek için günde satılan koyunlar	5000
Günde kantara vurularak satılan hububatın kilesi yani ölçeği	8000
"Abıhayat", ballı şaraplar, rakılar ⁶⁹ gibi başka (alkollü) içeceklerin dışında yalnız şaraptan yılda içtikleri, fiçı	4000
[Belgenin arka tarafında başka bir elden:] Kostantiniyye tasviri	

Ek 2 : Yahya Efendi'nin İstanbul tasviri

Folget die Groß und Gelegenheit der Stadt Constantinopel, wie die jetziger Zeit beschaffen, also aufgezeichnet durch obersten der Stattrichtern, Jabja Effendi, bey Regierung des türkischen Kaysers Sultans Ahmedi primi, im Jahre nach Christi Geburt 1608. Eben zu der Zeit, da der wollgebohrene Herr, Herr Adam Freyherr zu Herberstein, Röm. Kays. Mayt. Rudolphi secundi und der Fürstl. Durch. Ertzhörtzog Matthiae zu Österreich Orator alda gewest.

Diese Statt hat im Begriff und Umbfang in der Ringmauren

welsche Meil Weges 18

Stadthor oder Portten 25

deren Namen wie volgt:

1. Czifut capi. 2. Balukpazar eßki. 3. Jannis Iskeli. 4. Odun capi. 5. Jengi capi. 6. Uncapan. 7. Cßubali. 8. Agia capi. 9. Jengi. 10. Petri kapi. 11. Fenär capi. 12. Balluth capi. 13. AyvanBary capi. 14. Egri capi. 15. Evdrenei capi. 16. Tapcapi. 17. Jengi capi. 18. Szilvesi capi. 19. Jedicula capi. 20. Narli capi. 21. Szan Matthe capi. 22. Daud Passa nug. 23. Cum capi. 24. Katterga Tyuan. 25. Ahur capi.⁷⁰

Thürn oder Vorwehr in der Mauer 363

Christen Kirchen der Lateiner, Griechen und Armenier 90

Christen Spitalter 60

Thürgische Kirchen der Vornembsten, so man auf ihre Sprach Guma, das ist Stifftkirchen, nennet und bey deren jeden ein Spital, da die Frembdlingen und Armen umb Gottes Willen gespeiset und erhalten werden

180

Der andern türckischen Kirchen, so Meschit genennet werden 6890

Gässen der Stadt 11675

Päder 980

Prunnen, so durch Röhrn gelaittet 2870

Pachheuser⁷¹ 4495

Esel- oder Roßmüllen 3260

Cramläden sein ohne Zall

Caravasaria oder Herbergheuser für die Kriegs- und Fuhrleuth 1765

Steinerne aufgerichtete Seulen oder Obilisci 5

Ordinari Bratkuchen 12

Sonsten kocht man auch schier in allen Gassen.

Weinschenckh und Tabernheuser 700

Kleinen Schiff, die man Permen nennet, darumb, daß man mit nach

Peru fehret 1800

Richter in der Statt 80

Ordinari intrada oder Einkommen von dieser Statt hat der türkisch Kayser
von dem Bestand, Maut und Zolnern, aller Sachen, die man verkaufft jährlich:

1. Jumuk Emin, ⁷² der die Maut von allerley Kauffmanschaft im Bestand hat, gibt jährlich ungerisch Gulden	150000
2. Ham Emin, ⁷³ der die Weinzehl hat	150000
3. Baitulmal Emin, ⁷⁴ welche der Verstorbenen Güeter, die dem Kayser in fiscum heimbfallen, in Bestand	80000
4. Baluk Emin, ⁷⁵ der die Vischmaut hat	8000
5. Pencszk Emin, ⁷⁶ welcher der Slaven Maut im Bestand, die verkauft worden	8000
6. Cabve Emin, ⁷⁷ Maut von dem schwartzen Wasser so man trincket, wird von Cörner gemacht, die aus Aegypten kommen	4000
7. Bozza Emin, der den Piermaut Bestand, so aus Hirsch gemacht	2000
8. Szubasi, officialis supremus carcerum, das ist obester Profoß, jährlich	8000
9. Mustaßib Agassi, ⁷⁸ der auf alle Sachen, die gerecht und guet verkaufft werden, Achtung gibt	4800
summa summarum thuet ungerisch Gulden	484000
thut reinisch Gulden	968000

DİPNOT

¹ Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe - XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires des lieux habités* (Ankara, 1991).

² Bibliothèque nationale de France, Manuscris français, 7162-7175. "Journal de M. de Girardin pendant son ambassade à Constantinople (1685-1688)."

³ Hans Dernschwam's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Hrsg. von Franz Babinger. (München-Lepzig, 1923).

⁴ Semavi Eyice, "Rumeli-Hisârî", *İslâm Ansiklopedisi*, 9, 776.

⁵ *Přihodi Václava Vratislava z Mitrovic* (Praha, 1977). Tutsakhgım Macarcası için bkz. Mitrovicei Vratislav, *Vencel vizontagsági*. (Y. y., 1982), 149-235.

⁶ Friedrich Seidel, *Denckwürdige Gesandtschaft an die Ottomanischen Pforte* (Görlitz, 1711).

⁷ *Wathay Ferenc énekes könyve. I-II* (Budapest, 1976).

⁸ *Austro-Turcica 1541-1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. Bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In Verbindung mit Mathias Bernath hrsg. von Karl Nehring. (Südosteuropäische Arbeiten 95.) München 1995. 5., 16. No. 2.

⁹ Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok* (Südosteuropäische Arbeiten 78) (München, 1983).

¹⁰ Maximilian Brandstetter, *Utazás Konstantinápolyba, 1608-1609* (Kronosz könyvek, 6.) (Budapest, 2001).

¹¹ Hansen Lewnklaw, *Neuwe Chronica türck-*

kischer Nation. (Frankfurt a. M. 1590.)

¹² Hayatı hakkında bkz. Gustav Bayerle, *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXVI.) (Budapest. 1991), vii-xvi.

¹³ Nehring, 101.

¹⁴ Nehring, 97, 93-94 vs.

¹⁵ Nehring, 94, 101.

¹⁶ Nehring, 168-170.

¹⁷ Zeki Arkan, "Şeyhülislâm Zekerriyya efendi'nin İstanbul sayımı," içinde *Tarih boyunca İstanbul semineri, 29 Mayıs-1 Haziran 1988. Bildiriler* (İstanbul, 1989), 39-57.

¹⁸ Comte Théodore de Gontaut Biron, *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron Baron de Salignac, 1605 à 1610. Correspondance diplomatique et documents inédits* (Paris, 1889).

¹⁹ Guglielmo Berchet, *Il serraglio del Gran-signore descritto da O. Bon baillo veneto a Costantinopoli nell'anno 1608* (Venezia, 1865).

²⁰ *Relazione di ambasciatori veneti al Senato. XIV. Relazione inedite. Costantinopoli (1508-1789)*, yay. haz. Maria Pia Pedani-Fabris (Padova, 1996), 475-523.

²¹ Mehmed Şemî efendi, *İlâveli esmârü 'l-tevârîh maa zeyl*, yay. haz. Mehmet Karataş (Kahramanmaraş, 2009), 183. Aynı eserin 158. sayfasında Yahya adında bir Rumeli ka-diaskerine rastlıyoruz.

²² Bayram Ali Kaya, "Yahyâ efendi, Zeke-riyyâzâde," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43, 245-246.

²³ Roma, Archivum Romanum Societatis Iesu, Gal. 101, f. 3r-v.

²⁴ Arkan, 53.

²⁵ Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion - Kons-*

tantinopolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts (Tübingen, 1977), 72–215.

²⁶ 1455 yılı defterde surlar içinde 50'den az kilise zikredilmekte, bunların da 24'ü harap halde, 4'ü ise camie çevirildi; ayrıca 25 kadar manastır anılmaktadır. Galata'da yalnız kiliseler hakkında bilgi var ve bunların sayısı da 25 civarındadır. Krş. Halil İnalçık, *The Survey of Istanbul, 1455. The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents* (İstanbul, 2010) 369–374, tablo 2.

²⁷ Halil İnalçık, "İstanbul. Nüfus ve sosyal yapı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23, 237.

²⁸ Ömer Lutfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul vakıfları tahrir defteri. 953 (1546) târihli* (İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, 61) (İstanbul, 1970), Mehmet Canatar, *İstanbul vakıfları tahrir defteri, 1009 (1600) târihli* (İstanbul, 2004).

²⁹ İnalçık, *The Survey of Istanbul*.

³⁰ Bunlarla ilgili çalışmalardan bkz. "Alfons Maria Schneider, Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-historische Klasse* 5 (1950): 65–107.

³¹ Bu bakımdan ciddi bir makale için bkz. Yunus Koç, "Osmanlı dönemi İstanbul nüfus tarihi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8 (2010): 171–199.

³² Stephane Yerasimos, "Le Communauté juives d'Istanbul à la fin du XVIe siècle", *Turcica* 27 (1995): 106, not 19.

³³ Robert Mantran, *17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul* (Ankara, 1986), I. cilt, 47–48. – Bu sayıyı gerçek olarak kabul edenlerin biri için bkz. Ümid Meriç Yazan, "Bir asır boyunca (1840–1940) İstanbul şehri'nin nü-

fusunda meydana gelen değişmelerin tahlili," içinde *Tarih boyunca İstanbul semineri, 29 Mayıs–1 Haziran 1988. Bildiriler* (İstanbul, 1989), 62.

³⁴ "Marcel Bataillon le cree autor del *Viaje de Turquía* (1557), obra atribuida también a Cristóbal de Villalón, Francisco Delicado, o Juan Ulloa Pereira." Bkz. http://es.wikipedia.org/wiki/Andr%C3%A9s_Laguna (15 Kasım 2013 tarihinde ulaşıldı).

³⁵ *Viaje de Turquía*. Atribuido a Cristóbal de Villalón. Edición e prólogo de Antonio G. Solalinde (Madrid, 1919), 310. (http://users.ipfw.edu/jehle/CERVANTE/ot-hertxts/Suarez_Figaredo_ViajeTurquia.pdf – 14 Kasım 2013 tarihinde ulaşıldı).

³⁶ Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı uygarlığı* (İstanbul, 1975), 121.

³⁷ Mantran, I. 49–50.

³⁸ Bkz. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1680*. (Cambridge–Paris 1981), 80–82.

³⁹ İnalçık, *İstanbul. Nüfus ve sosyal yapı*, 237.

⁴⁰ Suraiya N. Faroqi, "Ottoman Population," içinde *The Cambridge History of Turkey*, 2. cilt, ed. Suraiya N. Faroqi–Kate Fleet (Cambridge, 2013), 378–379.

⁴¹ Krş. http://books.google.hu/books?id=elZKAAAAAYAAJ&pg=PP12&lpg=PP12&dq=%22Constantino+Garzoni%22%22Venezia%22%22bailo%22&source=bl&ots=iDakHKdjd&sig=Kcd9F2kb5LLHk9ev197hq_asUrY&hl=hu&sa=X&ei=SASiUdHrGJT34QTHxoCIa&ved=0CB4Q6AEwAQ#v=snippet&q=trecento%20mila&f=false, 21–22 (12 Kasım 2013 tarihinde ulaşıldı).

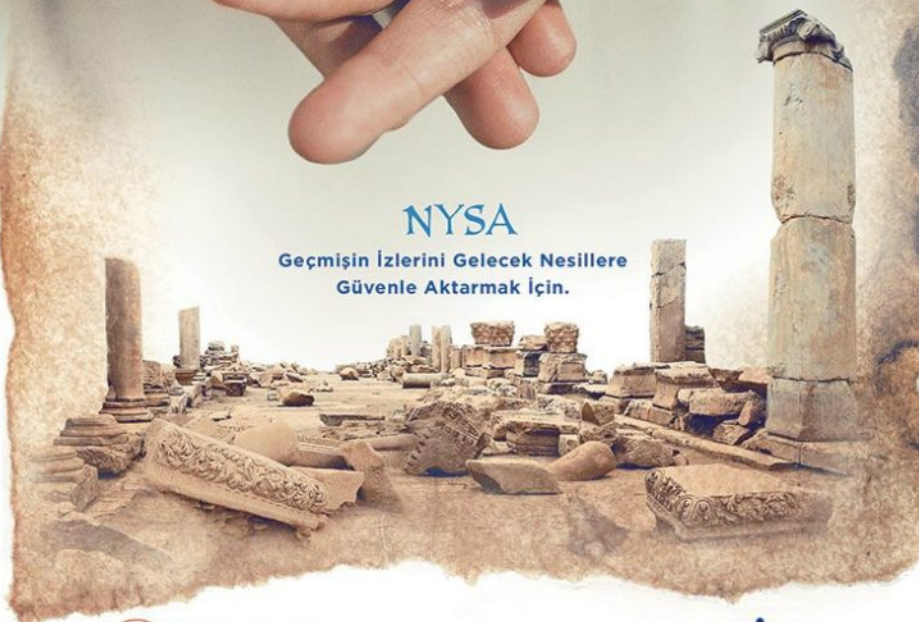
⁴² İnalçık, *İstanbul. Nüfus ve sosyal yapı*, 237.

⁴³ 1979'da aldığım notları tamamlayabilmem için bana belgenin orijinalini sağlayan Béla Mihalik'e ve dökümanı anlamlandırmamda yardımlarını esirgemeyen Bálint Lakatos'a katkılarından dolayı teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum.

NYSA

**Geçmişin İzlerini Gelecek Nesillere
Güvenle Aktarmak İçin.**

**T.C. KÜLTÜR VE TURİZM
BAKANLIĞI**

TÜRKİYE \$ BANKASI

Nysa Antik Kenti Kazı Sponsoru

"Biz toprakları değil gön  leri
fethetmeye gidiyoruz."

İSTANBUL'UN FETHİ'NİN 568.YILI *Kutlu Olsun*

Ertan
İMAMOĞLU
İstanbul B  y  k  hir Belediyesi Başkanı

**İSTANBUL
B  Y  K  HIR
BELEDİYESİ**

